

**НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ ПУБЛІЧНОГО ПРАВА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА»
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ЛЕПЕХ ЛЕСЯ ЛЮБОМИРІВНА

УДК 340.132.6

**ДИСЕРТАЦІЯ
СОЦІАЛЬНА ТА ЮРИДИЧНА ЕФЕКТИВНІСТЬ
МЕХАНІЗМУ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ**

12.00.01 – «Теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень»

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ **Л. Л. Лепех**

Науковий керівник **Гулак Любов Степанівна**

кандидат юридичних наук, доцент

Київ – 2019

АНОТАЦІЯ

Ленех Л.Л. Соціальна та юридична ефективність механізму правового регулювання – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». – Науково-дослідний інститут публічного права, Національний університет «Львівська політехніка», Міністерство освіти і науки України, Київ, 2019.

У дисертації комплексно на загальнотеоретичному та прикладному рівнях проаналізовано юридичну природу ефективності механізму правового регулювання; схарактеризовано співвідношення соціальної та юридичної ефективності механізму правового регулювання.

Визначено методологічні засади дослідження ефективності механізму правового регулювання. Проаналізовано витoki формування методології дослідження ефективності механізму правового регулювання, а також відповідну систему загальнонаукових і конкретно-наукових методів, вибір яких зумовлений сформульованими в роботі метою і завданнями. Вказано, що методологія дослідження ефективності механізму правового регулювання – це система наукових підходів, принципів, методів, прийомів і способів пізнання та об'єктивної оцінки юридичної природи ефективності механізму правового регулювання.

Розглянуто цінність права як його соціально-юридичну характеристику. Зазначено, що відновити престиж права і вирішити питання забезпечення його соціальної цінності можна, провівши комплекс заходів і застосувавши засоби соціально-економічного, політичного, ідеологічного й культурного характеру. Усе це пояснює потребу в розробленні проблеми соціальної цінності права, що сприятиме зростанню ефективності правового регулювання суспільних відносин, соціальній затребуваності права, вдосконаленню правової системи держави загалом.

Висловлено авторську позицію щодо трактування соціальної цінності права, під якою запропоновано розуміти його соціально-юридичну характеристику, що виражається в його необхідності, корисності і досягненні лише позитивного результату, яка сприяє виділенню права як особливого об'єкта реальності, а також властивостей права, що виникають в результаті його взаємодії із суспільними потребами й інтересами, і слугують задоволенню останніх.

Зроблено висновок про те, що на сьогоднішньому етапі розвитку людської цивілізації важливо не стільки виявити і обґрунтувати цінність права для прогресивного розвитку суспільства загалом, скільки забезпечити цю цінність в усіх її виявах. У процесі забезпечення цінності права виявляються і обставини, які сприяють сприйняттю права як цінності, і критерії цінності права, і, що особливо важливо, підвищується сама цінність права, затребуваність і пошана до нього з боку суспільства. Нагальна необхідність дослідження соціальної цінності права пояснюється слабкістю науково-дослідної бази формування права, політичною тенденційністю законодавства, некритичним сприйняттям західних правових інститутів без належного урахування власного історичного досвіду.

Узагальнено наукові підходи щодо розуміння сутності правового регулювання. Розкрито переваги та недоліки підходів до визначення сутності правового регулювання. На основі аналізу наукової та навчальної літератури зроблено висновок про те, що загалом серед учених немає істотних розбіжностей щодо змісту поняття «правове регулювання», більшість науковців розглядає правове регулювання як цілеспрямований процес впливу права на суспільні відносини і поведінку людей за допомогою спеціальних правових (юридичних) засобів.

Наголошено, що «правове регулювання» – це наукова, теоретична категорія, а це дозволяє говорити про неї з деякою часткою абстрактності. З'ясувати обсяг її змісту можна за допомогою умовиводів на основі аналізу властивостей багатьох правових явищ.

Розкрито зміст та структуру механізму правового регулювання. Запропоновано трактування поняття «механізм правового регулювання» як

систему спеціальних правових засобів, за допомогою яких відбувається нормативно-організоване, послідовно здійснюване комплексне та результативне впорядкування суспільних відносин.

Зазначено, що в юридичній літературі механізм правового регулювання традиційно розглядається як узятя в єдності сукупність юридичних засобів, за допомогою яких забезпечується вплив на суспільні відносини. Таке положення вимагає перегляду, оскільки, по-перше, не дозволяє розглядати механізм правового регулювання як функціонуючу систему, організовану, упорядковану множину взаємопов'язаних елементів, що становлять певну цілісність, і, по-друге, не дає змоги трактувати механізм правового регулювання як послідовний процес реалізації норм права. Вирішення означеного питання буде мати принципове значення, оскільки залежно від розуміння сутності механізму правового регулювання визначається його місце в системі інших правових механізмів і права загалом, а також підхід до оцінки ефективності механізму правового регулювання.

З'ясовано природу ефективності механізму правового регулювання. Під ефективністю механізму правового регулювання запропоновано розуміти оціночну категорію, за допомогою якої визначають рівень функціональності механізму правового регулювання в динамічному стані. Напрямо оцінки ефективності механізму правового регулювання задається функціями механізму правового регулювання.

З огляду на реалії сьогодення, зазначено, що соціалізація поняття ефективності права, тобто поширення його на всю соціальну сферу, послугувала причиною втрати «чистоти» поняття «ефективність» і створила підґрунтя для беззастережного вживання його в різних значеннях. Особливої актуальності при цьому набуває питання про розмежування ефективності зі суміжними категоріями, як-от: оптимальність, доцільність, корисність, економічність тощо.

Підкреслено, що існує зв'язок категорії «ефективність» з властивостями позначуваного нею явищем, а також з особливостями середовища, яке впливає на рівень ефективності. Чинники, які визначають параметри ефективності, не відносяться до постійних величин, а відтак і поняття ефективності розглядається

як відносна величина. Обсяг категорії «ефективність» не передбачає її негативне значення. Значення ефективності не тотожне значенням слова «ефект». Термін «ефективність» відрізняється також від дефініцій понять «оптимальність», «доцільність», «корисність», «економічність».

Вказано, що ефективність правового регулювання – це співвідношення реальних результатів здійснення закону з його метою. Мета правового регулювання (мета закону) – це передбачувані і бажані для правотворчого органу результати впровадження правових приписів. За сферою суспільного життя, якої стосується мета закону, можна розрізняти юридичні, економічні, політичні, екологічні, духовні та інші його цілі.

Виокремлено та проаналізовано умови ефективності механізму правового регулювання. Зазначено, що важливим чинником, який зумовлює актуальність та необхідність дослідження питань, що стосуються не тільки проблеми механізму правового регулювання, а й питання його ефективності, є відсутність системних науково обґрунтованих методик оцінки ефективності механізму правового регулювання, підвищення якості його компонентів і внутрішніх зв'язків. Для практичного врегулювання суспільних відносин важливо з'ясувати та проаналізувати умови досягнення ефективного механізму правового регулювання.

Вказано, що з метою розгляду основних методів дослідження соціальної та юридичної ефективності правового регулювання важливою є концепція, згідно якої співвідношення між метою і результатами представляє особливу формулу для визначення ефективності правового регулювання.

Підсумовано, що, за сферою впливу розрізняють загальні і спеціальні умови ефективності механізму правового регулювання. Загальні умови – це чинники, що впливають на ступінь ефективності механізму правового регулювання загалом. Це, як правило, усі зовнішні умови і загальні критерії ефективності механізму правового регулювання.

Спеціальні умови виступають чинником прямої дії лише щодо окремих ланок механізму правового регулювання, тобто не впливають цілеспрямовано на рівень ефективності механізму правового регулювання загалом. До спеціальних

умов, обставин, від яких залежить ефективність механізму правового регулювання на його окремих стадіях, можна віднести такі критерії, як-от: якість норми права, якість юридичного факту, якість акта реалізації, якість правозастосовного акта.

Здійснено видову характеристику ефективності механізму правового регулювання. Констатовано, що наразі немає і термінологічної визначеності категорій «соціальна ефективність механізму правового регулювання» та «юридична ефективність механізму правового регулювання», не розроблено форм їх співвідношення, недостатньо досліджено (лише фрагментарно) об'єктивні суперечності, що впливають на ефективність правового регулювання.

Визначено особливості дослідження соціальної та юридичної ефективності механізму правового регулювання. Вказано, що у зарубіжній правовій літературі окрему увагу приділено дослідженню так званого принципу ефективності – проблемі зв'язку права і факту, юридичного та фактичного.

Констатовано, що у сучасній юридичній літературі зазначається, що оцінка ефективності реалізації законів зводиться до визначення міри досягнення нормативних цілей; типових порушень законів і їх причин, а також до вироблення заходів щодо їх усунення. Відповідно до цього, серед необхідних дій з оцінки ефективності реалізації закону виділяють такі: а) зіставлення норми, як моделі, з фактичними результатами у сфері, яку вона регулює, за певними показниками; б) виявлення причин порушення закону (власне законодавчі помилки або колізії, незнання закону, спотворення змісту, невикористання повноважень, втручання до компетенції інших організацій, порушення прав громадян, погана робота державних органів, протиправні дії); в) встановлення фактів бездіяльності закону; г) характеристика негативних побічних наслідків реалізації закону; д) визначення впливу рівня законності на стан управління, господарську діяльність, на поведінку людей; е) вироблення заходів щодо усунення відхилень від закону й удосконалення правозастосовної діяльності щодо внесення змін, доповнень або скасування положень закону.

Висвітлено параметри оцінювання соціальної та юридичної ефективності

механізму правового регулювання. З погляду єдності і суперечності між філософськими категоріями «можливість» і «дійсність», виділено параметри потенційної ефективності механізму правового регулювання (з метою оцінки текстуального змісту норми права) та параметри реальної ефективності правового регулювання (з метою оцінки результатів реалізації правових актів).

Сформульовано абстрактні параметри соціальної та юридичної ефективності механізму правового регулювання (істинність норм права, ступінь обліку правотворчих інтересів, ступінь задоволення суспільних потреб, ступінь досягнення соціально корисних цілей механізму правового регулювання, техніко-юридична якість нормативно-правового акта, виконуваність вимог нормативно-правового акта, ступінь досягнення юридичних цілей, стан законності) можуть слугувати особливими «мірлами» в процесі оцінювання і потенційної, і реальної ефективності механізму правового регулювання в контексті розв'язання соціальних проблем, що вимагають юридичного вирішення. Надалі, спираючись на попередні здобутки, застосовуючи різні методи дослідження ефективності, можна виробити стратегію формулювання текстуального змісту відповідних нормативних приписів, підкріплених дієвим механізмом реалізації, а також побудувати загальну концепцію вдосконалення законодавства.

Розкрито взаємозв'язок соціальної та юридичної ефективності механізму правового регулювання. Визначено, що соціальна та юридична ефективність механізму правового регулювання істотно різняться між собою, що пояснюється діалектичною суперечністю між необхідністю задовольнити різні суспільні потреби та можливістю їх задоволення, чи то за допомогою економічних інститутів, що одержують юридичне закріплення, а чи політичних і соціальних інтересів, що відображаються в нормативних приписах та правових механізмах.

Доведено, що соціальна та юридична ефективності механізму правового регулювання можуть співвідноситися так: 1) соціальна ефективність правового регулювання досягається через юридичну ефективність; 2) юридична ефективність правового регулювання досягається повністю, а соціальна ефективність не досягається; 3) соціальна ефективність правового регулювання

досягається за допомогою порушення норми права (вчинення правопорушення, зловживання правом тощо); 4) не досягається юридична, а разом з нею і соціальна ефективність правового регулювання.

З'ясовано роль правового моніторингу в узгодженні соціальної та юридичної ефективності механізму правового регулювання. Правовий моніторинг визначено як методично обґрунтовану комплексну систематичну діяльність уповноважених суб'єктів зі спостереження, аналізу, оцінки якості правових норм і практики їх застосування на предмет досягнення закладених у них цілей і планованих результатів правового регулювання суспільних відносин, а також щодо прогнозування шляхів вдосконалення нормотворчої та правозастосовної діяльності.

Зроблено висновок про те, що правовий моніторинг може служити особливим методом гармонізації соціальної та юридичної ефективності механізму правового регулювання, за допомогою якого можна на первинному етапі виявити результати правового регулювання в частині досягнення юридичних цілей правового регулювання та досягнення віддалених соціально-корисних цілей, які передбачав законодавець при формулюванні норми, а на наступному етапі виступити з конкретною законодавчою ініціативою з метою вдосконалення законодавства і правової системи загалом.

Ключові слова: право, правове регулювання, механізм правового регулювання, ефективність механізму правового регулювання, соціальна ефективність механізму правового регулювання, юридична ефективність механізму правового регулювання.

SUMMARY

Lepsh L.L. Social and legal effectiveness of the mechanism of regulation. – Printed as a manuscript.

The thesis for the scientific degree of Candidate of Law in speciality 12.00.01 – Theory and History of State and Law; History of Political and Legal doctrines. –

Scientific Research Institute of Law, Lviv Polytechnic National University of Ministry of Education of Ukraine, Kyiv, 2019.

The dissertation comprehensively analyzes the legal nature of the effectiveness of the mechanism of legal regulation at the general theoretical and applied levels; the ratio of social and legal efficiency of the mechanism of legal regulation is characterized.

Methodological bases of research of efficiency of the mechanism of legal regulation are defined. The origins of the formation of the methodology for studying the effectiveness of the mechanism of legal regulation, as well as the corresponding system of general and specific scientific methods, the choice of which is determined by the goals and objectives formulated in the work. It is stated that the methodology for studying the effectiveness of the mechanism of legal regulation is a system of scientific approaches, principles, methods, techniques and methods of cognition and objective assessment of the legal nature of the effectiveness of the mechanism of legal regulation.

The value of law as its socio-legal characteristic is considered. It is noted that the prestige of law can be restored and the issue of ensuring its social value can be resolved by carrying out a set of measures and applying means of socio-economic, political, ideological and cultural nature. All this explains the need to develop the problem of social value of law, which will increase the effectiveness of legal regulation of social relations, the social demand for law, improving the legal system of the state as a whole.

The author's position on the interpretation of the social value of law, which is proposed to understand its socio-legal characteristics, expressed in its necessity, usefulness and achieving only a positive result, which contributes to the allocation of law as a special object of reality and the properties of law as a result of its interaction with public needs and interests, and serve the satisfaction of the latter.

It is concluded that at the present stage of development of human civilization it is important not so much to identify and justify the value of law for the progressive development of society as a whole, but to ensure this value in all its manifestations. In the process of ensuring the value of law, the circumstances that contribute to the perception of law as a value and the criteria of the value of law are identified, and, most importantly, increases the value of law, demand and respect for it by society. The urgent

need to study the social value of law is explained by the weakness of the research base of law formation, political bias in legislation, uncritical perception of Western legal institutions without due regard for their own historical experience.

Scientific approaches to understanding the essence of legal regulation are generalized. The advantages and disadvantages of approaches to determining the essence of legal regulation are revealed. Based on the analysis of scientific and educational literature, it is concluded that in general there are no significant differences among scholars on the meaning of «legal regulation», most scholars consider legal regulation as a purposeful process of influencing public relations and human behavior through special legal (legal) funds.

It is emphasized that «legal regulation» is a scientific, theoretical category, and this allows us to talk about it with some abstractness. You can find out the scope of its content with the help of inferences based on the analysis of the properties of many legal phenomena.

The content and structure of the mechanism of legal regulation are revealed. The interpretation of the concept of «mechanism of legal regulation» as a system of special legal means, by means of which there is a normatively organized, consistently carried out complex and effective regulation of social relations.

It is noted that in the legal literature the mechanism of legal regulation is traditionally considered as a set of legal means, by means of which the influence on public relations is provided. This provision requires revision, because, firstly, it does not allow to consider the mechanism of legal regulation as a functioning system, organized, orderly set of interconnected elements that constitute a certain integrity, and, secondly, does not allow to interpret the mechanism of legal regulation as consistent the process of implementing the law. The solution of this issue will be of fundamental importance, because depending on the understanding of the essence of the mechanism of legal regulation determines its place in the system of other legal mechanisms and law in general, as well as the approach to assessing the effectiveness of the mechanism of legal regulation.

The nature of the effectiveness of the mechanism of legal regulation is clarified.

Under the effectiveness of the mechanism of legal regulation, it is proposed to understand the evaluation category, which determines the level of functionality of the mechanism of legal regulation in a dynamic state. The direction of assessing the effectiveness of the mechanism of legal regulation is set by the functions of the mechanism of legal regulation.

Given the realities of today, it is noted that the socialization of the concept of the effectiveness of law, ie its extension to the entire social sphere, caused the loss of «purity» of the concept of «efficiency» and created a basis for its unconditional use in various meanings. Of particular relevance is the question of distinguishing between efficiency and related categories, such as: optimality, feasibility, usefulness, efficiency, and so on.

It is emphasized that there is a connection between the category of «efficiency» and the properties of the phenomenon it denotes, as well as with the characteristics of the environment that affects the level of efficiency. The factors that determine the parameters of efficiency are not related to constant values, and therefore the concept of efficiency is considered as a relative value. The scope of the category «efficiency» does not imply its negative value. The meaning of efficiency is not identical to the meaning of the word «effect». The term «efficiency» also differs from the definitions of «optimality», «expediency», «usefulness» and «economy».

It is indicated that the effectiveness of legal regulation is the ratio of the actual results of the implementation of the law with its purpose. The purpose of legal regulation (the purpose of the law) is the expected and desirable for the law-making body the results of the implementation of legal requirements. According to the sphere of public life, which is the purpose of the law, we can distinguish between legal, economic, political, environmental, spiritual and other purposes.

The conditions of efficiency of the mechanism of legal regulation are singled out and analyzed. It is noted that an important factor that determines the relevance and need to study issues related not only to the problem of the mechanism of legal regulation, but also the question of its effectiveness, is the lack of systematic scientifically based methods for assessing the effectiveness of the mechanism of legal regulation, improving

its components and internal relations. . For the practical settlement of public relations, it is important to clarify and analyze the conditions for achieving an effective mechanism of legal regulation.

It is indicated that in order to consider the main methods of studying the social and legal effectiveness of legal regulation, the concept is important, according to which the relationship between purpose and results is a special formula for determining the effectiveness of legal regulation.

It is concluded that, according to the sphere of influence, there are general and special conditions for the effectiveness of the mechanism of legal regulation. General conditions are factors that affect the degree of effectiveness of the mechanism of legal regulation in general. This is, as a rule, all the external conditions and general criteria for the effectiveness of the mechanism of legal regulation.

Special conditions are a factor of direct action only for certain parts of the mechanism of legal regulation, ie do not purposefully affect the level of efficiency of the mechanism of legal regulation in general. The special conditions, circumstances on which the effectiveness of the mechanism of legal regulation at its individual stages depends, include such criteria as: the quality of the rule of law, the quality of the legal fact, the quality of the act of implementation, the quality of the law enforcement act.

The specific characteristic of efficiency of the mechanism of legal regulation is carried out. It is stated that currently there is no terminological definition of the categories «social efficiency of the legal regulation mechanism" and «legal efficiency of the legal regulation mechanism", no forms of their relationship have been developed, objective contradictions affecting the effectiveness of legal regulation are insufficiently studied.

Peculiarities of research of social and legal efficiency of the mechanism of legal regulation are determined. It is stated that in the foreign legal literature special attention is paid to the study of the so-called principle of effectiveness – the problem of the relationship of law and fact, legal and factual.

It is stated that in the modern legal literature it is noted that the assessment of the effectiveness of the implementation of laws is to determine the extent to which

regulatory goals are achieved; typical violations of laws and their causes, as well as to develop measures to eliminate them. Accordingly, among the necessary actions to assess the effectiveness of the law are the following: a) comparison of the norm, as a model, with the actual results in the field it regulates, according to certain indicators; b) identification of the causes of violation of the law (actually legislative errors or conflicts, ignorance of the law, distortion of content, non-use of powers, interference in the competence of other organizations, violation of citizens' rights, poor work of government agencies, illegal actions); c) establishing the facts of inaction of the law; d) characteristics of the negative side effects of the law; e) determining the impact of the level of legality on the state of management, economic activity, on the behavior of people; f) development of measures to eliminate deviations from the law and improve law enforcement activities to amend, supplement or repeal the provisions of the law.

The parameters of assessing the social and legal effectiveness of the mechanism of legal regulation are highlighted. In terms of unity and contradiction between the philosophical categories of «possibility» and «reality», the parameters of the potential effectiveness of the mechanism of legal regulation (to assess the textual content of the rule of law) and the parameters of real effectiveness of legal regulation (to assess the implementation of legal acts).

Abstract parameters of social and legal efficiency of the mechanism of legal regulation (truth of norms of law, degree of the account of law-making interests, degree of satisfaction of public needs, degree of achievement of socially useful purposes of the mechanism of legal regulation, technical and legal quality of normative legal act, enforceability of normative legal act, the degree of achievement of legal goals, the state of legality) can serve as special «criteria» in the process of assessing both the potential and actual effectiveness of the mechanism of legal regulation in the context of solving social problems that require a legal solution. In the future, based on previous achievements, using various methods of efficiency research, it is possible to develop a strategy for formulating the textual content of relevant regulations, supported by an effective implementation mechanism, as well as to build a general concept of improving legislation.

The interrelation of social and legal efficiency of the mechanism of legal regulation is revealed. It is determined that the social and legal effectiveness of the mechanism of legal regulation differ significantly, due to the dialectical contradiction between the need to meet various social needs and the ability to meet them, either through economic institutions that receive legal consolidation, or political and social interests. reflected in regulations and legal mechanisms.

It is proved that social and legal efficiency of the mechanism of legal regulation can be correlated as follows: 1) social efficiency of legal regulation is achieved through legal efficiency; 2) legal efficiency of legal regulation is achieved in full, and social efficiency is not achieved; 3) social efficiency of legal regulation is achieved by violating the rule of law (committing an offense, abuse of rights, etc.); 4) does not achieve legal, and with it the social effectiveness of legal regulation.

The role of legal monitoring in harmonizing the social and legal effectiveness of the mechanism of legal regulation is clarified. Legal monitoring is defined as a methodologically sound comprehensive systematic activity of authorized entities to monitor, analyze, assess the quality of legal norms and practice their application in order to achieve their goals and planned results of legal regulation of public relations, as well as forecasting ways to improve rulemaking and law enforcement. activities.

It is concluded that legal monitoring can serve as a special method of harmonization of social and legal efficiency of the mechanism of legal regulation, which can be used at the initial stage to identify the results of legal regulation in terms of achieving legal goals of legal regulation and achieving long-term socially useful goals. in formulating the rule, and at the next stage to come up with a specific legislative initiative to improve legislation and the legal system in general.

Key words: law, regulation, legal regulation mechanism, the effectiveness of the mechanism of legal regulation of social efficiency of the mechanism of legal regulation, legal effectiveness of the mechanism of regulation.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Лепех Л. Л. Вимоги до правового регулювання. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2013. № 21. Ч. 1. С. 67–70.

2. Лепех Л. Л. Value characteristic features of law as a means of regulating social relations. *Международный научно-практический правовой журнал*. 2013. №9/2(261). С. 250–252.

3. Лепех Л. Л. Видова характеристика ефективності механізму правового регулювання. *Митна справа. Науково-аналітичний журнал*. 2013. №3. Ч. 2. Кн. 2. С. 271–278.

4. Лепех Л. Л. Зміст та особливості категорії «правове регулювання». *Митна справа. Науково-аналітичний журнал*. 2013. № 5. Ч. 2. Кн. 2. С. 314–321.

5. Лепех Л. Л. Ознаки правового регулювання (в контексті діалектики його соціальної та юридичної ефективності). *«Порівняльно-аналітичне право»*. *Електронне фахове видання*. 2013. № 3–2. С. 37–40.

6. Lerekh L. Problem of the correlation of the category «efficiency» and related concepts in the general legal theory. *REVISTA ȘTIINȚIFICĂ INTERNAȚIONALĂ «SUPREMAȚIA DREPTULUI»*. 2016. № 2. С. 200–203.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

7. Лепех Л. Л. До питання про об'єкт і предмет правового регулювання. *Теоретичні та практичні проблеми адаптації національного законодавства до світових стандартів правового регулювання: збірник тез міжнародна науково-практична конференція*. (м. Донецьк, 18–19 жовтня 2012 р.). Донецьк: Донецький університет економіки та права, 2012. С. 170–173.

8. Лепех Л. Л. Інститут втрати чинності нормативно-правових актів; проблемні питання. *Правова держава: історія, сучасність та перспективи формування в Україні: матеріали міжнародної науково-практичної конференції*, (м. Ужгород, 16–17 лютого 2013 р.). Ужгород: Ужгородський національний

університет, 2013. С. 25–27.

9. Лепех Л. Л. Систематизація наукових підходів до розуміння ефективності у правовій сфері. *Пріоритети розвитку юридичних наук у XXI столітті*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції. (м. Одеса, 07–08 червня 2013 р.). Одеса: ГО «Причорноморська фундація права», 2013. С. 8–10.

10. Лепех Л. Л. Суб'єкти забезпечення соціальної цінності права. *Правові реформи в Україні: реалії сьогодення*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції. (м. Харків, 08–09 червня 2013 р.). Харків: ГО «Асоціація аспірантів-юристів», 2013. С. 11–14.

11. Лепех Л. Л. Роль правового моніторингу у підвищенні соціальної та юридичної ефективності правового регулювання. *Громадянське суспільство в Україні: проблеми забезпечення правотворчої діяльності*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції. (м. Донецьк, 25–26 травня 2013 р.). Донецьк: «Східноукраїнська наукова юридична організація», 2013. С. 9–11.

12. Лепех Л. Л. «Contra legem» в гармонізації соціальної та юридичної ефективності правового регулювання: проблемні питання. *Роль права у забезпеченні законності та правопорядку*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції. (м. Запоріжжя, 25–26 жовтня 2013 р.). Запоріжжя: «Запорізька міська громадська організація «Істина», 2013. С. 9–12.

13. Лепех Л. Л. Вияви цінності права для суспільства та держави. *Юридична наука України: історія, сучасність, майбутнє*: збірник тез міжнародної науково-практичної конференції. (м. Донецьк, 18–19 жовтня 2013 р.). Донецьк: Східноукраїнська наукова юридична організація, 2013. С. 5–7.

14. Лепех Л. Л. Загальна характеристика принципів правового регулювання. *Актуальні питання правової теорії та юридичної практики*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції. (м. Ужгород, 11–12 жовтня 2013 р.) Ужгород: Державний вищий навчальний заклад Ужгородський національний університет, 2013. С. 17–19.

15. Лепех Л. Л. Зміст та особливості правових засобів в контексті дослідження механізму правового регулювання. *Проблеми правової реформи та*

розбудови громадянського суспільства в Україні: тези доповідей та повідомлень учасників звітної наукової конференції ад'юнктів, аспірантів та здобувачів. (м. Львів, 27 вересня 2013 р.). Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. С. 37–38.

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ	2
ВСТУП	20
РОЗДІЛ 1 ВИХІДНІ ПОЛОЖЕННЯ ДИСЕРТАЦІЙНОЇ РОБОТИ	27
1.1 Методологічна основа дослідження	27
1.2 Цінність права як його соціально-юридична характеристика	39
1.3 Правове регулювання: поняття та ознаки	58
Висновки до розділу 1	77
РОЗДІЛ 2 ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ЕФЕКТИВНОСТІ МЕХАНІЗМУ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ	80
2.1 Зміст та структура механізму правового регулювання	80
2.2 Поняття та сутність ефективності механізму правового регулювання	95
2.3 Умови ефективності механізму правового регулювання	111
2.4 Видова характеристика ефективності механізму правового регулювання	124
Висновки до розділу 2	133
РОЗДІЛ 3 ПРОБЛЕМИ СПІВВІДНОШЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ЮРИДИЧНОЇ ЕФЕКТИВНОСТІ МЕХАНІЗМУ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ	135
3.1 Методика оцінки соціальної та юридичної ефективності механізму правового регулювання	135
3.2 Параметри оцінювання соціальної та юридичної ефективності механізму правового регулювання	150
3.3 Взаємозв'язок соціальної та юридичної ефективності механізму правового регулювання	165
3.4 Правовий моніторинг як метод узгодження соціальної та	

юридичної ефективності механізму правового регулювання	183
Висновки до розділу 3	199
ВИСНОВКИ	203
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	208
ДОДАТКИ	232

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Українські реалії останніх десятиліть, що характеризуються певною суперечливістю державної політики у сфері реформування правової системи, спричинили зміни поглядів на проблему впорядкування суспільних відносин за допомогою такого важливого соціального регулятора, як право.

Відновлення довіри до права та визнання його соціальної цінності зумовили потребу комплексного дослідження проблеми механізму правового регулювання та його ефективності. Проведення досліджень в означеній сфері допоможуть усвідомити взаємозв'язок між цілями правового регулювання та його результатами, на основі оцінки яких можна говорити про соціальну та юридичну ефективність правового регулювання. Отримані результати дозволять розробити обґрунтовані рекомендації щодо вдосконалення правового регулювання різних сфер життєдіяльності суспільства, а цілісна концепція механізму правового регулювання може бути покладена в основу технології проектування ефективно діючих нормативних правових актів.

Актуальність теми дисертації зумовлена і тим, що в контексті новітніх соціально-правових умов спадщина юридичної науки у сфері теорії ефективності вимагає систематизації, аналізу та переосмислення задля окреслення напрямів вдосконалення правотворчої і правозастосовної практики на методологічних засадах, які засвідчують діалектичний характер соціальних і правових явищ.

Проблемі ефективності механізму правового регулювання в юридичній літературі присвячено чимало джерел. Варто вказати на праці таких знаних науковців, як: С. Алексєєв, М. Байтін, С. Бобровник, В. Козлов, А. Малько, О. Мельник, Ю. Оборотов, П. Рабінович, Н. Оніщенко, А. Піголкін, В. Сіренко, Т. Тарахоненко, Р. Халфіна, Ю. Шемшученко, К. Шундіков. Усебічний аналіз розробки проблеми ефективності механізму правового регулювання у наукових доробках вітчизняних та зарубіжних правознавців дав змогу з'ясувати дійсний стан її дослідження, а також окреслити коло питань, які оминули увагою

теоретики права.

Не применшуючи важливість існуючих наукових розвідок, необхідно засвідчити, що, попри теоретичну невирішеність та нагальну практичну затребуваність, питання співвідношення соціальної та юридичної ефективності механізму правового регулювання досі не було предметом дослідження в теорії української правової науки. З уваги на необхідність усунення такої прогалини і вибрано тему цього дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Роботу виконано в контексті наукових досліджень Львівського державного університету внутрішніх справ за напрямками: «Проблеми реформування правової системи України» (державний реєстраційний номер 0112U007492), «Держава і право: філософсько-правовий та теоретико-історичний виміри» (державний реєстраційний номер 0113U002433).

Мета і завдання дослідження. *Мета* дисертаційної роботи – комплексно на загальнотеоретичному рівні дослідити особливості соціальної та юридичної ефективності правового регулювання.

Для досягнення поставленої мети було сформульовано такі *завдання*:

- визначити методологічні засади дослідження ефективності механізму правового регулювання;
- дослідити цінність права як його соціально-юридичну характеристику;
- узагальнити наукові підходи щодо розуміння сутності правового регулювання;
- розкрити зміст та структуру механізму правового регулювання;
- з'ясувати природу ефективності механізму правового регулювання;
- виокремити та проаналізувати умови ефективності механізму правового регулювання;
- здійснити видову характеристику ефективності механізму правового регулювання
- обґрунтувати методіку оцінки соціальної та юридичної ефективності механізму правового регулювання;

- встановити параметри оцінювання соціальної та юридичної ефективності механізму правового регулювання;
- розкрити взаємозв'язок соціальної та юридичної ефективності механізму правового регулювання;
- визначити роль правового моніторингу в узгодженні соціальної та юридичної ефективності механізму правового регулювання.

Об'єкт дослідження – ефективність механізму правового регулювання.

Предмет дослідження – загальнотеоретичні особливості соціальної та юридичної ефективності механізму правового регулювання.

Методи дослідження. Задля забезпечення об'єктивності, всебічності і повноти дослідження, а також для отримання науково обґрунтованих і достовірних результатів у дисертації було використано систему загальнонаукових та конкретно-наукових методів пізнання, зокрема: метод філософської герменевтики, що інтегрує знання про ефективність у праві – юридичні, логічні, лінгвістичні, психологічні, історичні, соціально-політичні тощо (підрозділи 2.2, 2.3); діалектичний метод, виявом якого є всебічне дослідження ефективності механізму правового регулювання, її взаємозв'язку з іншими правовими явищами: доцільністю, ефективністю (підрозділ 2.2; 3.1); метод класифікації, який застосовано, зокрема, для здійснення видової характеристики актів ефективності механізму правового регулювання (підрозділ 2.4); порівняльний метод, котрий використано для з'ясування спільного й відмінного між видами ефективності механізму правового регулювання шляхом їх порівняння, розрізнення за відповідною ознакою або властивістю (Розділ 3); цільовий метод, за допомогою якого з'ясовано мету і завдання правового регулювання (підрозділ 1.2, розділ 4). Метод документального аналізу, дав змогу окреслити напрями вдосконалення теоретичних засад і практики підвищення ефективності механізму правового регулювання. Метод узагальнення використано для формулювання прикінцевих положень проведеного дослідження.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація є першим в Україні досліджень, у якому комплексно на загальнотеоретичному рівні

досліджено проблему співвідношення соціальної та юридичної ефективності механізму правового регулювання.

У дисертації запропоновано низку положень, з яких одні є новими, інші – містять елементи наукової новизни, а саме:

уперше:

– визначено методiku оцінки соціальної та юридичної ефективності механізму правового регулювання задля підтвердження взаємозв'язку між цілями та результатами правового регулювання;

– виокремлено та обґрунтовано особливі абстрактні параметри оцінювання соціальної і юридичної ефективності правового регулювання, вироблено їхню класифікацію;

– доведено роль правового моніторингу як методу узгодження соціальної і юридичної ефективності правового регулювання та визначено шляхи вдосконалення механізму узгодження соціальної і юридичної ефективності правового регулювання;

– в ході теоретичного обґрунтування доцільності виділення різних форм співвідношення соціальної та юридичної ефективності механізму правового регулювання доведено, що сумлінна реалізація несправедливої норми права (яка не відповідає об'єктивним суспільним потребам, сформованим суспільним відносинам) може призводити до несприятливих наслідків.

удосконалено:

– видову характеристику ефективності механізму правового регулювання, у контексті якої запропоновано авторські дефініції поняття «соціальна ефективність механізму правового регулювання» – це ступінь досягнення віддалених соціально корисних цілей у результаті правотворчої, правореалізаційної і правоінтерпретаційної практики з найменшими економічними витратами за допомогою забезпечення юридичних цілей нормативних правових актів та поняття «юридична ефективність механізму правового регулювання» – це визначений ступінь реалізації державно-владних велінь нормативних приписів, що містяться в правових актах, який досягається у процесі правотворчої, правореалізації і

правоінтерпретаційної діяльності і виражений у свідомій правомірній діяльності суб'єктів права;

- з урахуванням загальної концепції ефективності права, представленої в науковій юридичній літературі, розуміння ефективності механізму правового регулювання – це оціночна категорія, за допомогою якої визначається рівнем функціональності механізму правового регулювання в динамічному стані;

- сучасні інтерпретації поняття та ознак правового регулювання;

- підхід до розуміння умов ефективності механізму правового регулювання; *набули подальшого розвитку:*

- існуюча в теорії правової науки методологія дослідження ефективності механізму правового регулювання;

- тези щодо цінності права в процесі його функціонування, реалізації його основного призначення як регулятора суспільних відносин;

- трактування змісту та структури механізму правового регулювання задля переосмислення та модернізації концепції правового регулювання що домінує в юридичній доктрині.

Практичне значення одержаних результатів полягає в розв'язанні важливої для української теоретико-правової науки проблеми, що становить науковий і практичний інтерес. Зокрема, сформульовані в дисертації положення та висновки можуть бути використані у:

- *науково-дослідницькій сфері* – для подальшого дослідження загальних і спеціальних питань ефективності механізму правового регулювання;

- *правотворчій сфері* – для вдосконалення законодавства, що регламентує правореалізаційну сферу;

- *навчальному процесі* – положення та висновки дисертації можуть бути впроваджені в процес викладання курсів «Теорія держави і права», «Проблеми теорії права», «Тлумачення правових норм», використані при підготовці науково-методичних посібників, текстів лекцій, а також у науково-дослідній роботі студентів.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійно

виконаною науковою працею. Запропоновані в роботі висновки та положення сформульовано на основі особистих досліджень. У разі використання матеріалів інших дослідників зроблено відповідні покликання.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертації, теоретичні та практичні висновки, результати дослідження були обговорені та одержали схвалення на засіданнях кафедри теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ. Найважливіші висновки дослідження були апробовані на науково-практичних заходах: Звітній науковій конференції ад'юнктів, аспірантів та здобувачів «Проблеми правової реформи та розбудови громадянського суспільства в Україні» (м. Львів, 28 вересня 2012 р.); Науково-практичному семінарі «Забезпечення органами внутрішніх справ європейських стандартів прав людини у своїй діяльності» (м. Львів, 7 грудня 2012 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Эффективность государства и права: современный взгляд» (м. Москва, 28 грудня 2012 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Теоретичні та практичні проблеми адаптації нації національного законодавства України до світових стандартів правового регулювання» (м. Донецьк, грудень 2012 р.); Міжнародній науково-практичній конференції (м. Краків, 29 січня 2013–31 січня 2013); Міжнародній науково-практичній конференції «Верховенство права у процесі державотворення та захисту прав людини в Україні» (м. Одеса, 1–2 березня 2013 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Теоретичні та практичні проблеми правового регулювання суспільних відносин» (м. Харків, 2–3 березня 2013 р.); Звітній науковій конференції ад'юнктів, аспірантів та здобувачів «Проблеми правової реформи та розбудови громадянського суспільства в Україні» (м. Львів, 27 вересня 2013 р.).

Публікації. Основні положення та висновки, сформульовані в дисертації, викладено в 15 публікаціях, з яких 4 – наукові статті у фахових виданнях України та 2 – наукові статті у іноземних фахових виданнях.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, які містять одинадцять підрозділів, висновків, списку використаних

джерел та додатку. Загальний обсяг роботи становить 234 сторінки, з них 188 сторінок – основний текст і 24 – список використаних джерел (280 найменувань).

РОЗДІЛ 1

ВИХІДНІ ПОЛОЖЕННЯ ДИСЕРТАЦІЙНОЇ РОБОТИ

1.1 Методологічна основа дослідження

Для такого складного соціально-юридичного феномену, як механізм правового регулювання, дуже важливим є аналіз теоретичних конструкцій, що зумовлює необхідність відбору та впорядкування пізнавальних засобів, визначення алгоритмів їхнього використання задля отримання максимального науково-теоретичного результату. Саме тому найбільше уваги в цьому підрозділі дослідження приділено розгляду методів вивчення складних явищ правової дійсності, зокрема і механізму правового регулювання.

Треба наголосити, що методологічною основою юридичної науки сукупно з іншими методами дослідження є закони та категорії діалектики, за допомогою яких розкривають закономірності розвитку держави і права загалом і окремих правових явищ зокрема, визначають шляхи вдосконалення чинного законодавства України та практики його застосування, підвищують ефективність правового регулювання суспільних відносин.

У роки радянської влади матеріалістична діалектика була панівною ідеологічною платформою й опорою комуністичного будівництва в нашій країні. У 80-ті роки ХХ ст. інтерес до діалектичного методу пізнання знову посилювався через потребу узагальнити та переосмислити ідеологічну спадщину та розвиток філософської науки. Водночас останніми двома десятиріччями у юридичній науці сформувалося критичне ставлення до діалектичного методу пізнання правової дійсності. Деякі автори розглядають використання методу матеріалістичної діалектики в науково-дослідній діяльності як чинник негативного впливу на ефективність юридичної науки і практики.

Наприклад, А. Демидов вважає, що такий низький рівень ефективності механізму правового регулювання зумовлений недосконалістю застосовуваної методології. Автор вважає, що у правовій науці відбувається уповільнення в

методології, що полягає у прагненні зберегти звичну марксистську парадигму тлумачення правової реальності [26, с. 16]. Поділяючи думку А. Демидова, В. Ключков стверджує, що у сфері правового дослідження визрів регрес, заснований на використанні діалектики як методології наукового пізнання. Розвиток методу діалектики у вивченні держави і права наочно свідчить про той факт, що філософія не має бути підґрунтям наукових схем, а самій діалектиці слід бути скромнішою у своїх домаганнях на роль всеосяжної логічної системи [31, с. 22]. Утім, такий висновок не підкріплено фактичними підставами у сфері досліджень держави і права.

Загалом, на думку низки вчених, критичне ставлення до діалектики зумовив тривалий період навмисного обмеження свободи філософської творчості в рамках марксизму-ленінізму; тлумачення діалектичного матеріалізму як єдиної наукової філософії. Зокрема, критику діалектики, втім, трохи меншу, аніж у поглядах вказаних вище авторів, простежено в поглядах В. Швирина. Дослідник стверджує, що раціональний підхід до діалектики має ґрунтуватися на тому, що її значення не слід ані перебільшувати, ані надмірно применшувати. Адекватна оцінка її реальної значущості у філософській культурі полягає, насамперед, у відмові від будь-яких ідеологічних упереджень. Звісно, що було б неправильно не брати більше до уваги діалектичної традиції у філософії. Треба досить чітко визначити її реальний зміст, який зовсім не втратив своєї конструктивної важливості і до наших днів [83, с. 153]. Такий висновок можна назвати досить-таки переконливим. Діалектична методологія дає змогу відокремити і вивчити юридичні явища зі сфери соціальних, відкриває різноманітність форм, методів, засобів правового регулювання. Юридична наука не розвиватиметься без застосування в методології таких категорій діалектики, як причина і наслідок, необхідність і випадковість, сутність і явище, форма і зміст, можливість та дійсність.

Показово, що використання діалектичного методу дослідження дає змогу визначити взаємозв'язок особливостей правового регулювання і його результатів, оцінюючи які, з'ясуємо соціальну та юридичну ефективність механізму правового регулювання. Виявлення сутнісних суперечностей, пов'язаних зі

змістом права, а також з ефективністю його реалізації, можна вважати джерелом розвитку і руху соціального регулювання, серед форм якого є правове регулювання. Суперечливість права як соціального явища визначена передовсім закріпленням інтересів суспільства, організацій та окремих осіб, які протистоять один одному в нормативних приписах. З огляду на це, варто звернути увагу на методологічне обґрунтування доконечної боротьби за зміст права в дослідженні В. Толстика і М. Трусова [76, с. 7–28]. Автори наголошують на інструментальній ролі права, за якою право не є вищою соціальною цінністю, а всього лиш засобом. Дослідники зазначають, що треба перестати ідеалізувати право, трактувати його як найвищу соціальну цінність. У рамках боротьби за право визначено два напрямки – боротьбу за зміст права (у процесі правотворчої діяльності) і боротьбу за реалізацію права (у процесі правореалізаційної практики) [76, с. 19].

Усе ще чимало вважать формально-юридичні методи в забезпеченні таких важливих параметрів пізнання і вдосконалення правового середовища, як: 1) логічна стрункість, несуперечливість, відповідність лексичним нормам, граматичним правилам; 2) наявність усіх внутрішніх компонентів, що роблять закон придатним до реалізації, переводять бажання в дію і скеровують його до передбачуваних наслідків; 3) залученість до системи чинних у суспільстві норм і відносин, продуктивна взаємодія з ними.

Використовуючи засади науки про самоорганізації в складних системах – синергетики, можна визначити тенденції глобальної еволюції правових систем, переконатися в нелінійності процесів, які тут розгортаються, з'ясувати дію відповідних чинників, охарактеризувати нове бачення механізмів формування та підтримки правопорядку. Синергетичні уявлення допомагають зрозуміти впорядкованість як результат складної взаємодії різноспрямованих тенденцій буття, співвідношення стохастичних і доцільних механізмів у його становленні. Тут порядок формують не лише закони, а й такі параметри існування соціальної системи, як обмеження, інваріантність, сталість співвідношень, регулярність [56, с. 28]. Стає зрозуміло, що встановити правопорядок лише самими цілеспрямованими зусиллями просто неможливо, не враховуючи та не

використовуючи власних процесів самоорганізації, що діють у системі. В контексті синергетики можна переконатися в тому, що правове середовище є складовою частиною більш загальних, фундаментальних управлінських та організаційних процесів.

Таку можливість зумовило трактування значення світу людської суб'єктивності як посередника між об'єктивною та суб'єктивною реальністю. Правову регуляцію при цьому розглянуто як один з видів величезного розмаїття розсіяних, таких, що об'єднують суспільство і наділені безліччю джерел, відносин влади, у яких вона утверджує підстави, обґрунтовує правила, і завдяки яким розширює сферу впливу і маскує свою надмірну своєрідність [79, с. 135]. При цьому в полі зору дослідницького інтересу виформовується те різноманітне розумове і культурно-історичне середовище, яке підживлює, спотворює, доповнює, посилює, блокує правову регламентацію, надаючи їй геть іншого, несподіваного змісту, провокуючи наслідки, які не врахував законодавець.

Утім, можна керуватися тим, що такого зв'язку немає, ігнорувати ту реальну множинність норм, від яких залежить право, але й надалі не мати та не пропонувати жодних варіантів відповідей на питання про чинники, які визначають ефективність механізму правового регулювання, про «тіньові» норми і соціальні інститути, причини радикальних відмінностей у трактуванні і розумінні значення фундаментальних правових понять залежно від культурного середовища їх формування тощо [35, с. 41].

Для дослідників широкий простір можливостей дає вивчення правового середовища за допомогою науки про знакові системи – семіотики. Адже правова реальність у своїх процедурах, процесуальній формі, стилістиці правових документів, організації правових відносин є якраз знаковою, символічною системою, що охоплює предмети і дії з умовним змістом, залежним від розуміння суб'єктів, що взаємодіють. По-різному можна тлумачити зміст, розгадувати символи, з огляду на умонастрої, рівень освіти, політичну орієнтацію, але практично воно завжди відбувається, тому й конче потрібно розуміти ті принципи і механізми, на основі яких такі процеси здійснюються [50, с. 49].

Враховуючи те, що право як система знаків і значень завжди відображене в конкретній текстовій формі, для реалізації якої чимало важить тлумачення, його можна вивчати і методами герменевтики, використовувати розуміння як пізнавальну процедуру, що передбачає: досягнення ясності у використанні термінів, точному їх визначенні та встановленні тотожності смислів, узгодженні сфер використання; об'єднання знання, яке фіксує об'єктивний стан предмета пізнання, й оцінки, тобто співвіднесення цього знання з суб'єктивним світом людей, які є учасниками правовідносин; з'ясування та пояснення змісту (тлумачення) правових документів, вчинків учасників правовідносин, враховуючи те, що за видимою, очевидною стороною є прихована під впливом свідомих чи підсвідомих мотивів внутрішня сторона.

Право регулює відносини між людьми, втім, які стають учасниками цих відносин, керуючись не тільки об'єктивними інтересами та умовами, а й певними суб'єктивними чинниками – цінностями, уявленнями про бажаність або небажаність тих чи інших подій і явищ. Розкриття змісту основних політико-правових цінностей, як-от: справедливість, легітимність, легальність, безпека, правопорядок, законність тощо; вивчення механізму їх впливу на правову поведінку, з'ясування їх залежності від чинників культурно-історичного, психологічного середовища, відображає спрямованість аксіологічного підходу до аналізу державно-правових явищ. Його реалізація дає змогу зрозуміти залежність ефективності правовідносин від тієї ціннісної складової, що є їхнім підґрунтям, від здатності і бажання учасників правовідносин взяти на себе деякі зобов'язання і не порушувати їх.

Досить перспективно і виправдано на сьогодні в контексті ефективності механізму правового регулювання здійснювати методологічний синтез інституційного та аксіологічного підходів (новий інституціоналізм), з огляду на розуміння важливості єдиних цінностей та інститутів, органічного зв'язку моральності та порядку. У такому випадку треба враховувати те, що найважливішим елементом у визначенні конкретного інституту є не формальні структури, правила процедури, а сукупність певних цінностей, що є підґрунтям

ухвалених рішень членів організацій та систем їхньої поведінки [48].

Без огляду на безсумнівну цінність в аналізі правової дійсності кожного із зазначених вище методологічних підходів, варто зважати і на той факт, що при регулярності звернення до них правознавців, ці підходи усе ж недостатньо пристосовані до специфіки правових явищ. Саме тому дуже перспективним у зарубіжній та національній епістемології на сьогодні став системний підхід.

Зважаючи на традиційне розуміння механізму правового регулювання як певної системи, назріла потреба докладніше розглянути аналіз системного методу пізнання правових явищ.

Застосування системного підходу передбачає великі можливості, що допоможуть розкрити багатоканальну, багатofакторну залежність процесів правового регулювання не тільки від її нормативного аспекту, а й від культурного середовища, де виникають і розвиваються правові відносини, від традицій, природних закономірностей, структури цінностей, що панують у суспільстві, тобто від того, що правовий механізм завжди тримав у зоні «замовчування», що розглядали як даність, але ґрунтовно не досліджували.

Нижче окреслимо деякі питання, що потребують переосмислення, визначені у процесі вивчення проблематики проведення теоретико-правових досліджень, що пов'язані з моделюванням тих процесів у механізмі правового регулювання, які є результатом його функціонування та зумовлені його характеристиками як складної системи.

По-перше, потрібними є системні дослідження, які були б здатні показати процес взаємодії підсистем механізму, що передбачає виникнення правового регулювання як сукупної, інтегративної властивості. Сучасні теорії є відображенням тих чинників, умов і специфічних рис, які зумовлюють правове регулювання. Серед них – людська поведінка, мотивації, культурні традиції, економічна основа, природні умови, політичні можливості, недосконалість законодавчих технік та інші суб'єктивні й об'єктивні причинові комплекси.

По-друге, дослідження механізму правового регулювання як складної системи пов'язане з вивченням його можливих варіантів поведінкових реакцій .

Але поки маловивченим є функціонування і розвиток таких системних утворень. Тому й дослідження правового механізму характеризується радше описовістю, інтерпретаційністю, аніж прогностичністю. Втім, складність правових явищ такого масштабу, відсутність об'єктивної інформації, надійних математичних моделей тощо негативно впливає на теоретико-пізнавальні (аксіологічні) можливості сучасних системних досліджень у правовій сфері. Тож конче потрібно отримати нові знання для застосування формальних методів діагностики щодо правового механізму і з'ясування ефективності його функціонування.

I, нарешті, третій напрям досліджень, що, на нашу думку, потребує подальшого розвитку в контексті системності механізму правового регулювання, заторкує проблему вивчення його основних (умовно неподільних) елементів, які віддзеркалюють динамічний аспект механізму правового регулювання – правові статуси, режими, процеси, методи, типи тощо. Відомо, що вказані правові явища постають лише на рівні існування системи, відображають специфічні зв'язки між елементами у їх внутрішньому русі, виступаючи основними дієвими частинами права. У зазначеному аспекті явища такої системи можна розглядати як динамічні структури процесів, системне вивчення яких передбачає виявлення: 1) форми і спрямованості процесу правового регулювання; 2) характеристик правопорядку як підсумку, результату процесу регулювання; 3) внутрішні та зовнішні умови і чинники його здійснення, а також часовий аспект дії означеного процесу.

У юридичній літературі від 70-х років зростає інтерес до проблем застосування формалізованих концепцій, що засновані на теорії систем, аби вирішити завдання правової науки, зокрема і формалізації норм права, деяких правозастосовних процедур, а також для дослідження ролі правового регулювання, вивчення зв'язків між правовими термінами та поняттями тощо.

Формалізацію визначають як репрезентацію змістовного через застосування певної системи штучних знаків, символів і дотримання деяких правил поведіння з ними. Найвищого рівня формалізації допомагає досягти апарат математичної логіки, оскільки будь-яка математична формула, звільняючи від певного емоційного «баласту» і відтворюючи з оптимальною точністю найбільш загальні

абстрактно-змістовні властивості об'єктів, інших явищ, не тільки сприяє стиснутому вираженню тих чи тих понять, суджень, умовиводів, а й забезпечує їхню несуперечливість, однозначні процедури щодо них [82, с. 31].

Формалізований підхід у дослідженні правових явищ, безумовно, допомагає вченим-юристам досліджувати державно-правові явища і вирішувати практичні завдання щодо створення автоматизованих інформаційно-пошукових систем, автоматизації окремих процедур підготовки та прийняття управлінських рішень. Утім, формалізований не є тим методом, що сьогодні або в майбутньому здатний поглинути інші підходи, способи пізнання державно-правових явищ. Навпаки, формалізація є досить органічною частиною щодо інших методів дослідження і пристосовується, модифікується для вирішення їхніх завдань.

Особливо важливою є роль методів формалізації на етапі індуктивного узагальнення одиничних фактів та опису результатів дослідження. За допомогою цих методів виявляють й описують статистичні зв'язки та закономірності, вичленовують результати одного або кількох соціальних, правових та інших чинників. Формалізацію можна застосовувати і на етапі формування теоретичних знань для з'ясування зв'язків між окремими поняттями, і на етапі обґрунтування істинності чи хибності деяких видів знань.

Водночас формалізація не має основоположного значення на всіх етапах наукового пізнання. По-перше, у будь-якій змістовній системі, що повністю піддається формалізації, завжди залишається деяка неформалізована частина. Це положення є актуальним і для правознавства, адже не всі зв'язки державно-правових явищ і знання, що їх відображають, можуть бути формалізовані без залишку [12, с. 31]. По-друге, як слушно зауважує Г. Чорнобель, «жодну формалізацію не можна провести не тільки без попереднього вивчення логічної структури змісту відповідного виду, а і без аналізу форми її зовнішнього вираження, чіткої класифікації системи, її знакових засобів, виявлення певних синтаксичних зв'язків і відносин між ними» [82, с. 29]. По-третє, формалізацію застосовують для вирішення суворо визначених завдань (у встановленні логічних зв'язків і відносин понятійного апарату науки, обґрунтуванні істинності чи

хібності деяких видів знань) і вона не підмінює інших прийомів та способів наукового пізнання [84, с. 72–73].

Отже, системний підхід у правознавстві як спосіб формалізації дає позитивні результати: у процесі вирішення деяких пізнавальних завдань; в органічній єдності з іншими прийомами, способами наукового пізнання; за умови змістовної розробки питань, що підлягають формалізації. Це дає змогу дійти висновку, що системний аналіз не замінює і не може замінити світоглядну основу юридичної науки. Він відіграє лише допоміжну роль [57, с. 177].

Загалом існування системного аналізу як способу формалізації не скасовує застосування системного аналізу як способу пізнання змістовних зв'язків, відносин. У цьому сенсі системний аналіз ґрунтується на теорії систем, але не зводиться до неї. Знання про те, що таке зміна, розвиток, структура – це лише передумови для створення методу, але не сам метод. Ґрунтуючись на цих знаннях, можна і треба виробити певні «приписи» для вивчення змін системних об'єктів [65, с. 335]. Саме тому, коли йдеться про системно-структурний підхід як метод та його співвідношення з іншими методами правової науки, треба досліджувати методологічну роль складових його правил, принципів наукового пізнання, не підмінюючи їх розкриттям ролі понять теорії систем. Методологічна функція останніх розкривається в іншому аспекті – у співвідношенні з категоріями, поняттями інших наукових теорій.

Системно-структурний підхід наукового пізнання ставить за мету системно вивчити досліджувані явища і в сукупності складових його правил, принципів пізнання визначає основні напрями такого вивчення. Питання про принципи системного аналізу правових явищ поки не досліджене в юридичній літературі. Першу спробу сформулювати принципи системно-структурного підходу з філософського погляду зроблено в роботі «Проблеми методології системного дослідження». На думку авторів, специфіка системного дослідження зумовлена не ускладненням методів аналізу, а висуненням нових принципів підходу до об'єкта вивчення, нової орієнтації всього руху дослідження [16, с. 28].

Досліджуючи стан розробок системного аналізу, які є змістом його

принципів, І. Блауберг, В. Садовський і Б. Юдін стверджують, що вичерпного переліку принципів системного підходу ще ніхто не склав [17, с. 39]. Утім, з огляду на особливості предмета нашого дослідження, у роботі використано принципи цілісності, всебічності, системотворчих зв'язків частин та елементів, субординації, динамічності, випереджального відображення.

За принципом цілісності механізм правового регулювання розглянуто як єдино ціле правове явище.

Відповідно до принципу всебічності враховано всі внутрішні особливості системних зв'язків, а також виявлено чинники, що впливають на адекватне регулювання суспільних відносин. Беручи до уваги різноманітні погляди на визначення поняття ефективності механізму правового регулювання, на основі цього принципу можна зробити висновок, що це багатоаспектне і комплексне явище, що має характерні риси, ознаки та особливості, які унеможлиблюють його ототожнення з іншими правовими явищами.

Для з'ясування послідовності етапів правового регулювання (щоб виявити нетипові ситуації та прорахунки) застосовано принцип системотворчих відносин, що полягає у визначенні зв'язків між частинами системного явища, які забезпечують його цілісність та розвиток.

Механізм правового регулювання за принципом динамічності досліджено як явище, яке схильне до зміни, коли на нього впливають різні чинники.

За принципом випереджувального відображення розглянуто та проаналізовано відомі наукові вітчизняні та зарубіжні дослідження. При цьому ми не тільки констатували стан проблем ефективності механізму правового регулювання, а спробували спрогнозувати її розвиток у майбутньому.

Як відомо, право як об'єкт пізнання правової науки є складним поліструктурним утворенням ієрархічно взаємопов'язаних компонентів: галузей, інститутів і норм права. Аналогічними системами виступають й інші компоненти правової надбудови, наприклад, механізм правового регулювання.

Внаслідок поліструктурності права можна говорити, щонайменше, про чотири рівні системно-структурного аналізу:

- найпростіші у структурному сенсі явища (норми права);
- системні утворення, де ці явища виступають як елементи;
- системи, що вміщують системні утворення другого рівня;
- тотальна цілісність (право загалом).

Системне дослідження правових явищ першого і другого рівнів дозволяє з'ясувати зв'язки між елементами та явищами загалом як компонентами складнішого структурного утворення.

Системний аналіз може застосовуватися й на третьому та четвертому рівнях системних досліджень, наприклад, для вивчення системи права та законодавства, системи окремої галузі права.

Останнім часом діапазон системних досліджень явищ правової дійсності значно розширився. Були спроби виявити цілісність правових явищ як єдиної правової системи, право досліджено в системі суспільних відносин загалом, сформульовано й обґрунтовано думку про можливість розгляду права як важливого аспекту суспільного розвитку тощо. Втім, і в зазначених напрямках дослідження системний підхід не використовують повною мірою.

Зазначені положення дають змогу зробити логічний методологічно значущий висновок: у дослідженні ефективності механізму правового регулювання потрібно застосовувати різні прийоми і способи пізнання цього складного феномену, а не обмежуватися одним чи кількома методами. До того ж у процесі дослідження ефективності механізму правового регулювання треба застосовувати не тільки різноманітні методи дослідження, а й досягнення різних наук.

З огляду на це, є потреба упорядкувати гносеологічний інструментарій, для чого доцільним є аналіз методологічного підходу до дослідження ефективності механізму правового регулювання, підхід до розуміння механізму правового регулювання, виявлення співвідношення між ними та визначення статусу інструментального підходу до механізму правового регулювання.

Насамперед наголосимо, що методологічний підхід характеризує певний набір прийомів пізнавальної діяльності (власне методів) і пізнавальних засобів,

використання яких сприяє теоретичному проникненню в сутність досліджуваного об'єкта, задля того, аби отримати найповніше уявлення про предмет. Такими засобами є правові поняття і категорії, котрі, окрім власне пояснювальної і гносеологічної, виконують також і методологічну функцію. До них, в контексті виконуваного дослідження, слід зарахувати такі: «ефективність», «регулювання», «засіб», «результат», «механізм», «система», «структура», «функція». Зміст поняття «методологічний підхід» охоплює також алгоритми застосування пізнавальних прийомів і засобів та принципи їх реалізації, основним з-поміж яких, видається принцип взаємодоповнюваності різних методів дослідницької діяльності.

Зазначений підхід виражено в оригінальному методологічному наборі, застосовуваному до предмета дослідження, й акцентує на його інструментально-технологічному аспекті. Натомість послуговування терміном «підхід до розуміння ефективності механізму правового регулювання» наголошує радше на теоретико-методологічній (логіко-гносеологічній) складовій дослідження. У процесі дослідження підхід до розуміння механізму правового регулювання, якоюсь мірою, програмує дослідний результат із визначеними параметрами.

У найзагальнішому вигляді підхід до розуміння ефективності механізму правового регулювання – це те, як вказане явище розуміють й інтерпретують у процесі дослідження. Це відповідь на питання про те, які характеристики досліджуваного об'єкта є найсуттєвішими, на що звернено дослідницьку увагу і, відповідно, про те, які характеристики досліджуваного явища можна отримати, розглядаючи його з певного ракурсу.

Загалом різні підходи до розуміння ефективності механізму правового регулювання варто розглядати не такі, що конкурують, а взаємодоповнюють, що дозволяють повніше охарактеризувати різні види ефективності механізму правового регулювання, і водночас заповнити прогалини, що виникають при такому дослідженні з позицій інших підходів, а також виправити наявні в них недоліки.

1.2 Соціально-юридична характеристика цінності права

Процес реформування українського суспільства зумовив у багатьох сферах його життя активізацію багатьох дотичних до цього процесу соціальних патологій (кризу моральності і правосвідомості, соціальну нестабільність, падіння цінності людського життя тощо), що мають різні причини і передумови. Серед останніх – руйнування колишньої ціннісної основи і відсутність нової стрункої системи соціальних цінностей, які в будь-якому суспільстві мають роль об'єднавчого фундаменту. І в різних сферах наукового знання не випадково зростає інтерес до аксіологічної складової наукових досліджень державно-правових явищ.

Сьогодні важливим є не так виявлення й обґрунтування цінності права для прогресивного розвитку суспільства загалом, як забезпечення цієї цінності в усіх її виявах. У цьому процесі є й обставини, що уможлиблюють сприйняття права як цінність, і критерії цінності права, і, що особливо важливо, зростає сама цінність права, затребуваність і повага до нього суспільства.

Потреба в дослідженні соціальної цінності права зумовлена незначним науково-дослідним фундаментом становлення права, політичною тенденційністю законодавства, безвідмовною акцептацією західних правових інститутів усупереч своєму історичному досвідові.

Відновити престиж права і вирішити питання забезпечення його соціальної цінності можна, провівши комплекс заходів і застосувавши засоби соціально-економічного, політичного, ідеологічного й культурного характеру. Усе це пояснює потребу в розробленні проблеми соціальної цінності права, що сприятиме зростанню ефективності правового регулювання суспільних відносин, соціальній затребуваності права, вдосконаленню правової системи держави загалом.

Значення терміна «цінність» можна легко з'ясувати, зазирнувши до тлумачного словника української мови; це або властивість предмета, що полягає в більшій чи меншій його вартості (в цьому випадку зазначений термін стає

похідним від слова «ціна»), або особлива важливість, значення предмета для людини [68, с. 748].

Прикметно, що термін «цінність» використовують в абсолютно різних, взаємовиключних і непорівнянних значеннях. Автори, що претендують на узагальнення багатьох думок, поглядів, або фіксують різноманіття підходів, не намагаючись звести їх до загального знаменника, або розрізняють у цінності декілька аспектів. Тому роботи щодо ціннісної проблематики не формуються у єдину взаємоузгоджену систему знань. Науковець, котрий хоче використати напрацювання в цій сфері за методологічну основу дослідження, може вибрати той підхід, що найближчий до його уявлення про цінність і розвивати далі свою теорію саме відповідно до нього, ігноруючи усі інші.

У зв'язку із цим треба виробити деяке органічно цілісне уявлення про цінності загалом, щоб у подальшому з'ясувати природу цінностей державно-правових явищ, зокрема і права. Тож, не претендуючи на повноту і довершеність, визначимо цінності як ідеї, предмети, явища, процеси, а також визначені свідомістю людини їхні властивості, що виникають в результаті взаємодії з потребами й інтересами індивіда (індивідуальні) або певного соціуму (надіндивідуальні), які уможливають задоволення цих потреб і реалізацію інтересів, а також сприяють досягненню згоди між членами суспільства.

Через визнання цінностей соціуму і суб'єктивних (індивідуальних) цінностей дослідник неминуче постає перед проблемою співвідношення між ними. На наш погляд, індивідуальні цінності є вторинними. Адже людина, народившись, вже стає віч-на-віч перед певною структурою суспільства, форму суспільних відносин, певні цінності, що впливають на формування її індивідуального світогляду й орієнтації. Проте засоби впливу можуть бути різними: чи то через механізм свідомого контролю, чи то через те, що визначають спрямованість діяльності людини незалежно від ступеню їх усвідомлення [38, с. 18]. Соціальне регулювання в останньому розглянуто не як засіб обмеження свободи індивіда, а як фундамент, що є доконечною умовою свободи. Також не можна забувати про те, що лише в суспільстві, в результаті узгодженої спільної

діяльності індивід може якнайповніше задовольняти свої щораз більші потреби й інтереси.

Одним із засобів соціального регулювання є право. Для права як цінності характерні ознаки цінності загалом, які взаємозалежні і взаємозумовлені, тобто необхідність, корисність, налаштованість на позитивний результат [77, с. 11].

Необхідність як ознака цінності права пов'язана з нагальністю регулювання суспільних відносин, встановлення загальних для усіх орієнтирів поведінки, міри свободи і відповідальності, гарантування безпеки і поступального розвитку суспільства загалом і особи зокрема.

Дві наступні ознаки цінності права нерозривно пов'язані між собою. Корисність права можна трактувати як його здатність сприяти задоволенню вже зазначених потреб. До того ж у процесі задоволення потреб можна отримати і позитивний, і негативний результат. У разі досягнення позитивного результату можна стверджувати і про корисність, і про цінність. Негативний результат свідчить про відсутність корисності засобу задоволення потреб, а отже, і його цінності.

Далі спробуємо з'ясувати, з якою ж цінністю, передусім, має справу юриспруденція: надіндивідуальною чи індивідуальною? Вважаємо, що право – це насамперед цінність надіндивідуальна. адже, по-перше, право, як і всі соціальні норми забезпечує організацію спільної діяльності. При цьому пріоритет віддається суспільним інтересам. Щоправда, на відміну від інших соціальних норм, право враховує й індивідуальні інтереси, піклуючись про узгодження їх зі суспільними. По-друге, причина виникнення права (якісно нові економічні відносини) має об'єктивний характер, право визначається економікою, хоч і чинить на економічний базис активний зворотний вплив. По-третє, необхідність використання права визнають усі члени суспільства, з його існуванням згодна більшість (саме з існуванням, а не із змістом). По-четверте, змістом права є юридичні норми, які поширюють свою дію не на одного учасника суспільних відносин, а на всіх членів суспільства [14, с. 59–60].

З наведених міркувань випливає, що право є одним з різновидів соціальних

цінностей і, як і всі вони, виникло в процесі вдосконалення реальності.

Розгляд права із запропонованих позицій допускає й індивідуальне сприйняття його як цінності. Пов'язано це з тим, що будь-яке явище об'єктивної дійсності оцінює суб'єкт пізнання. У ході такої оцінки відбувається своєрідне зіставлення властивостей пізнаваного об'єкта й потреб суб'єкта пізнання. Цілком природно, що оцінка – суб'єктивний акт людської свідомості, в основі якого лежать індивідуальні переживання, емоції, почуття. Відтак індивідуальними цінностями є об'єкти, позитивно оцінені суб'єктом.

Позитивне ставлення особи до права дуже важливе, оскільки це приводить до сприйняття його як корисної, бажаної, нормативно-ціннісної системи, що забезпечує перехід нормативних вимог у соціально значущі дії. Від того, як ставиться людина до права, залежить дуже багато (наприклад, питома вага правомірної поведінки в структурі юридично значущої поведінки, посилення і пом'якшення відповідальності, вибір методу правового регулювання, стан законності і правопорядку тощо).

Виходячи з викладених положень, можна констатувати подвійну природу цінності права. Воно може бути і надіндивідуальною, і індивідуальною цінністю. У першому випадку право постає як результат перетворення світу, розвитку цивілізації і культури, суспільних відносин тощо і тут доречно говорити про право як самостійну цінність, що має особливий статус серед інших предметів і цінностей, які оточують людину. У другому – йдеться про корисні властивості права, використовувані суб'єктами для задоволення власних потреб, а тому цінність права тут є його атрибутом, тобто особливою властивістю.

Отже, соціальна цінність права – це його соціально-юридична характеристика, що виражається в його необхідності, корисності і досягненні лише позитивного результату, яка сприяє виділенню права як особливого об'єкта реальності, а також властивостей права, що виникають в результаті його взаємодії із суспільними потребами й інтересами, і слугують задоволенню останніх.

З аксіологічних позицій право розглядало чимало науковців у межах теорії та філософії права: Г. Арені, Ф. Гегель, Г. Гроцій, Р. Ієрінг, І. Кант,

Б. Кістяківський, Дж. Локк, А. Меркель, П. Новгородцев, Г. Фіхте, Г. Шершеневич та ін. Проте концептуальне оформлення цього вчення отримало в радянський період завдяки роботам С. Алексєєва, М. Байтіна, Н. Вітрука, М. Матузова, П. Рабіновича, Ф. Фаткулліна, О. Черданцева тощо. Їхні дослідження дали поштовх для подальшого вивчення вказаної проблематики.

Утім, зауважимо, трактування соціальної цінності права в юридичній літературі неоднозначне. Одні автори вважають, що саме собою право не має цінності, а для суспільства значущими є хіба ті відносини, які воно охороняє. На їхню думку, право цінне як інструмент, засіб вирішення завдань, що виникають перед суспільством [81, с. 32]. Інші автори відзначають, що цінність права виявляється в його здатності бути організатором суспільних відносин, у функціонуванні права як засобу задоволення потреб [58, с. 9]. На думку ще інших, цінністю права є його суспільна природа, що можливості права як соціальної цінності закладені в його властивостях, якими є: нормативність, формальна визначеність, динамізм тощо [52]. Дехто вважає, що цінність права існує як здатність слугувати інтересам учасників суспільних відносин [78, с. 12]. В. Баранов стверджує, що цінність права в тому, що воно виступає засобом і метою задоволення закономірних, науково обґрунтованих, соціально справедливих, прогресивних потреб громадян і їх об'єднань [15, с. 266–282]. Нарешті, цінність права виводять і зі соціальної цінності будь-якого нормативного припису, тоді вказують на здатність права об'єктивно відображати процеси суспільного розвитку [62, с. 79].

Ще один аспект аксіологічного дослідження права, на який звертає увагу О. Цибулевська, полягає в тому, що в теорії права заведено розрізняти цінності права і цінності в праві. Перші властиві і характеризують саме право (порядок, свободу, відповідальність, рівність, справедливість), другі – цінності, що виходять за межі права, відображають інтереси й потреби людей та реалізуються за допомогою права [80, с. 21]. Ми розглядатимемо фундаментальну цінність права, яка формалізована в індивідуальній і суспільній.

Попри, на перший погляд, різноманітність визначень соціальної цінності

права, у всіх них можна виокремити дві характерні риси: 1) цінність права виступає як його атрибут, 2) в основу досліджень був покладений «потребовий підхід», який дозволяє з'ясувати, чим є потреби суб'єкта і в чому полягають властивості права, що сприяють задоволенню таких потреб. На основі зазначеного підходу виявляється, що відносно потребправоє опосередкованою, службовою цінністю [58, с. 12–13]. Цим і пояснюється те, що основну увагу автори приділяли розробці і дослідженню інструментальної цінності права, тобто розгляду його як інструменту і засобу задоволення потреб різних суб'єктів.

Маємо визнати слушність таких міркувань, адже право не може не мати інструментальної цінності, оскільки на нього як на засіб впорядкування відносин в суспільстві вказує будь-яке визначення в підручниках з теорії держави і права (право – система загальнообов'язкових, формально визначених норм, які є державним регулятором суспільних відносин). Зрештою, і виникнення права було спричинене появою потреб відповідно до нових умов життя суспільства. Тому розглядати «службову цінність» права доцільно і виправдано, оскільки вона пов'язана з його сутністю і безпосереднім призначенням.

Щоправда, цінність права можна характеризувати і як об'єкт, що займає особливе місце в житті людей, а не лише як його атрибут, властивість. Право, будучи породженням цивілізації, є цінністю культури. Аналіз положень законодавчих джерел минулих епох («Руська правда», Закони Ману, Закони 12 таблиць тощо) дозволяє сучасному дослідникові не лише вивчити їх зміст і простежити закономірності розвитку права, а й уявити відносини, що існували тоді, устої, конфлікти і можливості влади в їх врегулюванні, у стимулюванні соціально корисної поведінки.

З огляду на це, доречним видається твердження представників історичної школи права про те, що право – явище народного життя, між правом і народним життям існує органічний взаємозв'язок. Право тісно пов'язане з мовою народу, традиціями і з державним устроєм. Право, як і кожен народ, безперервно розвивається [67, с. 12]. У праві відображається життя в усіх його складних виявах і за його змістом можна судити про культуру народу. Відповідно право

можна розглядати як феномен культури, можна констатувати його надіндивідуальну й об'єктивну природу.

Культурна цінність права, звісно, важлива, проте не вирішальна. Основне призначення права в суспільстві – бути «інструментом», «засобом» вирішення завдань, що стосуються різних сторін життя суспільства [5, с. 344]. У такому випадку йдеться про інструментальну цінність права, яка отримала в літературі найбільше обґрунтування. Щоправда, і її вчені-юристи розглядають по-різному. Одні пов'язують її з можливими соціальними функціями права, відтак виділяють, наприклад, інструментально-розподільчу, інструментально-позначувану, інструментально-співмірну, інструментально-охоронну, інструментально-пізнавальну [58, с. 13–19]. Інші саме цю цінність вважають визначальною, тому найбільше уваги приділяють змісту і сутнісним ознакам «інструменту» [7, с. 62], треті розуміють її з погляду значення права для різних суб'єктів (суспільства, держави особистості) [81, с. 34].

Заслуговує на увагу і зв'язок розробки інструментальної цінності права з характеристикою самого «інструменту». Для цього «службову» цінність права розглянемо за таким алгоритмом. Насамперед визначимо цінність права як інструменту з огляду на змістовий аспект, далі розглянемо вплив властивостей права на його цінність, відтак аксіологічно обґрунтуємо особливості функціонування права.

Передусім розкриємо сутність права, адже саме сутність дозволяє оцінити явище загалом і визначити його затребуваність у суспільному житті.

Своєрідність сутності права відображається у видових властивостях явища, виявляється в змісті принципів його взаємодії з навколишньою реальністю. Сутність, ознаки і принципи характеризують цінність права загалом. Вони зумовлюють зміст права, що складається з норм, які встановлюють суб'єктивні права і юридичні обов'язки суб'єктів у типових ситуаціях. У змісті права виражаються властивості цього явища і багато в чому зміст визначає його індивідуальну оцінку з боку різноманітних суб'єктів.

У визначенні права насамперед вказано на його вольову ознаку: право –

державна воля суспільства [34, с. 27]. На нашу думку, саме у цій фразі криється причина суперечливого його сприйняття. У цьому визначенні простежуємо применшення значущості інтересів і волі інших суб'єктів, зокрема народу загалом, який є єдиним джерелом влади.

Тож говорити про право найдоцільніше як про вираження волі суспільства, що постала в результаті консенсусу членів цього суспільства, закріплена державою у відповідній формі, оскільки тільки держава є єдиним, офіційним представником усього суспільства. У цьому випадку і «представник» стає обмеженим у своїй діяльності і залежним від суспільства. У такому формулюванні вдається уникнути у визначенні права неточностей, суперечностей і двоякого його розуміння, а властивість консенсуальності, збалансованості дає змогу характеризувати право як цінність.

Те, що в праві вдалося досягнути згоди щодо характеру вираженої в ньому волі, дає підстави говорити про те, що в нормах права максимально враховано різні, а почасти навіть суперечливі інтереси соціальних груп. Узгодження інтересів дозволяє відмежувати право від безправ'я, одностороннього свавілля, дає змогу регулювати соціально значущі відносини на основі рівності і справедливості.

Принципи, на яких засновано право, також характеризують його як цінність. Найчастіше такі принципи є категоріями і вимогами моральності, а сукупно вони є ціннісними критеріями права.

Право є настільки справедливим, гуманним, наскільки вимоги моральності закріплені у праві. Вказані категорії і право не можна протиставляти і розглядати поза зв'язком одне з одним. В усі часи в житті людства виявляється глибоко вкорінена віра в добро і моральність, у правду, право і справедливість. Ці ідеї внутрішньо міцно пов'язані між собою, і сумнів в одній із них спричиняє сумнів в усіх інших, повно і правильно зрозуміти одну без іншої неможливо. Тому відділення права від добра і моральності завжди призводить до помилкового, однобічного розуміння правових життєвих відносин. Ці ідеї, що доповнюють одна одну, мають одне загальне начало [11, с. 7].

Найяскравіше простежується зв'язок між правом і справедливістю. Як свідчить історія етичної і правової думки, справедливість завжди розглядали як оцінку чинних правових приписів [39, с. 132].

Перш ніж те чи те явище стане цінністю для людини, воно має бути чимось виправдане. Ставши необхідним у людському соціумі, право обґрунтовується категорією, яка є певним абсолютом, – справедливістю. Проте уявлення про справедливість у праві і відповідь на запитання, якою мірою право справедливе залежно від історичної епохи, спрямованості наукової школи були і є різними. Щоправда, більш-менш однакове уявлення існує про так звану формальну справедливість. Її сутність полягає в однаковому підході до однакових подій, втіленому у трьох взаємозв'язаних складових: мають існувати норми, що приписують, як треба поводитися з людьми в типових ситуаціях; ці норми мають бути загальними за характером, тобто передбачати, що будь-яка особа, яка підпадає під їх дію, зобов'язана дотримувати їх; справедливість вимагає, щоб ці загальні норми застосовувалися неупереджено, без дискримінації, примусу [39, с. 137].

При цьому зауважимо, що право може відповідати вимогам формальної справедливості, та все одно сприйматися як несправедливе, оскільки і люди, і ситуації, в які вони потрапляють, не можуть бути абсолютно однаковими. І тільки тоді, коли право є не лише мінімумом справедливості, а якнайповніше відображає уявлення про неї, воно може бути справжньою цінністю для суспільства.

Гуманізм як принцип права не можна зводити до людяності, великодушності, добросердості. У найзагальнішому вигляді гуманізм варто характеризувати як сукупність поглядів, що виражають гідність і цінність людини, її право на вільний розвиток, затверджують людяність у відносинах між людьми, а також практичне забезпечення реальних, гідних людини матеріально-технічних, економічних, політичних і культурних умов її життєдіяльності і відповідних об'єктивних суспільних відносин.

Тому гуманізм – це сукупність об'єктивних і суб'єктивних відносин до кожної людини як вищої самостійної цінності. Це положення закріплено в ст. 3

Конституції України (людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю). Це означає, що людина є центром усіх цінностей і сама є цінністю в останній інстанції. Вираження і реалізація принципу гуманізму в праві, безумовно, є невіддільною його властивістю і однією з підстав цінності.

Розглянуті сутність права і його принципи свідчать про об'єктивну природу цінності права. Водночас треба сказати про те, що уявлення про справедливість і гуманізм історично мінливі, припускають і заперечення, і спадкоємність у розвитку їх змісту. Тому суб'єктам правотворчості, щоб посилити цінність права, вкрай важливо створити систему нормативних приписів, що динамічно змінюється, відповідає вказаним уявленням народу про моральні цінності.

Суб'єктивні права і юридичні обов'язки, що закріплені в нормах права і є його змістом, можуть бути покладені в обґрунтування суб'єктивної природи цінності права. Для конкретної людини право в об'єктивному сенсі стає цінністю, якщо норми права виражають і максимально забезпечують її індивідуальний інтерес. Можливість породжувати індивідуальні права, закладена в правових нормах, є засобом досягнення цілей, що стоять перед громадянином, окрім того, вона забезпечує задоволення потреб окремої людини як істоти біологічної і соціальної. Оскільки норми права мають уповноважувально-зобов'язувальний характер, то кожному праву відповідає обов'язок. Звертаючи увагу на те, що право в суб'єктивному сенсі є видом і мірою можливої поведінки, а правовий обов'язок – видом і мірою належної поведінки, вважаємо, що їх сукупність дає підстави говорити про право як про міру свободи, що дозволяє особі діяти самостійно й ініціативно, а відтак і безпечно.

Відрізнити право від інших соціальних норм дозволяють властивості, які, до того ж, сукупно визначають цінність цього явища. Описані в теорії властивості права характеризують його більшою мірою як засіб вирішення завдань, що стоять перед різними суб'єктами. Міра результативності цього засобу пов'язана і залежить саме від його властивостей – нормативності, загальнообов'язковості, формальної визначеності, забезпеченості можливістю державного примусу.

Кожна із цих властивостей лежить в основі «результативної властивості права» [10, с. 124].

Нормативність означає, що правило поведінки, закріплене в конкретній нормі, поширює свою дію на необмежену кількість схожих ситуацій і неперсоніфіковане коло осіб. Тому можна створити єдині типи поведінки людей й уникнути індивідуального регулювання повторюваних відносин, що вимагає різноманітних витрат (фінансових, організаційних тощо). Тож уся енергія правової форми спрямовується на встановлення єдиного для всіх, строго регламентованого порядку.

Щодо загальнообов'язковості права, то вона пов'язана з його сутністю, з вираженою в ньому волею. Це дозволяє зробити право загальним масштабам поведінки, гарантувати дотримання його вимог.

Вагоме значення для сприйняття права як цінності має його «матеріальне» вираження, формальна визначеність, яка означає, що зміст права, виражений в письмових офіційних джерелах, точний, унеможливорює двояке, довільне тлумачення. Відтак неможливим стає використання права, що суперечить потребам суспільства і законним інтересам інших суб'єктів.

Ми вже зауважували, що використання права є ефективним засобом вирішення різних завдань. Ефективність його підвищується у зв'язку із забезпеченістю виконання права з боку держави й інших суб'єктів, що створюють правові приписи. Із цим безпосередньо пов'язана можливість досягнення гарантованого результату. Встановлюючи межі свободи, право визначає й можливі негативні наслідки за їх недотримання. При цьому зауважимо, що примус не є єдиним способом забезпечення права. Останнє може розраховувати і на добровільну покору, а примус має тільки субсидіарне і похідне значення. Але й без примусу право не може обійтися [67, с. 21].

Загалом, усі властивості права становлять єдине ціле, одна властивість є необхідністю іншої. Їх сукупність підтверджує об'єктивність природи цінності права.

Далі спробуємо схарактеризувати цінність права в процесі його

функціонування, реалізації його прямого призначення як регулятора суспільних відносин.

Вкажемо передусім на те, що право встановлює чітку межу діяльності держави і поведінки людей, чим забезпечує створення найбільш раціональних і доцільних взаємозв'язків між різними ланками соціальної системи [59, с. 62]. Жодна інша соціальна норма не робить цього так, як право.

Функціонування права характеризується економністю й ефективністю регулятивної дії на об'єкт. Такий ефект досягається завдяки нормативності і здатності права адекватно реагувати на суспільні відносини, що змінюються, тобто динамічності права. Динамічність права означає його здатність зазнавати зміни змісту і форми відповідно до закономірностей суспільного розвитку та бути своєчасним засобом регулювання відносин.

Охоронна функція виражається в охороні явищ, які відповідають наявній системі цінностей у суспільстві, у захисті цих явищ від можливих посягань і відновлення порушеного становища.

Такими є основні положення щодо інструментальної цінності права, ставлення до якої в науковому товаристві є практично однозначним. Заразом доцільно виділити так звану власну цінність права, щодо якої в теорії немає однозначної позиції. Наприклад, О. Черданцев не визнає за правом власної цінності [81, с. 33]. Прибічники власної цінності права також не дійшли єдиної думки. Скажімо, болгарський учений-юрист М. Неновскі називає власною цінністю права можливість забезпечити стійкість, порядок та організованість у суспільстві [52, с. 197]. Погоджуючись із вказаною позицією, але зауважуючи, що іншим соціальним нормам також властива здатність вносити в суспільні відносини порядок, П. Рабінович все-таки пропонує вважати цю здатність, максимально властиву праву, власною його цінністю [58, с. 29]. С. Алексєєв розуміє власну цінність права як вираження й уособлення правом соціальної свободи й активності людей на основі і в межах організованих, впорядкованих відносин і відповідно до моральності, справедливості. Він, зокрема, наводить таке визначення права: «право в ідеалі – це цінність, яка не властива жодному іншому

соціально-політичному явищу, цінність впорядкованої соціальної свободи і справедливості» [8, с. 140].

Ця позиція пов'язана з особливостями виникнення права і результатом його дії, загалом вона цікава, проте містить два неузгоджені моменти. Перший – право в цьому випадку підмінюється моральністю, втрачає свою самостійність, а отже, вже не може мати власної цінності. Другий – право виступає властивістю інших соціально-політичних явищ і, зокрема, соціальної свободи. Саме ці моменти, на наше переконання, не сприяють обґрунтуванню власної цінності права. Адже право є автономним соціальним утворенням, незважаючи на підтримку його авторитету моральністю, і таким йому дозволяють залишатися сутнісні властивості. Окрім того, право не може бути властивістю явищ, а лише їх основою.

На нашу думку, визначити власну цінність права можна, якщо розглянути право як мету, тобто як телеологічну цінність. Виступаючи основою суспільних цінностей, воно є одночасно і метою. Як зазначає Б. Кістяківський, виникнення права зумовлене певною метою. Цілі ж, як відомо, є певною цінністю для тих, хто їх висуває. Визнання за правом цінності як мети ніскільки не применшує його значення як засобу, тим паче, що з огляду на відносність понять мети і засобу право буває то засобом, то метою на шляху до побудови всебічної організації спільного існування людей [30, с. 396]. Це можна простежити на таких прикладах.

Принципи, на яких ґрунтується право, можна назвати абсолютними. Їх закріплення у правових нормах не означає їх неодмінної реалізації насправді, суб'єкти можуть лише прагнути до них. У цьому випадку право також виступає метою. Суб'єкт правовідносин, який прагне встановити справедливість, орієнтується головним чином на право, оскільки воно закріплює загальну для всіх справедливість, а отже, він бажає встановити право, право для нього – мета. Якщо право – основа соціальної свободи, то, щоб скористатися нею, потрібно створити право і реалізувати його. Воно в цьому випадку виступає метою.

Як свого часу зазначав Р. Ієрінг, мета права – це світ, а шлях до нього – боротьба [28, с. 3]. Із цього випливає, що встановлення права допускає можливі

зіткнення з приводу нього. Усі приписи права мають за мету забезпечити гідні життєві умови суспільства [28, с. 141], його збереження, нормальний, прогресивний розвиток. Так, право стає метою конкретного суб'єкта – суспільства. Отже, право може виступати самостійною метою і мати власну цінність, незалежну від цінності права як засобу.

Резюмуючи викладене, зауважимо, що аксіологія права виражається, на нашу думку, у формі культурної, інструментальної та телеологічної цінностей.

У вітчизняній юридичній науці неодноразово ставилося завдання визначити цінність права для різних суб'єктів. Вирішували його через аналіз затребуваності й закономірної необхідності права для суспільства, держави й особи. Справді, право саме собою, без взаємодії із суб'єктами, що використовують його, без перетворювальної дії на відносини, у які вони вступають, навряд чи може викликати асоціацію із цінністю. Саме тому вчені-правознавці пов'язали характеристику вияву цінності права з діяльністю суб'єктів права.

Напрацювання науковців із цього питання, зокрема вказівка на різні суб'єкти сприйняття цінності права і її зв'язок з так званими рівнями соціальної взаємодії, виділення загальносоціальної, юридичної й особистої цінності права, дозволяє говорити про формалізацію ціннісної природи права та виділення її рівнів.

Пропонують виділяти теоретичний і практичний рівні формалізації ціннісної природи права. В основу такого поділу покладено особливості суб'єктів, що оцінюють право, глибину, системність, міру стабільності і теоретизованості їх уявлень про цінності права, а також можливості, що надаються правом різним суб'єктам. Аналізуючи перший рівень, основну увагу, на нашу думку, потрібно приділити особливостям розгляду цінності права в науці, зокрема в загальній теорії права. Характеристика практичного рівня припускає аналіз можливостей, що надаються правом різним учасникам суспільних відносин.

Теоретичний рівень формалізації цінності права як особливого явища суспільного життя – це сукупність теорій, поглядів, доктрин, які в систематизованому й обґрунтованому виді відображають оцінку права і ставлення

до нього як до суспільної цінності [67, с. 43].

Таке визначення демонструє якісні особливості аксіологічного сприйняття й обґрунтування права, які пов'язані з тим, що уявлення про цінність права формуються у вигляді наукових гіпотез і доктрин. Проте не треба вважати, що ці уявлення про право не пов'язані з реальністю. Звертаємо увагу на те, що на теоретичному рівні проводиться аналіз природи права і його властивостей, його необхідності, потенційних можливостей права, що надаються суб'єктам для задоволення їхніх потреб, однак усе це стосується більше права загалом, у теоретичному його вимірі, а не чинного права як емпіричної дійсності [13, с. 94]. Сказане не треба розуміти однозначно і так, що вчені зовсім не мають справи із законодавством. Воно також піддається оцінці, але процес оцінювання проходить на основі наявних теоретичних уявлень про те, чим є право і в чому його головна цінність. Зауважимо, що це визнають представники всіх шкіл як абсолютно необхідний елемент суспільного життя з чітко окресленим колом завдань і призначенням. Це те, що завжди має своїм предметом благо суспільства й особи, є загальнозначущим для суб'єктів, які взаємодіють між собою, а отже, має об'єктивні аксіологічні підстави [66, с. 8].

Наукові підходи аксіологічного обґрунтування права, які формують теоретичний рівень формалізації його цінності, не претендують на абсолютність і винятковість. Вони наповнюються новим змістом, запозичуючи один в одного деякі положення.

Наступний рівень формалізації ціннісної природи права – практичний. В основі його характеристики лежать реальні можливості, які право надає основним суб'єктам соціальної взаємодії: суспільству, особі, державі. Відповідно до цього практичну цінність права можна розглядати на макро- (суспільство, держава) і мікрорівні (особа) [67, с. 62]. Процес виявлення цінності права для різних суб'єктів почнемо із суспільства, відтак проаналізуємо зв'язок права і держави, права і особи. Вважаємо, що пропонована послідовність найбільш доцільна. Це не треба розглядати як применшення вищої цінності – людини, а лише як наслідок глибокого переконання в неможливості реалізувати припис ст. 3 Конституції

України в нездоровому суспільстві і слабкій державі, які не сприймають права як цінність. Окрім цього, початок характеристики затребуваності права суспільством пов'язаний з особливістю його сутності і з тим, що право є передусім надіндивідуальною цінністю.

Що таке надіндивідуальна цінність, чому право пропонують розглядати з такого ракурсу, ми вже зазначали. Тому надалі увагу зосередимо на інших особливостях вияву цінності права для суспільства, а саме на тому, як право виявляє себе як регулятор суспільних відносин.

Коли розглядати суспільство як макросферу, то треба сказати, що в ньому право може виявлятися як цінність, воно складається з елементів, іноді неоднорідних, суперечливих. Відповідно, виникає потреба впорядкувати елементи, реалізувати інтереси кожного з них. Такий закономірний процес ґрунтується на дії об'єктивних законів суспільного розвитку. Відзначимо, що основною метою соціального регулювання є домогтися відповідності між поведінкою особи і діями людей, їх інтересами, цілями, завданнями, що впливають з наявних у цьому суспільстві об'єктивних закономірностей [54, с. 10].

Сучасний соціум постає як безліч соціальних груп, які вирізняються своїми інтересами і світоглядом. Кожна така група має свої уявлення про моральні цінності, і те, що справедливе для однієї з них, можливо, ніколи не стане справедливим для іншої. Адже, як складний продукт взаємодії суспільних сил, право, звичайно, ніколи не може стати ні цілком досконалим, ні цілком справедливим, неможливо, щоб воно коли-небудь одночасно віддало належне всім законним інтересам [53, с. 110]. Тільки право закріплює загальні для всіх уявлення про гуманізм, справедливість і правду. Воно пов'язане з духовним життям суспільства і зі системою цінностей, визнаних у ньому, спрямоване на їх утвердження та розвиток. Тому щоразу, коли йдеться про те, що право роз'єднує людей, вказують передовсім на неприйняття системи цінностей і відносин, що склалися в соціумі.

Будь-яке суспільство – це завжди система впорядкованих відносин між його

членами, у врегульованості яких зацікавлені і суспільство, і держава, і окрема особа. Право, використовуючи засоби заохочення, стимулювання, заборон та обмежень, регулює поведінку різних суб'єктів, само виступає засобом збалансованості інтересів соціальних груп і задоволення їхніх потреб. З огляду на це, справедливим вважаємо твердження Я. Магазинера, що право – це благо для суспільства, у якому, проте, проглядаються протиборчі інтереси, боротьба між людьми через ці інтереси, а отже, є небезпека виникнення зла. Держава і суспільство борються з такими можливостями зла, вони прагнуть зменшити ризик їх здійснення, використовуючи для цього право [41, с. 216].

Отже, право є засобом встановлення, регламентації, підтримки і зміцнення соціальних зв'язків, сукупність яких є елементом будь-якого суспільства. Суб'єктів, між якими встановлюються й існують соціальні зв'язки, є чимало. Це, насамперед, само суспільство в особі громадян, суспільних об'єднань, політичних партій тощо, які спрямовують свою діяльність на здійснення соціально значущих цілей суспільства, з одного боку, і держава – з іншого, як одне з інституціональних утворень суспільства, яке через свої властивості має особливий статус. Останнім часом актуальності набуває питання про конструктивну взаємодію цих суб'єктів (суспільства і держави) з дотриманням пріоритету суспільства. Тому, вважаємо, потрібно розглянути питання про функціональне навантаження і роль права в процесі взаємодії суспільства і держави та про цінність права для держави.

У цьому випадку, безперечно, право виступає особливим «засобом», який і суспільство, і держава використовують у своїх інтересах. Загальновідомо, що держава зацікавлена домінувати і визначати характер зв'язків у суспільстві, що пов'язано з особливостями її сутності. Право є тією силою, яка обмежує свавілля і винятковість влади. У зв'язку із цим справедливим є висловлювання П. Новгородцева про те, що цінність права полягає у встановленні ним межі для сили влади, а не в тій опорі, яку дає йому ця влада [53, с. 111].

Ми розглянули лише одну сторону цінності права – право як засіб встановлення меж діяльності держави. Однак це ще не дає повного уявлення про

можливі варіанти використання права суспільними інститутами. Друга сторона полягає в наданих правом можливостях встановити контроль з боку суспільства за діяльністю державних органів і держави загалом.

Обидві сторони значення права для суспільства тісно пов'язані між собою, зумовлюють одна одну. Так, правове визначення поля діяльності держави запобігає надмірному, необґрунтованому втручанню його в розвиток приватних відносин, забезпечуючи необхідну свободу діяльності елементів механізму громадянського суспільства і створюючи умови для їх прогресивного розвитку. Наявність чіткої регламентації діяльності держави дозволяє простежити, виявити і запобігти зловживанням держави у сфері приватного життя.

Із вказаного випливає ще один не менш важливий аспект цінності права – використання його як засобу захисту від згубного втручання держави у відносини, що мають приватний характер.

Суспільство і держава тісно пов'язані між собою. Як і суспільство, держава зацікавлена в стабільності і впорядкованості відносин, у пошуку основи поступального розвитку і конструктивної взаємодії між численними суб'єктами. Як і суспільство, держава для вирішення цих завдань використовує право, у якому виражається проведення державою рішень, підтримуваних різними соціальними прошарками. Право виступає критерієм оцінки соціально корисної і соціально шкідливої поведінки членів суспільства, що дозволяє державі своєчасно реагувати на відхилення в поведінці своїх громадян і спрямовувати його в єдине русло [19, с. 77].

Звичайно, докладно розглянути всі варіанти вияву права як цінності для вказаних вище суб'єктів неможливо, що зумовлено і характером роботи, і особливостями суб'єктивного сприйняття й аналізу поставлених проблем. Проте на основі викладеного можна зробити деякі висновки, що стосуються практичного використання права суспільством і державою. Отже, практична цінність права для суспільства виражається в тому, що право є: однією з форм закріплення, вираження, зберігання і передачі культурних досягнень конкретного суспільства прийдешнім поколінням; засобом регулювання суспільних відносин;

інструментом і способом запобігання і вирішення соціальних конфліктів, а отже, основою і передумовою поступального розвитку суспільства; засобом контролю за діяльністю держави; засобом захисту від невинуватих втручань держави у приватні справи.

Цінність права для держави виявляється в такому: право виступає засобом здійснення функцій держави й організації діяльності державного апарату; воно є основою інтеграції різних соціальних інтересів; є засобом й умовою безпеки [27, с. 89].

Ще один аспект соціальної цінності права полягає в його значенні для особи. Адже право проголошує, закріплює, гарантує права і свободи, без яких особа не може виявити себе. Особистість наділена певними правами й обов'язками, а її становище закріплено в суспільстві [46, с. 66]. Визначаючи обсяг правового статусу особи, держава визнає її суб'єктом чинного або майбутнього права [32, 18–19].

Головна причина того, чому громадяни не сприймають права як цінність, – це їх переконаність у невинуватому обмеженні свободи. Проте в державно-організованому суспільстві обмеження свободи і є справжньою свободою. Відсутність встановленої межі пізнаної необхідності веде до стану «війни всіх проти всіх», наслідки чого є негативними і для людини, і для свободи. Тому таку руйнівну свободу важливо обмежити, але обмеження ці мають бути загальнообов'язковими і формальними. Загальним і рівним масштабам свободи виступає право. Тільки там, де панує право і закон, можлива справжня свобода.

Право, встановлюючи міру свободи, дозволяє особі діяти самостійно, ініціативно, забезпечує задоволення потреб особи як істоти біологічної і соціальної [81, с. 36], є гарантом здійснення прав і свобод особи, засобом обмеження невинуватого втручання держави у приватне життя громадян і захисту порушених прав. Іншими словами, право – це цінність, порушуючи яку, обмежують права індивідів і співтовариств жити й діяти відповідно до своїх орієнтацій [13, с. 93].

До всього сказаного, право є засобом соціалізації особи. Від народження

людину оточує різноманітний, складно структурований соціальний світ, який їй доведеться пізнавати, вливатися в нього, ставати повноправним членом того суспільства. І саме через пізнання правил і цінностей цього світу людина, так би мовити, входить у суспільні відносини. Ось тут свою роль відіграє право, як один з різновидів соціальних норм воно є орієнтиром дозволеної, схвалюваної, корисної, захищеної поведінки.

Вказані рівні формалізації цінності права далеко не єдині. Так, критерієм виокремлення інших рівнів цінності права може слугувати загальноприйнятий поділ права на об'єктивне і суб'єктивне, публічне і приватне, матеріальне і процесуальне. Аналіз відповідних цьому критерію рівнів формалізації цінності права, на наш погляд, має приватний характер, оскільки розглянуті вище рівні так чи інакше охоплюють цінність і об'єктивного, і суб'єктивного права тощо.

Підбиваючи підсумок, зауважимо, що право є закономірною необхідністю, яка виявляється в політично організованому суспільстві, цінністю, що має декілька форм вираження і рівнів формалізації.

Право є віддзеркаленням культурного розвитку конкретного суспільства, формою вияву культури; право є засобом забезпечення злагоди в суспільстві, стабільності в державі, безпеки особи. Однак такі теоретичні висновки часто не знаходять підтвердження на практиці. Тому постає питання про ті властивості права, що дають підстави говорити про нього як про цінність.

1.3 Сутність правового регулювання

Вітчизняна юридична наука неоднозначно вирішує питання про справжню сутність правового регулювання. Важливим завданням теорії держави і права є розкрити закономірності розвитку держави і права загалом та окремих правових явищ зокрема, визначити шляхи вдосконалення національної правової системи, підвищити ефективність правового регулювання суспільних відносин.

У контексті права як соціального явища, прикметним є те, що воно завжди має ознаки регулятивності. Саме регулювання суспільних відносин належить до

основних соціальних функцій права. Втім, власне право не здійснює управління, а служить засобом реалізації управлінської сутності відповідної держави. Погоджуємося з думкою В. Толстика про те, що в організованому суспільстві основною владною організацією є держава, соціальне призначення якої – керувати суспільством. Це є її головною функцією. Її основний засіб, який держава використовує, щоб врегулювати та впорядкувати суспільні відносини, – право [75, с. 15]. Думка про те, що будь-яка держава повинна регулювати суспільні відносини, тобто здійснювати правове регулювання, оскільки саме держава має монополію на правотворчість, є головною ідеєю таких суджень. Характер політичного режиму, особливості взаємовідносин влади і суспільства з приводу державної влади дають змогу визначати рівень ефективності регулятивної діяльності держави, а отже, теоретично обґрунтованим можна вважати виокремлення такої правової категорії, як «ефективність правового регулювання».

Правове регулювання – це складна теоретично насичена категорія. У розкритті особливостей поняття правового регулювання треба зважати на такі суміжні та пов’язані з ними поняття, як «соціальне регулювання» і «правовий вплив».

Соціальне регулювання допомагає будувати й оцінювати поведінку людини в єдиному вимірі, за єдиним масштабом, уніфікувати поведінкові реакції учасників суспільних взаємодій там, де це потрібно. У процесі регулювання досягають багатьох позитивних ефектів, які уможливають спільне суспільне життя людей; утверджують надійність очікувань, передбачуваність людських вчинків тощо [44, с. 6].

У кожному суспільстві має бути чітке соціальне регулювання, інакше негативні наслідки у вигляді різних соціальних потрясінь є неминучими, водночас таке регулювання не повинно виходити за певні межі і зумовлювати зайву регламентацію суспільних відносин. Міра, яка визначає обсяг та інтенсивність соціального регулювання, залежить від розвитку суспільства, рівня його організованості і що складніші суспільні відносини, що більша необхідність їх

злагодженого розвитку, то ця міра важливіша [9, с. 30–31].

Взаємозв'язок правового та соціального регулювання пояснюють тим, що за своєю природою правове регулювання є різновидом соціального регулювання та характеризується організованістю й потенційною результативністю і його здійснення відбувається за допомогою системи спеціалізованих правових засобів, які відображають призначення права як нормативного регулятора.

В об'єктивному дослідженні сутності правового регулювання передовсім треба врахувати його взаємозв'язок і відмінність з категорією «правовий вплив».

Юридична література розглядає правовий вплив у вузькому і широкому значеннях. У вузькому розумінні він є синонімом правового регулювання. У такому аспекті поняття «правового впливу» ототожнюють з поняттям «правове регулювання» [4, с. 212]. Втім, ця позиція не знайшла підтримки більшості вчених-правознавців. Наприклад, О. Вітченко, з огляду на взаємозв'язок норм права з іншими правовими явищами, не бачив підстав ототожнювати правовий вплив, здійснюваний юридичною надбудовою загалом, власне з правовим регулюванням, здійснюваним за допомогою специфічних правових засобів – норм права різного призначення, які разом із індивідуальними актами, діяльністю державних органів, громадських організацій і посадових осіб, спрямованою на втілення в життя актів застосування норм права, і формують механізм правового регулювання [22, с. 24]. Теоретично необґрунтовано ототожнювати поняття правового впливу і правового регулювання, зважаючи на те, що використання їх як синонімів нівелює необхідність існування правової категорії «правовий вплив».

У широкому сенсі правовий вплив визначають як весь процес впливу права на соціальне життя, свідомість і поведінку людей [47, с. 480], що охоплює певну сукупність елементів. Предмет правового впливу ширший, аніж предмет правового регулювання. Як зазначає Н. Сільченко, предметом правового регулювання є правові за своєю природою суспільні відносини, учасники яких можуть бути мати суб'єктивні права та юридичні обов'язки, тобто бути суб'єктами конкретних правовідносин, а предметом правового впливу можуть виступати майже всі суспільні відносини, соціальні зв'язки, інші форми відносин

між людьми. До того ж правовий вплив здійснюється через свідомість, інтереси, мотиви, поведінку людей [63, с. 62].

Наукова література часто змішує термінологію і прирівнює «правовий вплив» до поняття «правового регулювання». У деяких ситуаціях можна підмінити одне поняття на інше – наприклад, зважаючи на те, що саме право є регулятором суспільних відносин, у своїй дії, функціонуванні воно чинить регулятивний вплив на ці відносини, тобто упорядковує їх. Отже, правовий вплив є формою вираження регулятивної функції права.

Задля чіткої диференціації понять «правовий вплив» і «правове регулювання» звернімося до походження понять «вплив» і «регулювання». Вплив є системою дій, які мають за мету вплинути на щось, домогтися потрібного результату. Впливати – значить здійснити вплив, домогтися необхідного результату. Іншими словами, вплив є дією будь-кого на будь-що [73, с. 152]. Вплив покликаний змінити що-небудь, підштовхувати об'єкт у потрібному напрямку. Регулювання (від латин. *regula* – правило) – це впорядкування, напрямом чого-небудь, вплив на що-небудь задля порядку, правильності, системи, діяльності або розвитку будь-якого явища [73, с. 744]. Регулювання полягає у створенні певних правових обмежень, виражених у нормах права з метою окреслення меж правового поля для різної діяльності і взаємовідносин між суб'єктами права.

Відмінність термінів «вплив» і «регулювання», на думку А. Абрамової, зумовлена низкою обставин. По-перше, правовий вплив охоплює усі види впливу права на дійсність, і шляхи загального впливу права на дійсність дуже різноманітні. Характеризувати термін «регулювання» потрібно через упорядкування, налагодження. Регулювання передбачає певний, чітко визначений шлях дії. По-друге, обов'язковою складовою терміна «регулювання» є мета приведення відносин у систему. На відміну від терміна «регулювання», поняття «вплив» не охоплює чітко визначеної мети, спрямованої на упорядкування, побудову логічної, несуперечливої системи відносин, що відповідають певній нормі, правилу. З обсягу поняття «вплив» вилючено обов'язковість досягнення

суворо регламентованого результату, хоча і не заперечено існування абстрактної мети. По-третє, вплив характеризується широким, заздалегідь не прогнозованим різноманіттям різних зв'язків між предметами і явищами. Регулювання ж виокремлює лише ті стійкі зв'язки між предметами і явищами, які неминуче забезпечать досягнення потрібної мети [1, с. 23–24].

Отже, потрібно розрізнити зазначені поняття і вважати регулювання суворо регламентованим, спрямованим на упорядкування суспільних відносин впливом. Проблеми в розумінні категорії «правове регулювання» полягають, насамперед, у тому, як співвідносяться право і закон. Ідеологія, що довгий час панує в нашій країні, змістила акценти в бік значення закону в регулюванні суспільних відносин. У більшості визначень правового регулювання є вказівка на владну державну діяльність і ототожнення права та закону. Зокрема, на думку В. Толстика і М. Трусова, правом треба визнавати будь-яку норму, що встановлена чи визнана державою, незалежно від того, чи відповідає вона певним цінностям [76, с. 20]. На думку М. Александрова, правове регулювання полягає в підпорядкуванні волі суб'єктів волі панівного класу, зведеного в закон, тобто нормам права [2, с. 57]. В. Горшеньов визначає правове регулювання як особливу державну діяльність з упорядкування суспільних відносин за допомогою норм права [24, с. 27]. Л. Явич розуміє під правовим регулюванням всі форми юридичного впливу з боку держави на поведінку суб'єктів суспільних відносин [85, с. 45]. Найбільш оптимальне визначення правового регулювання запропонував С. Братусь, відвівши йому роль встановлення особливих меж поведінки та внесення впорядкованості у відносини людей [20, с. 12]. Без сумніву, будь-яку форму державно-владного припису, виражену в законі, можна вважати правовою.

Підтримуючи нормативну теорію праворозуміння, за якою право – це система загальнообов'язкових, формально визначених норм, що виходять від держави і нею охороняються, необхідно звернути увагу, що при цьому правом є будь-яка норма, незалежно від того, чи відповідає вона реально сформованим суспільним відносинам і природному праву. Варто зазначити, що діалектичний метод дослідження допомагає з'ясувати суперечності між юридичними цілями і

соціальними потребами, які об'єктивно виникають з сутності держави. Ця теза підтверджує, наприклад, те, що заходи державного примусу застосовують до правопорушника навіть у тому випадку, якщо вимога закону не є соціально корисною або завдає шкоди об'єктивно сформованим суспільним відносинам. Тим часом, можливість застосування заходів державного примусу в разі добровільного невиконання норми права є важливою властивістю правового регулювання, тому суперечності між юридичною і соціальною ефективністю правового регулювання мають об'єктивний характер. Водночас їх можуть пом'якшити демократичні механізми управління суспільством, які визначені особливостями політичного режиму тієї чи іншої держави як своєрідним способом влаштованої моделі взаємовідносин влади і суспільства.

Ю. Толстой розуміє під правовим регулюванням вплив права на поведінку людей у процесі реалізації норм права у правовідносинах [74, с. 5]. Автор звертає увагу на менший обсяг поняття «правове регулювання» порівняно з поняттям «правовий вплив», але заперечує особливий характер правового регулювання. В. Лазарев, погоджуючись з Ю. Толстим, також звертає увагу на те, що зміст понять «правове регулювання» і «правовий вплив» не збігається. На його думку, правовий вплив охоплює правове регулювання як один із способів вияву творчої ролі права [65, с. 39]. М. Матузов визначає правове регулювання як свідомо організовану регламентацію суспільних відносин через наділення суб'єктів суспільних відносин правами та обов'язками, підтримуваними і захищеними державою [45, с. 63–65].

Існують й інші думки. Наприклад, В. Смирнов пропонує трактувати правове регулювання в широкому сенсі, куди відносить всі способи впливу права на суспільні відносини, і у вузькому розумінні, що має пов'язуватися з впливом правового методу на визначену, внутрішньо єдину групу суспільних відносин, які становлять предмет регулювання тієї чи іншої галузі права [64, с. 12]. Отже, він розглядає правовий вплив як елемент правового регулювання. Втім, таку позицію автора не підтримали учені-правознавці.

Ю. Тихомиров і А. Поляков запропонували оригінальні підходи до

визначення поняття правового регулювання. Ю. Тихомиров визначив правове регулювання як механізм нормативного упорядкування, організації та діяльності суб'єктів права та формування стійкого правопорядку [72, с. 398]. Згідно з підходом А. Полякова, поняття правового регулювання розглядають у двох значеннях: у телеологічному аспекті правове регулювання – це цілеспрямований текстуальний вплив (інформаційно-ціннісний) на суб'єктів правової комунікації, що викликає їх зворотну поведінку, адекватну відповідному тексту. У функціональному аспекті правове регулювання – це орієнтація поведінки суб'єктів права на відповідні нормативні приписи [55, с. 623].

На основі аналізу наукової та навчальної літератури можна зробити висновок про те, що загалом серед учених немає істотних розбіжностей щодо змісту поняття «правове регулювання», більшість науковців розглядає правове регулювання як цілеспрямований процес впливу права на суспільні відносини і поведінку людей за допомогою спеціальних правових (юридичних) засобів.

В. Сирих запропонував трактування, що істотно відрізняється від загальноживаного поняття правового регулювання. Він визначив правове регулювання як відповідну діяльність держави і суспільства в процесі підготовки та прийняття норм права, їхньої реалізації в конкретних відносинах та застосування державного примусу до правопорушників задля досягнення стабільного в суспільстві правопорядку [70, с. 148]. Вважаємо, що така дефініція не відображає сутності правового регулювання і видається не зовсім виправданою, оскільки в такому разі змішується зміст явища правового регулювання як цілеспрямованого процесу впливу права на суспільні відносини та його форми (діяльності держави і суспільства, спрямованої на досягнення стабільного правопорядку). Окрім того, з такого визначення важко зрозуміти, про яку відповідну діяльність держави і суспільства йдеться.

Варто наголосити, що «правове регулювання» – це наукова, теоретична категорія, а це дозволяє говорити про неї з деякою часткою абстрактності. З'ясувати обсяг її змісту можна за допомогою умовиводів на основі аналізу властивостей багатьох правових явищ, серед них і діяльність державних органів

та громадськості у сфері правового регулювання, яка, безсумнівно, причетна до правового регулювання, разом із фактичною поведінкою інших суб'єктів права. Втім, деяка частка умовності у визначенні поняття правового регулювання не має зумовлювати розмитість смислових меж досліджуваної правової категорії.

Категорія «правове регулювання» дає змогу виявити особливості дії права в тій чи іншій державі, на певному етапі історичного розвитку, розкрити єдність та суперечності між правовими явищами і водночас визначити місце кожного з них у системі правового впливу. Зокрема, В. Гойман пропонує трактувати правове регулювання як частину (аспект) дії права, що характеризує спеціально-юридичний (не інформативний та ціннісно-вольовий) вплив права на поведінку і діяльність його адресатів, але безпосередньо з ними ще не пов'язана [23, с. 56]. На відміну від загальноживаного поняття правового регулювання, дослідник визначає його не як процес впливу права, а як аспект дії права, тобто розкриває зміст правового регулювання за допомогою категорії «дія права», яка порівняно з поняттям «правовий вплив», є більшою за обсягом. Така позиція має право на існування і її підтримує низка вчених-правознавців. Наприклад, Ю. Решетов для аналізу правового регулювання пропонує зіставляти його з дією права [61, с. 35]. Однак не погоджуємося з тим, що правове регулювання безпосередньо не пов'язане з адресатами правового впливу. Адже індивідуальне правове регулювання полягає в регулюванні суспільних відносин на основі правозастосовного акта, створеного суб'єктом застосування права. Тому, наприклад, виконання вироку суду розглядають як дію права на конкретну особу, суб'єкта права. У такому випадку одне юридичне поняття (правове регулювання) визначено через інше поняття (дія права), яке первісно передбачає перше (правове регулювання є одним з елементів дії права).

Аналіз сучасних підходів до розуміння сутності правового регулювання дає змогу об'єднати їх у декілька груп: 1) правове регулювання як єдність трьох взаємопов'язаних компонентів правотворчості, правореалізації і застосування юридичної відповідальності; 2) правове регулювання як специфічний вплив права на суспільні відносини з метою їх упорядкування, зокрема і текстуальний;

3) правове регулювання як вплив держави на поведінку учасників суспільних відносин з метою підпорядкувати поведінку окремих суб'єктів встановленому в суспільстві правопорядку; 4) правове регулювання як вплив на волю людей; 5) правове регулювання як синонім правового впливу; 6) правове регулювання як керівництво суспільними процесами за допомогою права.

Треба констатувати, що зазначені підходи до визначення сутності правового регулювання мають свої переваги та недоліки. Перший підхід вказує на неможливість здійснення правового регулювання без правотворчості і правореалізації. Його вадою є те, що і правотворчість, і правореалізація самі потребують правового регулювання, а відтак цей процес може стати безкінечним.

Перевагою другого підходу є те, що правове регулювання розглядають як правовий вплив, який здійснюють за допомогою юридичних засобів, щоб упорядкувати суспільні відносини. А недоліком зазначеного підходу, на нашу думку, є невизначеність щодо того, чим є суспільні відносини, які підлягають упорядкуванню, яким чином відбувається це впорядкування, на якій підставі, за допомогою чого і з якою метою.

На нашу думку, недоліком підходу до правового регулювання як до впливу держави на поведінку учасників суспільних відносин з метою підпорядкувати поведінку окремих суб'єктів встановленому в суспільстві правопорядку, є те, що сам підхід унеможлиблює здійснення правового регулювання на індивідуальному рівні. Тобто стає неможливо упорядкувати суспільні відносини за допомогою видання локальних нормативних актів і на рівні договору, а це суперечить фактам існування локального правового регулювання.

Концепції правового регулювання як вплив на волю людей і як синонім правового впливу, на наше переконання, мають такі вади, за якими зазначені підходи не дають змоги розрізнити правове регулювання та інші види правового впливу.

Вважаємо, що недоліком розуміння правового регулювання як керівництва суспільними процесами за допомогою правових засобів є те, що воно ґрунтується на ототожненні процесу правового регулювання та процесу державного

управління, а це не дає змоги з'ясувати особливості правового регулювання.

Узагальнення вказаних вище наукових підходів визначає потребу виокремити та проаналізувати основні ознаки правового регулювання.

Розпочнімо з того, що правове регулювання – це найважливіший вид соціального регулювання, яке спрямоване на досягнення певних соціальних результатів.

У контексті соціального регулювання загалом слід зазначити, що сутністю цього явища є вплив одних членів суспільства на інших. Об'єктом соціального регулювання, є, насамперед, соціальні процеси, а суб'єктами – індивіди, які беруть активну участь в організації суспільного життя. Діалектичною особливістю соціального регулювання є те, що суб'єкт і об'єкт тут однаково активні. Тому може відбуватися зміна процесу регуляції. Якщо виникнуть суперечності між соціально значущими потребами та вимогами закону, може відбуватися непокора цьому процесові з боку об'єкта соціального регулювання. Діалектична розбіжність між соціальною та юридичною ефективністю правового регулювання полягає в тому, що хоч і правове регулювання, як частина соціального регулювання, спрямоване на досягнення соціально корисних результатів, варто враховувати, що, з одного боку, вимога закону, вміщена в нормі права, є обов'язковою для використання, з іншого – її формулюють за порівняно невеликий часовий період і вона не завжди може задовольняти соціальні очікування більшості громадян держави, на відміну від інших соціальних норм, які складаються історично. Державні та суспільні інтереси мають у юридичній меті чимало граней. Юридичні цілі якоюсь мірою пов'язані з об'єктивними суспільними потребами та інтересами, а суперечності між соціальними і юридичними цілями зумовлені неоднорідністю потреб суспільства. Своєю чергою, на думку О. Малька та К. Шундикова, потреби суспільства, визначають напрям правової політики держави і тим самим впливають на зміст правових цілей [42; 269].

Соціальне регулювання, зважаючи на його структуру, є по-особливому організованим впливом суб'єкта на об'єкт. Об'єктом соціального регулювання

виступають суспільні процеси будь-якого типу, суспільні зв'язки і відносини між людьми, що вимагають впливу.

У структурі соціального регулювання, частиною якого виступає і правове, виокремлюють індивідуальне та нормативне регулювання [9, с. 32]. Розуміючи свої інтереси, члени суспільства прагнуть об'єднати волі, систематизувати їх за різними ознаками, надати сучасним соціальним потребам різних нормативних форм. Відбувається нормативна саморегуляція особистості: спосіб захисту людини у зовнішньому суспільному середовищі, спосіб реалізації своїх інтересів, а також спосіб самовираження в поведінковій діяльності. Це також спосіб виявлення зовні властивостей моделі особистості, який охоплює сферу свідомого і позасвідомого. Нормативність – це не лише форма існування упорядкованості соціальних інтересів і потреб, а й процес формування та виявлення цих властивостей існування соціальної дійсності. З одного боку, нормативність виступає формою соціального розвитку, з іншого, є його основним змістом [49, с. 18].

Можна стверджувати, що особливості соціального регулювання, в структурі якого є і правове регулювання, зумовлені специфікою права як особливого соціального явища: воно є нормативним регулюванням, підґрунтя якого становлять ідеї свободи та справедливості, захищає інтереси суспільства і держави. У процесі регулювання досягають низки позитивних ефектів, які уможливають спільне життя людей; з'являється основа співробітництва, обміну здібностями, предметами, ідеями; зростає передбачуваність людських вчинків тощо [44]. У всіх своїх видах соціальне регулювання дає змогу впливати на людську поведінку й оцінювати її за єдиним критерієм, уніфікувати поведінку учасників суспільних відносин там, де це потрібно.

Аналізуючи основні ознаки правового регулювання, маємо наголосити, що воно є спеціально-юридичним впливом, однією з форм реалізації функцій права, здійснюваної з допомогою спеціальних правових засобів.

У контексті спеціально-юридичного змісту правового регулювання треба розглянути це питання у взаємозв'язку з поняттям функцій права. Це зумовлено

тим, що регулятивна функція права як напрям впливу на поведінку суб'єктів є однією з визначальних функцій права. Проблематика функцій права висвітлена у монографії Т. Радька і В. Толстика, які виокремлюють такі форми реалізації функцій права: інформаційний вплив (інформування суб'єктів суспільних відносин про вміщені у нормах права правила поведінки), орієнтаційний вплив (спрямоване на формування у громадян позитивних правових установок і правових орієнтацій) та правове регулювання [60, с. 59–96].

Однак у цьому випадку варто пам'ятати, що не завжди правові засоби визначають соціально корисні цілі. Особливості змісту права, який може бути оцінений за допомогою теоретичних критеріїв, як-от, правового принципу справедливості, зумовлюють глибину суперечностей між соціальною і юридичною ефективністю правового регулювання. Процес створення та дії норм права ідеологічно впливає на життя суспільства. Не лише інформація про підготовку законопроектів (інформаційний вплив), а й навіть сам факт визрілої потреби у правовому регулюванні, зміни у правосвідомості формує у громадян (орієнтаційний вплив) певний спосіб поведінки. Зважаючи на це, виправданою є позиція Л. Явича, який звертає увагу на те, що концепція правового регулювання, розроблена в радянській загальній теорії права, відрізняється від пізнішої ідеї соціальної дії права тільки тим, що припускає вивчення не будь-якого, а специфічно юридичного впливу права, пов'язаного з наділенням суб'єктів юридичними правами та обов'язками [86, с. 76]. Правове регулювання займає центральне місце в структурі правового впливу і є специфічним, безпосередньо юридичним правовим впливом. Воно виступає як спеціально-юридичний елемент дії права. Таке трактування правового регулювання, без сумніву, є важливим для його розуміння. Втім, щоб визначити саме спеціально-юридичну природу правового регулювання, з'ясувати його зміст, потрібно звернутися до аналізу поняття правових засобів.

Правове регулювання здійснюють за допомогою спеціальних правових засобів (норм права, актів застосування права, правовідносин, актів реалізації прав та обов'язків), які сукупно становлять механізм правового регулювання. З

огляду на предмет дисертаційної роботи, зауважимо, що зміст правових засобів не повною мірою визначено соціально корисними цілями. Співвідношення соціальної і юридичної ефективності правового регулювання зумовлюють особливості соціального компромісу, на основі якого вироблене право. Фактичний зміст буде правом переможця. В окремих випадках досягатимуть консенсусу, значно частіше – соціального компромісу, можливим є й домінування односторонньої волі панівного суб'єкта [76, с. 21].

Як свідчить юридична практика, право переможця не повністю відповідає соціальним потребам і своєчасно їх відображає. За найпромовистіший приклад можна взяти радянські законодавчі акти, спрямовані на примусову колективізацію сільського господарства, націоналізацію промисловості і землі. Цілі цих законодавчих актів досягнуті, але чи можна оцінювати проведені заходи як соціально ефективні? Безумовно, у процесі правового регулювання мають спростовувати хибну думку про те, що мета виправдовує засоби. Застосування антигуманних правових засобів, завуальованих під суспільно корисні, зрештою, спричиняє те, що їх не підтримує значна частина населення.

Юридичну своєрідність правових засобів багато в чому визначили способи правового регулювання. Поняття «правові засоби» охоплює всі явища (інструменти і процеси), які покликані забезпечувати досягнення поставлених у законодавстві цілей. Головним у теорії правових засобів є те, які соціальні завдання ці правові механізми можуть вирішувати, де і в якому порядку їх можна використовувати на практиці, щоб досягти соціально значущих результатів. Розглядаючи проблему правових засобів як ознаку правового регулювання, треба наголосити, що у правотворчій і правореалізаційній практиці це правове явище стає дедалі більш значущим у контексті забезпечення соціальних інтересів.

Серед правових дослідників найбільшу увагу теорії правових засобів приділив С. Алексєєв. Науковець акцентував, що питання правових засобів – не так питання відокремлення тих чи інших фрагментів правової дійсності, як питання їхнього функціонального призначення, їхньої ролі як інструменту оптимального вирішення поставлених завдань. Він визначив правові засоби як

норми права, індивідуальні приписи та веління, договори, засоби юридичної техніки та інші інституційні явища правової дійсності, наділені регулятивною силою права, його енергією, яким належить роль її активних центрів [6, с. 14]. Правові засоби як особливі явища правової дійсності, елементи механізму правового регулювання охарактеризовано в роботах О. Малька, К. Шундикова [42; 84].

У навчальній літературі правові засоби в узагальненому вигляді визначено як правові явища, виражені в інструментах, за допомогою яких задовольняються інтереси суб'єктів права, забезпечується досягнення соціально корисних цілей [21, с. 230]. Пропонують також трактувати правові засоби як систему юридичних інструментів і діянь, що, об'єднуючись певним чином у праві та юридичній практиці, спрямовані на досягнення соціально корисних цілей і гарантують задоволення інтересів суб'єктів права. Відома українська дослідниця Л. Луць правовими засобами вважає правові явища, які виражають соціальну цінність права та забезпечують досягнення соціально (зокрема юридично) значущих цілей [40, с. 373].

Загальними ознаками правових засобів є те, що вони: 1) виражають всі узагальнювальні юридичні способи забезпечення інтересів суб'єктів права, досягнення визначених цілей (у чому і полягає соціальна цінність цих утворень і права загалом); 2) відображають інформаційно-енергетичні властивості та ресурси права, що надає їм особливої юридичної сили, покликаної подолати перешкоди на шляху задоволення інтересів учасників правовідносин; 3) поєднуючись певним чином, є основними робочими елементами дії права, механізму правового регулювання, правових режимів (тобто функціональної сторони права); 4) зумовлюють юридичні наслідки, конкретні результати, відповідний ступінь ефективності правового регулювання; 5) забезпечуються державою [42, с. 69–70].

Правові засоби та їхнє своєчасне й якісне вдосконалення є практично важливими. Зрештою, досягнення цілей правового регулювання, а отже, й ефективність права загалом залежить від правильного вибору правових засобів, їхнє вдосконалення дасть змогу оптимізувати механізм правового регулювання,

скерувати правову систему на досягнення соціально корисних цілей, тому є досить обґрунтованим досліджувати правові засоби як одну з ознак правового регулювання.

Правові засоби формують гарантовані державою і суспільством передумови, щоб зміцнити позитивні чинники, що регулюють суспільні відносини, а також щоб усунути перешкоди на шляху їх упорядкування. Ефективні норми мають закріплювати такі юридичні засоби, які дали б змогу нейтралізувати негативні чинники і зміцнити дію позитивних. Інакше результати дії правової норми будуть не такими, які запланував правотворчий орган [69, с. 10]. Отже, характерним є прямий взаємозв'язок між ефективністю правових засобів і ефективністю правового регулювання.

Система спеціальних правових засобів є її механізмом правового регулювання. Правове регулювання співвіднесене з його механізмом як форма і зміст, предмет і його внутрішня побудова. Механізм правового регулювання відображає процес здійснення правового регулювання. С. Алексєєв вважає, що під механізмом правового регулювання слід розуміти всю сукупність юридичних засобів, за допомогою яких відбувається правовий вплив на суспільні відносини [3, с. 30]. Близькі за змістом визначення механізму правового регулювання викладено в роботах В. Лазарева, С. Липеня, О. Малька. Зокрема, В. Лазарев та С. Липень вважають, що механізм правового регулювання – це система правових засобів, за допомогою яких здійснюється правове регулювання суспільних відносин [36, с. 369]. О. Малько у механізмі правового регулювання вбачає систему правових засобів, найбільш послідовно організованих, щоб здолати перешкоди, які стоять на шляху задоволення інтересів суб'єктів права [42, с. 71]. Професор Л. Луць розглядає механізм правового регулювання як систему спеціальних правових засобів, за допомогою яких впорядковуються суспільні відносини [40, с. 374].

Впорядкованість суспільних відносин у правомірній поведінці його суб'єктів є кінцевим результатом правового регулювання. Зростання кількості врегульованих відносин і якості правомірної поведінки їхніх суб'єктів сприяє

досягненню мети правового впливу – правового порядку.

Характеризуючи ознаки правового регулювання, зазначимо, що воно притаманне нормативним приписам правових цілей. Вони є важливими у процесі правового регулювання, адже висвітлюючи потреби і прагнення суспільства, розкривають зміст і значення юридичних засобів, орієнтують на ті цінності, які закладають підвалини державної політики у тій чи іншій сфері життя суспільства. Важливо, щоб цілі були загальносоціальними для гармонійного поєднання у них юридичної та соціальної складових.

З огляду на те, що не тільки пізнання, а й створення, фактичне виконання, використання, дотримання і застосування правових установок неможливе без урахування цілей, що покладені в основу законодавства, дослідження цілей правового регулювання має практичне значення. Мета як філософська категорія становить фундамент пізнання сутності права, процесу його створення і реалізації, розвитку та вдосконалення [29, с. 68]. На наш погляд, найдоцільніше визначати правову мету як ідеально передбачувану і гарантовану державою модель соціального явища, стану або процесу, досягнення яких за допомогою юридичних засобів прагнуть суб'єкти правотворчої та правореалізаційної діяльності [43, с. 45]. Як слушно зазначають О. Малько і К. Шундиків, поняття «правова мета» охоплює і мету в праві (офіційний орієнтир законодавця, втілена в юридичних нормах), і мету в юридичній практиці (орієнтири конкретних учасників правовідносин), які збігаються [43, с. 44].

Мета характеризується властивостями нормативності, формальної визначеності, вона може впливати з принципів права, духу законодавства, також має абстрактний і модельний характер. Жодна модель не відтворює сповна оригінал, вона відображає лише його суттєві ознаки, ключові моменти [33, с. 26]. У юридичній практиці мету або формулює свідомість суб'єктів, або вона є елементом змісту правозастосовного акта, [43, с. 52], у якому її виражено в нормативному приписі про необхідний варіант поведінки конкретної особи, або слугує елементом рішення державного органу щодо конкретної юридичної справи. Наприклад, мету можна простежити під час аналізу резолютивної частини

вироку, у якій суд визнає особу винною у скоєнні злочину і призначає їй відповідну міру покарання.

Предметом правового регулювання є суспільні відносини, що становлять сукупність усіх видів відносин відповідного суспільства або формації суспільства. Соціологічний підхід у трактуванні суспільних відносин як похідних від економічних відносин знайшов свою підтримку серед корифеїв юридичної науки і ліг в основу одного з підходів до поняття предмета правового регулювання. До прикладу, С. Алексеев розглядав предмет правового регулювання як вираз вимог економічного базису, що, зрештою, зумовив поділ юридичних норм за галузями права. У такому разі вирішальним для предмета правового регулювання є його глибинний соціально-економічний зміст. Окремі ж конкретні (фактичні) відносини цього виду не мають особливого класифікаційного значення, оскільки їх неминуче визначає дія права, а в багатьох випадках вони є результатом правового регулювання і через це не можуть зумовлювати зміст права, його внутрішній поділ [3, с. 53]. Тож зазначений підхід перебуває в межах марксистської філософської концепції, де основою суспільних відносин є відносини економічні.

Зовнішнім впливом щодо суспільних відносин є правове регулювання, яке й відокремлене від них. Низка суспільних відносин (економічні, сімейні, управлінські, особисті) стають правовими, набувають юридичної форми, якщо піддаються правовій регламентації. Інша річ – суспільні відносини (податкові, пенсійні, процесуальні тощо), опосередковані правом. Предмет правового регулювання трактують ті різноманітні суспільні відносини, які є безпосереднім об'єктом правового впливу [3, с. 52]. Суспільні відносини охоплюють не тільки дії окремих осіб, а і їх численні соціальні зв'язки, причини та умови виникнення цих зв'язків.

Є об'єктивні та суб'єктивні межі правового регулювання, тобто право має регулювати не всі відносини. Для того щоб суспільні відносини були піддані правовому регулюванню, вони мають відповідати низці вимог. Насамперед, у їх правовому регулюванні має бути зацікавлена держава, державна влада. Окрім

того, вони повинні бути стійкими і характеризуватися повторюваністю подій, соціальних зв'язків і поведінки людей, що дає державі змогу фіксувати реальне становище взаємин суб'єктів, а також за своїми внутрішніми властивостями і зовнішніми виявами допускати можливість правового контролю за ними. А ще, за своєю природою суспільні відносини мають бути здатні сприймати вимоги права (право не регулюються, наприклад, любов, дружбу).

Пам'ятаймо, що правовому регулюванню властиві свої особливі методи і способи. Методи правового регулювання – це прийоми юридичного впливу, їхнє поєднання, що характеризують використання в конкретній сфері суспільних відносин відповідного комплексу юридичних засобів. Методи виражають сутність того чи іншого юридичного режиму регулювання. Виділяють імперативний і диспозитивний, централізований і децентралізований, методи субординації та координації, а також інші методи правового регулювання. Такі класифікації властиві навчальній літературі. Водночас монографічна література має й інші класифікації. Наприклад, відомі такі активні методи правового регулювання, як: переконання, заохочення і примус. Метод переконання передбачає роз'яснення суб'єктам права мету, значення, сутності тих чи інших правових актів та необхідності їх виконання і дотримання [25, с. 72–75]. П. Недбайло у своїй монографії слушно акцентує на тому, що переконання полягає у формуванні у багатьох людей правильних поглядів і почуттів про доконечність добровільного виконання приписів, правил та норм [51, с. 497]. Втім, із цією позицією можна й не погодитись. Питання оцінювання правової політики чинної державної політичної влади є неоднозначним. Наприклад, те, що вищі органи державної влади створили правовий акт, який суперечить конституційним правам громадян, матиме негативну суспільну оцінку. У такому разі судження про те, що необхідно добровільно виконувати приписи, правила і норми, не знайде позитивної оцінки з-поміж носіїв суб'єктивних прав і юридичних обов'язків, а соціальна ефективність правового регулювання буде низькою. У широкому розумінні метод переконання виступає способом впливу, покликаним забезпечувати виконання нормативних приписів, тобто спрямований на досягнення юридичної ефективності. Разом із

переконанням допоміжним метод є метод примусу, який виражено у фізичному та психічному впливі на конкретних суб'єктів, щоб змусити їх дотримуватися встановленого припису або утриматися від тих чи інших дій. Бажаного результату, за умови використання методу примусу, досягають усупереч волі суб'єкта, при його внутрішньому супротиві підкорююватися встановленим правилам. Метод примусу виражається в тому, що для порушника встановлюють певні обмеження майнового і матеріального характеру, позбавлення певних благ. Варто відзначити, що примус застосовують до незначної меншості членів суспільства в інтересах більшості.

Особливе місце в системі методів правового регулювання займає метод заохочення, що передбачає публічне визнання досягнень і заслуг, нагородження державними нагородами, різні соціальні пільги та виплати тощо. Призначення методу заохочення полягає в тому, щоб стимулювати потрібну правомірну поведінку, яка сприяє реалізації нормативних приписів.

Способи правового регулювання зумовлені характером зафіксованого в нормі права припису. Виокремлюють три основні способи: дозвіл (надання суб'єктивних прав учасникові відносин), зобов'язання (обов'язок виконувати певні дії), заборона (накладення обов'язку утримуватися від певних дій). Залежно від співвідношення заборон і дозволів у способах правового регулювання, типи правового регулювання поділяють на: загальнодозвільний (передбачає дію принципу «дозволено все, окрім прямо забороненого законом» і має місце у процесі регулювання цивільних трудових, житлових, сімейних та інших відносин) і спеціально-дозвільний (встановлює використання заборон, у межах яких норма права передбачає конкретні дозволи, що відображається у принципі: «заборонено все, крім прямо дозволеного законом») [71, с. 312].

Процес правового регулювання відбувається стадійно.

I стадія – до правової системи вводять юридичні норми, які регламентують поведінку учасників суспільного життя. Це стадія загальної абстрактної можливості нормативно регулювати суспільні відносини, що потребують правового впливу [18, с. 107]. На цій стадії введені в правову систему норми

регламентують, скеровують поведінку учасників суспільних відносин, встановлюють для них відповідний правовий режим. У межах означеної стадії встановлено певні правові цілі, яких бажано досягнути шляхом здійснення правового регулювання.

II стадія – стадія індивідуалізації та деталізації норм права на основі юридичних фактів щодо конкретної ситуації шляхом встановлення певних правових відносин між конкретними суб'єктами права, у яких виникає необхідний набір прав і обов'язків.

III стадія – стадія реалізації (втілення в життя) прав і обов'язків у межах певних правових відносин, яка здійснюється через вольову діяльність людей [45]. Соціальні та юридичні цілі правотворчого органу під час затвердження відповідного нормативно-правового акта не можуть реалізовуватись інакше, як через втілення в конкретних правовідносинах. Формами реалізації є виконання, дотримання, використання. Окрім того, виділяють таку форму реалізації, як правозастосовна діяльність уповноважених на це органів (правозастосування).

Отже, ґрунтуючись на викладеному вище, можна висновувати, що кожна з ознак правового регулювання, по суті, є діалектичною суперечністю між соціальною та юридичною ефективністю правового регулювання.

Висновки до розділу 1

З розвитком науки з'являються не тільки нові об'єкти, цілі дослідження, а й методи та засоби пізнання. Ускладнюється сама структура науки, зростає її роль як продуктивної сили суспільного розвитку, ускладнюється й поглиблюється методологія наукових досліджень, формуються цілі галузі, що опосередковують процеси наукового пізнання.

У роботі не проголошується абсолютна цінність якогось підходу до дослідження ефективності механізму правового регулювання. Зрештою, та чи та методологія є лише інструментом пізнання, її оцінюють за ефективністю, плідністю й евристичними можливостями.

Необхідність застосування в дослідженні ефективності механізму правового регулювання системної методології, на наш погляд, визначається прагненням зрозуміти і виразити природу правового механізму більш адекватно. Однак вона, безумовно, вимагає і значної концептуальної розробки, і емпіричного підтвердження. Утім, найбільш виправданим у дослідженні ефективності механізму правового регулювання вважаємо прагнення поєднати різні думки, типи методології, а також застосувати принцип додатковості, що виходить з визнання неможливості усвідомити й інтерпретувати чи то правову, чи будь-яку іншу реальність в рамках одного методу.

На сучасному етапі розвитку людської цивілізації важливо не стільки виявити й обґрунтувати цінність права для прогресивного розвитку суспільства загалом, скільки забезпечити цю цінність в усіх її виявах. У процесі забезпечення цінності права виявляються і обставини, які сприяють сприйняттю права як цінності, і критерії цінності права, і, що особливо важливо, підвищується сама цінність права, затребуваність і пошана до нього з боку суспільства. Нагальна потреба дослідити соціальну цінність права пояснюється слабкістю науково-дослідної бази формування права, політичною тенденційністю законодавства, некритичним сприйняттям західних правових інститутів без належного врахування власного історичного досвіду.

Наголошено, що аксіологія права виражається у формі культурної, інструментальної та телеологічної цінностей.

У вітчизняній юридичній науці неодноразово ставилося завдання визначити цінність права для різних суб'єктів, і шлях його вирішення лежав через аналіз затребуваності і закономірної необхідності права для суспільства, держави й особи. Справді, право само собою, без взаємодії із суб'єктами, що використовують його, без перетворювальної дії на відносини, у які вони вступають, навряд чи може викликати асоціацію з цінністю. Саме тому вчені-правознавці зв'язали характеристику вияву цінності права з діяльністю суб'єктів права.

Констатовано подвійну природу цінності права. Воно може бути і

надіндивідуальною, і індивідуальною цінністю. У першому випадку право постає як результат перетворення світу, розвитку цивілізації і культури, суспільних відносин тощо і тут доречно говорити про право як самостійну цінність, що має особливий статус серед інших предметів і цінностей, що оточують людину. У другому – йдеться про корисні властивості права, використовувані суб'єктами для задоволення власних потреб, а тому цінність права тут є його атрибутом, тобто особливою властивістю.

Правове регулювання є складною теоретично насиченою категорією. Розкриваючи особливості поняття правового регулювання, акцентовано на важливості аналізу таких суміжних та пов'язаних з ним понять, як: «соціальний вплив», «соціальне регулювання» і «правовий вплив».

Правове регулювання визначено як форму реалізації функцій права, що виражається в стадійному цілеспрямованому спеціально-юридичному впливі на значущі для конкретної держави і суспільства суспільні відносини особливими методами і способами, здійснюваний за допомогою системи правових засобів і спрямований на досягнення соціально корисного результату.

Вказано на важливість, розглянувши загальну характеристику правового регулювання, виділивши ознаки цієї правової категорії, відмежувавши правове регулювання від суміжних категорій, звернення уваги на те, що теоретичне дослідження сутнісних протиріч, закладених у праві, які виникають з протиборчих інтересів різних соціальних груп, згодом втілених у правову форму, можна виділити закономірності, які впливають на ефективність реалізації нормативних установлень. Цей факт, зокрема, зумовлює необхідність виділення особливих видів ефективності правового регулювання, що має вагоме значення для теорії юридичної науки.

РОЗДІЛ 2

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ЕФЕКТИВНОСТІ МЕХАНІЗМУ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

2.1 Зміст та структура механізму правового регулювання

Загальнотеоретична правова наука активно послуговується категорією «механізм», яка не є власне юридичним терміном. Так, у теорії права розрізняють «механізм правотворчості», «механізм дії права», «механізм правореалізації», «механізм правового впливу», «механізм правового регулювання».

Зауважимо, що проблема механізму правового регулювання уже була предметом дослідження науковців (див., напр., [2; 87; 116]), проте досі актуальна й вимагає більш глибокої розробки. Адже в юридичній літературі акцентовано на самотійному, послідовному розгляді структурних складових механізму правового регулювання, тобто його розглянуто на кожній окремій стадії. Однак такий підхід не дає змоги показати механізм правового регулювання як єдину функціонуючу систему у взаємозв'язку і взаємодії елементів. Тому досі на належному рівні не вивчено саме поняття механізму правового регулювання. Навіть визначають його по-різному.

Так, С. Алексєєв трактує механізм правового регулювання як взяті в єдності сукупність юридичних засобів, за допомогою яких забезпечується правовий вплив на суспільні відносини [2, с. 30]. Погоджуються з таким визначенням і В. Прохоров, М. Кропачов, О. Тарбагаєв та інші правознавці [82, с. 4]. Близькі за змістом дефініції механізму правового регулювання запропонували В. Лазарєв, С. Липень, О. Малько [52; 64]. В. Лазарєв, С. Липень вважають, що механізм правового регулювання – це система правових засобів, за допомогою яких здійснюється правове регулювання суспільних відносин [52]. О. Малько визначає механізм правового регулювання як систему найбільш послідовно організованих правових засобів для подолання перешкод, що стоять на шляху задоволення інтересів суб'єктів права [64, с. 625].

Наведені визначення відповідають єдиному підходу до механізму правового регулювання як системи спеціальних засобів правового регулювання. Відмінності між ними хіба що формальні, зміст же той самий. Варто відзначити, що в цих дефініціях наголос зроблено на системний аналіз, що припускає побудову знання як упорядкованої системи взаємопов'язаних елементів, що складають цілісне утворення [85, с. 179]. Важливо й те, що акцентовано на результативності механізму правового регулювання та меті його функціонування. Адже це засвідчує значущість цієї категорії, зокрема в подоланні можливих перешкод, а також організаційний, упорядковувачий характер ланок механізму правового регулювання.

Утім, розглянутий підхід до осмислення категорії «механізм правового регулювання» має і свої недоліки. Так, відповідно до нього важко відмежувати категорію «механізм правового регулювання» і поняття «структура механізму правового регулювання». Окрім того, за таким підходом механізм не постає як функціонуюча система безлічі взаємопов'язаних елементів. Первинна сутність поняття «механізм правового регулювання» вбачається в позначенні складного, цілісного у всіх своїх функціональних виявах об'єкта, що перебуває в стані безперервного руху. Отже, поняття «механізм» потрібно розглядати насамперед через діяльність, тобто в його динаміці, а не статиці. Так, Є. Лук'янова, досліджуючи механізм процесуального регулювання, правильно вказує, що «це динамічна система правових засобів» [56, с. 93]. Саме розуміння механізму правового регулювання як динамічної системи дасть змогу якнайповніше розкрити характер зв'язків між елементами механізму правового регулювання, визначити критерії його ефективності.

В іншому ракурсі розглядати механізм правового регулювання пропонує С. Алексєєв – як діяльність державних і громадських органів, коли предметом аналізу виступають правові форми (організаційно-правові сторони) діяльності органів держави і громадськості, які здійснюють правове регулювання [2, с. 30]. Так, державні органи і громадськість, безсумнівно, причетні до функціонування механізму правового регулювання. Однак їхню діяльність не варто розглядати як

окрему структурну частину механізму правового регулювання. На це є низка причин. По-перше, державні органи та органи громадськості, здійснюючи свої повноваження, часто виходять за межі механізму правового регулювання. По-друге, їхня діяльність щодо механізму правового регулювання не розглядається самостійно, оскільки для механізму важлива не сама діяльність, а те, з приводу чого вона виникає, тобто її предмет. По-третє, механізм правового регулювання – це модель руху до впорядкування суспільних відносин у сфері правового регулювання, а діяльність державних органів та громадськості – це лише спосіб активізації цієї теоретичної конструкції.

З огляду на сказане, немає потреби вводити в теоретичну категорію «механізм правового регулювання» діяльність державних органів щодо здійснення їхніх повноважень у сфері правового регулювання. Це, радше, сфера поняття «механізм держави». Водночас діяльність громадськості не входить і до поняття «механізм держави», оскільки не розкриває його сутності.

Якщо ж як причину введення діяльності державних органів та органів громадськості до змісту поняття «механізм правового регулювання» розглядати прагнення вказати на тісний зв'язок держави в особі її органів з правовими явищами, то найкраще проілюструвати це суміжною теоретичною категорією «механізм державно-правового регулювання».

Відома українська учена Л. Луць під механізмом правового регулювання пропонує розглядати систему спеціальних правових засобів, за допомогою яких здійснюється впорядкування суспільних відносин [57, с. 374].

Загалом механізм правового регулювання однозначно відноситься до правових механізмів, під якими у науковій літературі розуміють «об'єктивованій на нормативному рівні системно організований комплекс юридичних засобів, необхідний і достатній для досягнення окресленої цілі» [110, с. 15].

Не претендуючи на довершеність, пропонуємо власне трактування поняття «механізм правового регулювання» – це система спеціальних правових засобів, за допомогою яких відбувається нормативно-організоване, послідовно здійснюване комплексне та результативне впорядкування суспільних відносин.

Таке трактування механізму правового регулювання, на наш погляд, дає змогу:

- охарактеризувати механізм правового регулювання в робочому стані, дослідити його предмет, а не тільки пов'язаний єдиним функціональним призначенням об'єкт;

- вказати не тільки на головну мету правового регулювання, а й на логічну завершеність процесу правового регулювання. Метою, зауважимо, є реалізація норми, яка має правовий характер. Розмежовуючи поняття право і закон, потрібно відзначити, що механізм правового регулювання створюється насамперед для реалізації самого права як міри свободи. Було б неправильно зводити сутність механізму правового регулювання, як пропонує Л. Завадська, лише до послідовного жорсткого переведення нормативності в практику за допомогою юридичних методів і способів [28, с. 91];

- акцентувати на чіткій внутрішній організації механізму правового регулювання. Зазначимо, що нормативна організованість свідчить про сувору регламентацію процесу правового регулювання нормами права, а послідовне упорядкування – про поетапний перехід від однієї стадії механізму до іншого;

- позначити системний, комплексний характер процесу здійснення механізму правового регулювання;

- відзначити значущість належних правових засобів у забезпеченні процесу досягнення мети механізму правового регулювання.

За цими ознаками й можна розмежувати поняття механізму правового регулювання від суміжних категорій. Приміром, проаналізуємо категорії «механізм правового впливу» і «механізм правового регулювання». Оскільки у правовій літературі немає чіткої відмінності між цими правовими категоріями, з огляду на зміст розглянутих понять, варто спершу співвіднести термін «регулювання» з терміном «вплив». Через складність і неоднозначність поняття «правове регулювання» немає і єдиного розуміння теоретичної категорії «механізм правового регулювання».

Скажімо, І. Бистржіна і М. Лаккатош під правовим регулюванням

розуміють усі форми впливу права на суспільство (на поведінку людей) [13, с. 15]. Л. Явич, загалом розділяючи таке трактування правового регулювання, використовує у своїх працях поняття «механізм правового впливу» і «механізм правового регулювання» як ідентичні категорії [116, с. 47]. В. Смирнов розглядає правове регулювання в широкому і вузькому розумінні. У широкому сенсі, на його переконання, правове регулювання – це всі способи впливу права на суспільні відносини; у вузькому – вплив правового методу на певну, внутрішньо єдину групу суспільних відносин, що складають предмет регулювання тієї чи іншої галузі права [90, с. 13]. Тобто для В. Смирнова правовий вплив є елементом правового регулювання.

Аналогічну тенденцію простежуємо і в осмисленні поняття «механізм правового регулювання». Наприклад, С. Алексєєв, В. Горшенєв, Ю. Толстой вважають, що механізм правового регулювання конструктивно складається зі способів впливу (як активної сторони регулювання) і способів реалізації (як результативної сторони) [4, с. 145; 20, с. 55; 95, с. 9]. Тож науковці пропонують ввести процес правового впливу в механізм правового регулювання. За такого підходу категорія «механізм правового регулювання» поглинає категорію «механізм правового впливу», тобто механізм правового впливу щодо механізму правового регулювання виступає як одна з його стадій, а це не правильно.

Поняття «механізм правового впливу» ширше за обсягом, ніж поняття «механізм правового регулювання». Щодо співвідношення цих категорій найбільш вдалою видається позиція В. Лазарева [50], О. Бобильова, І. Лукашук. Зрештою, деякі аспекти такого співвідношення все-таки є спірними.

О. Бобильов зазначає, що механізм правового впливу, на відміну від механізму правового регулювання, охоплює ще й такі правові засоби, як правова свідомість, правова культура, правотворчий процес [10]. І. Лукашук всеохопним поняттям називає механізм функціонування права, структурним елементом якого є механізм правового впливу, натомість більш вузьким вважає поняття механізму правового регулювання, що входить до механізму правового впливу [55, с. 6].

Зазначимо, що в основі концепції механізму правового регулювання лежить

вивчення результативного, юридично організованого впливу на суспільні відносини. Механізм правового впливу має ширше коло виявів та не обмежується досягненням формально визначеної допустимої нормами права поведінки людини, а передбачає також психологічний, інформаційний, ідеологічний, виховний та інший вплив на неї. Об'єкт, на який спрямована дія вищеназваних механізмів є загальним, – існуючі суспільні відносини.

Нормативно межі правового впливу не обмежені, а сфера суспільних відносин, які піддаються правовому регулюванню, має чіткі офіційно закріплені рамки. Наприклад, правовим регулюванням не охоплені відносини дружби, любові, немайнові відносини на виробництві, в побуті тощо. Механізм правового регулювання та механізм правового впливу відрізняються і за способом дії на суспільні відносини. Якщо механізм правового регулювання діє безпосередньо на об'єкт, то механізм правового впливу може і безпосередньо, і опосередковано впливати на регульовані ним відносини. Це можна пояснити тим, що регулювання виявляється лише через свідомість і волю людей, а вплив можливий і через підсвідомість.

Наведені аргументи ще раз засвідчують ширший обсяг категорії «механізм правового впливу». Утім, ми не зовсім погоджуємося з думкою О. Бобильова про те, що механізм правового впливу повністю охоплює механізм правового регулювання [10, с. 105]. За меншого обсягу механізму правового впливу його зміст збігається зі змістом механізму правового регулювання лише частково. Зі складу механізму правового впливу, видається, вилучили акти фактичної правомірної діяльності суб'єктів, зокрема щодо реалізації прав і свобод особистості, тоді як компонентом механізму правового регулювання є акти реалізації прав та обов'язків суб'єктів.

В основі категорій «механізм правового впливу» і «механізм правового регулювання» лежать поняття «вплив» і «регулювання». Регулювання виступає як процес упорядкований, організований, спрямований на досягнення чітко сформульованих цілей. Тож можна припустити, що однією зі стадій механізму правового регулювання є фактична реалізація суб'єктами правовідносин своїх

прав та обов'язків. Зміст впливу не охоплює результативності, що є специфічною ознакою регулювання. Отже, фактичні дії як результат досягнення поставленої мети лежать за межами поняття «механізм правового впливу». Результативна сторона правового регулювання розкриває конкретні форми, у яких виявляється результат здійснення правового регулювання. Зміст механізму правового впливу, що частково охоплює зміст механізму правового регулювання (за винятком стадії реалізації), подається лише як сукупність правових засобів і способів впливу. Реалізація – це вже не правові засоби впливу на суспільні відносини чи їх врегулювання, а кінцевий результат їх здійснення, який виступає у вигляді правомірних діянь. Кінцевий результат як реалізація права, справедливо стверджує В. Лазарев, є досягненням повної відповідності між вимогами норм вчинити або утриматися від певних діянь і сумою фактичних дій [47, с. 5]. При цьому науковець наголошує, що цей результат має привести до корисної цілі, щоправда, досягнення кінцевих цілей права виходить за межі його реалізації [48, с. 7].

Отже, і поняття «механізм правового впливу», і поняття «механізм правового регулювання» мають достатньо підстав для самостійного існування. Вони не тільки різняться за обсягом, а й виконують особливу функцію в понятійному апараті, характеризуючи різні аспекти права.

Тож проаналізуємо механізм правового регулювання. Розпочнемо з пояснення змісту терміна «механізм дії права». Видається, що цей термін має охоплювати не тільки процес впливу правових засобів на суспільні відносини, а й форми фактичної поведінки суб'єктів права як результат правового впливу та процес правотворення. За такого підходу до змісту поняття «механізм дії права» увійдуть такі правові категорії, як «механізм правового впливу», «механізм правового регулювання» і «механізм правотворчості». Прикметно, що всі структурні складники механізму дії права є динамічними системами. Так, механізм дії права є процесом, рухом права як системи, розкрити який можна лише через дію, функціонування його рухомих елементів – правотворчості, правового впливу і правового регулювання. Ці процеси здатні утворити

гармонійну систему, оскільки мають спільну мету – впорядкувати суспільні відносини. Відповідно, статичні правові категорії, які є підсумком дії будь-якого правового процесу, не можуть бути елементом механізму дії права. Саме тому «правосвідомість», «правова культура» та інші подібні категорії не входять до поняття механізму дії права.

Загалом, можна сказати, що механізм дії права, оскільки об'єднує складні системні утворення, виступає як багатогранна система. Його структурні елементи, зрештою, як і будь-якої системи, не є рівнозначними і перебувають у субординації. Головною, найбільш значущою ланкою механізму дії права виступає «механізм правового регулювання».

Слушно зазначає Д. Керімов, що дія права – ширше поняття, ніж реалізація правових норм. Своєю чергою, реалізація правових норм – це вищий ступінь дії права [39, с. 171]. Будучи завершальною ланкою не тільки механізму правового регулювання, а й механізму дії права, правореалізація робить категорію механізму правового регулювання найважливішою структурною складовою механізму дії права. Значущість механізму правового регулювання пояснюється також і його функціональним призначенням, адже регулятивна функція права, яка є провідною з-поміж інших, виявляється через механізм правового регулювання. Натомість механізм дії права, будучи ширшим за своїм обсягом та змістом поняттям, здійснює в процесі свого функціонування не тільки регулятивну, а й інші, властиві праву функції. Розмежовуючи поняття «механізм дії права» і «механізм правового регулювання», потрібно звернути увагу і на їх спрямованість. Якщо підсумковою метою механізму дії права є впорядкування життя суспільства загалом, то механізм правового регулювання спрямований на реалізацію норм права в конкретних суспільних відносинах.

Підсумовуючи, вкажемо на відмінності між механізмом правового регулювання та механізмом дії права.

Категорія «механізм дії права» є більшою за обсягом, ніж механізм правового регулювання, оскільки охоплює такі правові категорії: «механізм правового впливу», «механізм правового регулювання» і «механізм

правотворчості». Відповідно ширшою є і проблематика механізму дії права – не тільки і не стільки юридичний аспект справи, скільки зміни, які право привносить або може привнести у соціальне життя суспільства.

Метою механізму дії права є упорядкувати життя суспільства загалом, а механізму правового регулювання – реалізувати норми права в конкретних суспільних відносинах. Натомість механізм дії права не ставить перед собою такого завдання, хоча і може мати кінцевим етапом стадію реалізації механізму правового регулювання.

Механізм правового регулювання здійснює регулятивну функцію права, а механізм дії права й інші властиві праву функції.

Окрім того, на відміну від механізму правового регулювання, механізм дії права може впливати не тільки на свідомість, а й на підсвідомість суб'єкта.

Механізм правового регулювання покликаний реалізувати конкуруючі правові норми, в той час як механізм дії права може стимулювати процес правотворчості.

Далі розгляньмо питання структури механізму правового регулювання.

Загалом структура, сприяючи стійкості, стабільності об'єкта, дозволяє зберегти основні властивості об'єкта при різних зовнішніх і внутрішніх змінах. Як визначену систему структуру єдиного механізму правового регулювання розглядає Д. Морозов [66]. Ф. Перегудов, Ф. Тарасенко називають структурою сукупність внутрішніх зв'язків, що склалася між частинами власне організаційної системи, необхідну і достатню для досягнення цілей цієї організації [76].

У сучасних наукових дослідженнях структуру системи розглядають через вивчення особливостей та закономірностей її функціонування. Так, проаналізувавши функціонування механізму правового регулювання, можна систематизувати і виокремити правові явища, що виступають його елементами. Коли досліджувати механізм правового регулювання в динаміці, важливо враховувати деякі важливі моменти. Механізм правового регулювання – це логічно завершений процес, активна система спрямованої дії, мета якого або визначається зовнішнім щодо механізму середовищем, або ставиться системою

вищого ієрархічного рівня і є первинною відносно засобу. З огляду на це, структура може бути організована, якщо задана мета, оскільки вона забезпечує процес досягнення мети. Відповідно мають бути якісно визначені і кількісно вимірні параметри мети.

Структурні складники кожної системи перебувають у відносинах субординації. Отже, під час аналізу механізму правового регулювання завдання полягає в тому, щоб виділити основні засоби правового регулювання, які дають змогу говорити про основне функціональне призначення цього механізму. Як справедливо зазначає С. Алексєєв, важливо виділити ключові елементи, своєрідні «пункти призначення» [3, с. 25], які мають відповідати ознакам основних, необхідних елементів механізму правового регулювання. Однак правильніше говорити не про елементи, а про ключові компоненти, адже їм властива складна структура: головні структурні компоненти механізму правового регулювання складаються з дрібніших структурних утворень – елементів, що забезпечує тісні системні зв'язки в механізмі правового регулювання.

Важливо звернути увагу й на те, що категорія «елемент» – статична. Кожен елемент виконує свої регулятивні функції, виступаючи засобом правового регулювання. У рамках категорії «механізм правового регулювання» елемент потрібно розуміти як певний об'єкт, що має низку важливих властивостей і який реалізує в системі певний закон функціонування, при цьому внутрішня структура елемента не підлягає аналізу [8, с. 334]. Відповідно до викладеного динамічний аспект досліджуваної категорії виявляється тоді, коли виступає частиною підсистеми механізму правового регулювання. Викликає сумнів твердження С. Алексєєва, що правові явища і процеси входять до механізму правового регулювання не безпосередньо, а у вигляді актів, техніко-юридичних засобів тощо [3, с. 29]. Видається, що такий зв'язок є зворотним. Ці компоненти у вигляді нормативно-правових актів, актів офіційного тлумачення права, актів реалізації є структурними складниками механізму правового регулювання, оскільки утворюють процеси, які виступають стадіями цього механізму. Інакше порушується логіка «вертикальної» структурної побудови механізму правового

регулювання.

Оскільки механізм правового регулювання є частиною процесу руху права як системи, то виявляється тільки через динаміку його компонентів. Структурні елементи механізму правового регулювання цілеспрямовано впливають на впорядкування конкретної сфери суспільних відносин. Ця ознака відрізняється від ознаки конкретної функціональності елементів механізму правового регулювання, на яку вказує С. Алексєєв. Науковець відзначає, що до елементів механізму правового регулювання відносяться правові явища, які реально функціонують. Тому такі глобальні правові явища, як, наприклад, законність, правосвідомість, при всьому їх вагомому значенні у правовій системі, виступають не у вигляді елементів механізму правового регулювання, а у вигляді, так би мовити, його середовища, загального тла [3, с. 25].

З С. Алексєєвим ми погоджуємося в тому, що такі правові явища, як законність, правосвідомість, варто вивести за межі механізму правового регулювання. Однак критерієм у такому випадку не може бути ознака конкретної функціональності елементів механізму правового регулювання. Адже такі правові явища, як правосвідомість, правопорядок, законність, правова культура, реально функціонують, тобто існують у правовій дійсності. Вони перебувають у тісному зв'язку між собою, впливають один на одного, здійснюючи при цьому своє функціональне призначення. Отже, всі названі вище правові явища наділені ознакою конкретної функціональності. Але це не дає підстави відносити їх до механізму правового регулювання. На наше переконання, ці правові явища не є засобами правового регулювання і тому не відносяться до механізму правового регулювання. Вони виступають як результат здійснення правових засобів, підсумок, ефект їх вияву. Правосвідомість, правопорядок, законність, правова культура не діють цілеспрямовано на впорядкування суспільних відносин, а виступають у вигляді правових явищ-станів.

Традиційно структура механізму правового регулювання містить такі елементи: норми права, юридичні факти, правовідносини, акти реалізації права, правозастосовні акти [58, с. 55]. Так, М. Матузов називає такі елементи механізму

правового регулювання: норми права, правовідносини, суб'єктивні права і обов'язки, правореалізуючі акти, юридичні факти та організаторську діяльність відповідних органів і посадових осіб, які забезпечують функціонування всього комплексу правових засобів і його ефективність [63, с. 30].

Дехто з науковців як елементи механізму правового регулювання вказує суб'єктів права, юридичні факти, правозастосовну практику, а також акти застосування права, діяльність спеціальних організацій з узагальнення законодавства та його роз'яснення, діяльність учених-юристів з аналізу та коментування основних закономірностей правотворчості і правозастосування, громадську думку про право і чинне законодавство [102, с. 46]. На нашу думку, таке розширення елементного складу механізму правового регулювання фактично ототожнює його з поняттям «правова система», спричинює плутанину і не дозволяє відрізнити правове регулювання від видів правового впливу.

Аналіз елементів механізму правового регулювання розпочнемо з розгляду особливостей норми права. У юридичній літературі поняття «норма права» трактують неоднозначно. О. Черданцев визначає норму права як «висловлювання законодавця про належне, можливе (дозволене) або забороненому діяння (поведінку)» [103, с. 13]. А. Вавілова під нормою права розуміє «загальне правило поведінки, яке встановлене або санкціоноване державою, охороняється від порушень можливістю застосування наслідків, передбачених санкцією, має загальнообов'язковий характер» [14, с. 127]. В. Лазарев визначає норму права як «програму, відповідно до якої вербальна або реальна поведінка адресатів, норм або саморегулюється їх психологічним механізмом, або регулюється за допомогою механізму правозастосування» [49, с. 97–98]. О. Іоффе і М. Шаргородський тлумачать норму права як «встановлену або санкціоновану державою і охоронювану нею норму загальнообов'язкової поведінки людей як учасників регульованих нею повторюваних суспільних відносин» [33, с. 64]. Для Д. Керімова норма права – це загальне правило, що має логічну структуру і покликане регулювати типові суспільні відносини або одну з їх сторін [37, с. 64].

За кордоном розуміння такої категорії, як «норма права», істотно залежить

від типу правової системи. Наприклад, у правовій системі, що належить до романо-германського типу, норму праву розуміють як досить загальне, пов'язане в систему, доступне для огляду і розуміння правило, на основі якого судді та громадяни, за мінімальних зусиль, можуть визначити спосіб розв'язання їхніх проблем [22, с. 244]. В англосаксонській правовій системі норма права розуміється як стан, що береться з *ratio decidendi* рішень, які виносять суди Англії, тісно пов'язане з обставинами конкретної справи і застосовується для вирішення справ, аналогічних тій, у якій рішення було прийнято [22, с. 246].

Дещо узагальнимо вищевикладені підходи: норма права – це форма закріплення методу (окремих способів правового регулювання), яка є загальнообов'язковим, формально визначеним правилом, за допомогою якого регулюються суспільні відносини, що належать до предмета правового регулювання, шляхом надання їм юридичної форми, регламентується діяльність суб'єктів права та яке забезпечене державним примусом або примусом з боку автономної соціальної спільноти.

Елементом механізму правового регулювання називають також правовідносини [2, с. 30]. У вітчизняній юридичній літературі правовідносини визначаються як суспільні відносини, врегульовані нормами права [102, с. 34]. О. Іоффе та М. Шаргородський визначають правовідносини як регульовані правом суспільні відносини між конкретними особами, взаємну поведінку суб'єктів яких закріплено юридично і забезпечено засобами державної охорони [33, с. 186]. М. Александров визначає правовідносини як відносини правомочності та юридичному обов'язку між людьми та організаціями людей [1, с. 89]. Л. Явич під правовідносинами розуміє врегульовані нормами права суспільні відносини, що мають свої особливості. Так, зв'язок існує між конкретними особами, що володіють суб'єктивними правами і юридичними обов'язками. Ці права та обов'язки передбачені правовими нормами, причому вимоги уповноваженої сторони захищає держава [117, с. 119]. Розуміння правових відносин як різновиду суспільних, на наше переконання, унеможливує виявлення регулятивної ролі правовідносин в механізмі правового регулювання, оскільки суспільні відносини,

врегульовані нормою права, є насамперед результатом правового регулювання, а не засобом регулювання. Додамо, що за такого розуміння правовідносин відбувається змішування понять «засіб правового регулювання» і «результат правового регулювання», що не зовсім правильно.

До того ж розуміння правовідносин як різновиду суспільних внутрішньо суперечливе. Як справедливо зауважує В. Кудрявцев, змістом суспільних відносин є взаємопов'язана і взаємозумовлена поведінка їх учасників, а змістом правовідносин – суб'єктивні права і юридичні обов'язки [44, с. 14]. Безперечно, це різні поняття, оскільки поведінка суб'єктів суспільних відносин, навіть врегульованих нормою права, може відхилитися від передбаченої правовою нормою [68, с. 41]. З огляду на це, слухним вважаємо визначення Б. Назарова, згідно з яким правовідносини є юридичним зв'язком між особами, що полягає в їх взаємних суб'єктивних юридичних правах та обов'язках [68, с. 42]. При цьому варто пам'ятати, що правовідносини треба також розглядати і як нормативну модель суспільних відносин, урегульованих нормами права і договору (у приватному праві) [68, с. 305]. Таке розуміння правовідносин дозволяє віднести їх до елементів механізму правового регулювання, адже нормативна модель суспільних відносин, що входить до предмета правового регулювання може виступати засобом правового регулювання. Суб'єкти ж права можуть і повинні орієнтуватися на цю модель, коли стають учасниками суспільних відносин, що входять до предмета правового регулювання.

Щодо юридичного факту, а саме чи є він елементом механізму правового регулювання, у юридичній літературі висловлювалися різні думки. Для початку розглянемо регулятивну роль юридичного факту. По-перше, з настанням юридичного факту (нормовстановлюючого або нормоприпиняючого) починає або припиняє свою дію норма права або договору. По-друге, з настанням певного юридичного факту (правовстановлюючого, правозмінюючого, правоприпиняючого) виникають, змінюються або припиняються правовідносини чи суб'єктивні права та обов'язки. По-третє, з настанням певного юридичного факту реалізація права може бути припинена (правоприпиняючий юридичний

факт). Відтак можна погодитися з О. Мальком, що юридичний факт є елементом правового регулювання [58, с. 55].

Серед найважливіших елементів механізму правового регулювання є індивідуальні акти. Особливість їх у тому, що вони встановлюють індивідуальні (персоніфіковані) суб'єктивні права й обов'язки; встановлюють факти, що мають юридичне значення; впливають на правовий статус суб'єкта права тощо.

До індивідуальних актів можна віднести: а) акти правозастосування, які встановлюють певні суб'єктивні права, наприклад, рішення суду про визнання права власності або права авторства; б) акти правозастосування, що встановлюють факти, які мають юридичне значення, наприклад, родинних відносин; в) акти правозастосування, за допомогою яких фізична особа оголошується повністю дієздатною, обмежується у дієздатності або визнається недієздатною; г) акти правозастосування, що визнають угоду недійсною; д) індивідуальні договори й односторонні угоди, що встановлюють суб'єктивні права й обов'язки учасників правовідносин. Окрім того, до індивідуальних актів можна віднести і такі, які не є актами правозастосування, але встановлюють індивідуальні права й обов'язки суб'єктів права. Це доручення, накази, розпорядження, які не пов'язані з розглядом конкретних юридичних справ, і тому не є актами правозастосування.

Наголосимо, що коли ми вводимо акти реалізації прав та обов'язків й акти правозастосування до механізму правового регулювання, їх потрібно розглядати як нормативні моделі поведінки та діяльності суб'єктів права.

Загалом особливістю правового регулювання є його специфічний механізм. Поняття «механізму правового регулювання» в загальній теорії права використовують для того, щоб розкрити взаємодію різних елементів, за допомогою яких здійснюється регулятивний вплив на суспільні відносини з метою їх впорядкування.

2.2 Сутнісна характеристика ефективності механізму правового регулювання

Сучасна правова наука широко послуговується поняттям «ефективність». Щобільше, його вживають стосовно науки загалом, її напрямів, а також окремих категорій, серед яких і правові. Тож цю категорію можна вважати загальнонауковою. Досі, на жаль, не вироблено єдиного, прийнятного для всіх галузей знань визначення терміна «ефективність», що, звісно, спричиняє труднощі в його вивченні юридичною наукою.

Утім, можна відзначити загальну тенденцію в обґрунтуванні поняття «ефективність». Ідеться про те, що для цього використовують такі поняття, як: «мета», «результат», «дієвість». Згідно з «Практичним словником синонімів української мови» С. Караванського, слово «ефективність» означає дієвість, результативність [36, с. 107]. Велика Радянська енциклопедія визначає ефективність як результат, наслідок певних причин, а прикметник ефективний – як дієвий, такий, що дає ефект, але не будь-який, а заздалегідь прогнозований, який призводить до потрібних результатів [11, с. 322]. Це дозволяє розглядати ефективність тільки в межах результативності цілеспрямованої дії. Відтак можна висновувати про розробленість поняття ефективності хіба що з кількісного боку. Такий підхід до розуміння ефективності відповідає основному шляху осмислення і вивчення цього явища в загальнонаукових теоріях.

Розглядаючи ефективність як загальнонаукову категорію, звернімося насамперед до низки положень, розроблених філософією. Публікації у філософській літературі з проблеми ефективності з'явилися в середині 1980-х років і стосувалися здебільшого ефективності наукових досліджень. Поняття ефективності останнім часом багато хто з філософів визнає як один з найважливіших, якщо не основним для діяльнісного підходу. Ця сфера знань про навколишній світ і явищ, що відбуваються в ньому, схильна використовувати поняття «ефективність» у значенні цільової можливості. При цьому позитивним моментом є прагнення філософів приділити увагу лінгвістичному аналізу слова

«ефективність», яке дозволило віднести термін «ефективність» до «цільових модальностей» [79].

Однак докладніше дослідження ефективності дає підстави критикувати позиції філософів.

Іменник «ефективність» не позначає самостійного відокремленого предмета матеріального світу, а відображає ознаку дії (стану) і є оціночною категорією. Цим і пояснюється те, що осмислити ефективність можна тільки через відношення суб'єкта до змісту поняття, яке визначається категорією «ефективність». При цьому в ролі визначуваного може виступати не будь-яке поняття, а тільки те, яке позначає явище, здатне в заданому контексті виявити свої властивості в дії, тобто коли передбачається процес реалізації цих властивостей. Зауважимо, що процес реалізації неможливо оцінити і розглянути окремо від самого реалізованого явища і результату такого процесу. Цим пояснюється зв'язок категорії «ефективність» не тільки з якістю властивостей визначуваного цим поняттям явища, а й з характеристикою властивостей впливаючого та сприймаючого середовища. Чинники, які визначають параметри ефективності, не є постійними величинами, тому й саме явище ефективності не може бути незмінним, його потрібно розглядати як відносну величину. Кожна величина має свою одиницю виміру, а також сама може виступати в ролі одиниці вимірювання. Отже, ефективність є мірою «речей» і дає уявлення не тільки про спосіб, у який щось відбувається.

На наше переконання, зміст словосполучень «міра речей» і «міра цільових модальностей» не тотожний: перша категорія поглинає другу, що дозволяє лише частково погодитися з розумінням О. Андрющенка ефективності як «міри цільових модальностей» [6, с. 36]. Зауважмо, що модальність доцільно розглядати як категорію, що виражає ставлення промовця до змісту висловлювання, до дійсності. Модальними є поняття «необхідно», «можливо», «неможливо», «дійсно». У логіці такі слова називають модальними операторами, за їх допомогою краще розуміється спосіб висловлювання.

О. Андрющенко на підтвердження своєї думки виділяє 3-поміж

модальностей групи цільових модальностей, до якої зараховує такі слова, як: «можливо», «необхідно». Він зазначає, що «необхідно» – це не «неминуче», а потрібне для досягнення будь-якої мети, «можливо» означає «досяжно». І якщо ймовірність виражає ступінь обґрунтованості можливості, то ефективність є мірою можливості з погляду її близькості до найбільш доцільного, необхідного (потрібного) людині результату [6, с. 38].

З уваги на згадані ознаки модальності, вважаємо, що й саме поняття «ефективно» можна віднести до модальностей. Тому не варто тлумачити ефективність як міру цільових модальностей. Інакше можна робити висновок про те, що ефективність є мірою самої ефективності. Інший недолік підходу О. Андрющенка до розуміння ефективності полягає в неприпустимості визначати одну самостійну категорію через визначення іншої. Порушуючи це правило, він виводить поняття «ймовірно», «ефективно» через рівновелику категорію «можливо» [6, с. 39]. Виникає також питання і про прив'язку ефективності лише до ступеня досягнення мети. Вважаємо, що це поняття має ширший зміст.

Відтак висновуємо, що спроба філософів узагальнити зміст поняття «ефективність» і врахувати його специфіку виявилася невдалою. Їм вдалося лише врахувати кількісну характеристику категорії «ефективність» через відношення мети і теоретичної можливості, цілі та матеріалізації її конструктивного рішення, що наближує загальнонаукове розуміння ефективності до розуміння ефективності в економіці.

Вперше термін «ефективність» було вжито саме в економічній літературі. Так, на нього натрапляємо вже в роботах В. Петті [40], одного із засновників класичної політекономії, й очільника школи фізіократів Ф. Кене [25]. Вони вживали цей термін у значенні результативності і використовували його для оцінки тих чи інших урядових або приватних заходів залежно від того, чи сприяли вони пожвавленню економічного життя. Тобто термін «ефективність» слугував для вимірювання результату діяльності відносно певної мети.

Однак, зауважимо, що цей термін не одразу після своєї появи ввійшов до практики вживання навіть серед економістів. Так, інший класик політекономії

А. Сміт уже не вживає у своїх працях означеного поняття [40, с. 142]. Однак пізніше Д. Рікардо знову повертається до поняття «ефективність». Він спробував оцінити ефективність капіталу. Зокрема, показав: що менш довговічний капітал, то більше потрібно витратити праці для збереження його первісної ефективності [83]. Загалом Д. Рікардо використовує термін «ефективність» уже не в значенні результативності, а як відношення результату до певного виду витрат. Відтоді поняття «ефективність» набуло статусу економічної категорії.

Економісти здебільшого використовують поняття «ефективність» у виробничій сфері, стосовно відносин виробництва, розподілу, обміну та споживання. Робота з точними величинами й абстрагування від суб'єктивних чинників впливу на виробничий процес дозволяє спростити процедуру визначення ефективності до «механічного» обчислення за стандартною математичною формулою. Як справедливо зазначає В. Голов'яно, прагнучи показати залежність ефективності явища від ступеня ціледосягнення, економічне поняття ефективності, як одне із спеціальнонаукових, значною мірою абстрагується від ідеологічних та інших цілей, а також від того факту, що результат (ефект) є наслідком досягнення цілей [19, с. 12].

З уваги на зазначене, вважаємо, що економічний підхід до осмислення категорії «ефективність» є вузьким та однобічним. Тут поняття ефективності, ознаки якого в межах цього підходу залишаються нез'ясованими, значною мірою збігається з поняттям економічності. Це, своєю чергою, по-перше, вказує на неприпустимість використовувати суто економічного значення терміна «ефективність» для оцінки різноманітних дій, а по-друге, робить невиправданим неадаптоване, пряме перенесення економічного розуміння ефективності в інші сфери, зокрема у юриспруденцію.

Отже, кожна наука намагається пристосувати ту чи іншу загальнонаукову категорію до специфіки свого предмета і методу. Тому поняття «ефективність» у правовій науці має не тільки мати загальнонаукові ознаки, а й відображати специфіку правової сфери, запозичувати деякі положення про ефективність з інших спеціальнонаукових теорій, однак настільки, наскільки соціологія,

економіка і низка інших галузей наукових знань взаємопов'язані з правовою сферою.

Відзначимо, що розуміння ефективності загалом та ефективності механізму правового регулювання зокрема часто ототожнюють з терміном «ефект». Так, на перший погляд, не зовсім зрозуміло, чи ці поняття різні, а чи позначають одну й ту саму сутність. А все тому, що слова «ефективність» і «ефект» однокорінні. Однак у літературі слушне зауважено, що ефективність позначає якісно позитивну властивість всієї системи дій, натомість ефект характеризує переважно наслідок конкретних дій [19, с. 18]. Як уточнює І. Петрухін, не кожен ефект ефективний. Таким може бути тільки соціально корисний, близький до мети ефект [77, с. 182]. Утім, маємо визнати нелогічність поєднання «ефективний ефект». Адже ефект є результатом будь-якої дії і не є самостійним показником реалізації, явищем свого функціонального призначення, а категорія «ефективність» позначає ознаку дії, показник функціонально самостійного явища. Так, ефективність, відповідно до словника С. Ожегова, – це «поняття, що характеризує властивість, здатність явища або предмета приносити (спричиняти) певний ефект» [72, с. 745]. Своєю чергою, ефект – це «дія (явище), спричинена чим-небудь, наслідок чого-небудь» [72, с. 745].

Окрім того, зазначено в юридичній літературі, якщо ефективність є результатом тривалої і багаторазової дії, то ефект може настати і після одноразового заходу [77, с. 191]. На нашу думку, така підстава розмежування понять «ефективність» та «ефект» не має сенсу, адже і несистемну, одиничну дію можна оцінити з погляду її ефективності. До того ж ефект не прив'язаний до мети і не обов'язково є наслідком функціонування явища, тобто ефект виникає і при звичайних, а не тільки ключових напрямках діяльності певного явища. Кожне з обох порівнюваних понять має свої критерії оцінки, показники. І якщо для вимірювання ефективності важливими є задані умови вияву властивостей предмета, то для означення ефекту – ні.

В. Голов'янку наполягає, і ми вважаємо це слушним, на тому, що, на відміну від ефективності, «ефект може бути і позитивним (корисним), і

негативним (шкідливим)» [19, с. 18]. Однак дехто з теоретиків не погоджується з такою позицією, виділяючи, скажімо, «негативну ефективність», яка віддаляє від поставленої цілі [5;51; 113]. Та навіть за таких умов треба пам'ятати, що будь-яка дія може бути корисною, нейтральною, шкідливою; економічною, неекономічною і збитковою. Тож, видається, і така властивість дії, як ефективність, може мати відповідне значення, яке характеризуватиме співвідношення між результатом дії та її метою.

Проти конструкції «негативна ефективність» виступає Ф. Фаткуллін, В. Перфільєв. На їхню думку, деякі властивості дії правових норм, які фіксуються при негативній ефективності, відносяться до побічних, не пов'язаних з метою результатів [98, с. 10]. Отже, характеристика ефективності норм безпосередньо залежить лише від оцінки основного результату дії. Співвідношення ж реальних наслідків дії правової норми, що мають різне (позитивне і негативне) соціальне значення, є проблемою корисності, а не ефективності дії.

Прихильники опозиційного підходу аргументують свою думку тим, що, кваліфікуючи дію тієї чи іншої норми як антиефективну, враховують лише ті конкретні наслідки, які безпосередньо віддаляють нас від досягнення поставленої мети (тож зберігається співвідношення між результатом і метою). Всі інші, і передбачувані, і непередбачені наслідки до уваги не беруться [114, с. 54]. Загалом можна погодитися, що більшість явищ може мати позитивне, нейтральне або негативне значення. Однак і тут є винятки. Так, поняття «динамічно» не має нейтрального значення, а його негативне значення виходить за межі змісту самого поняття «динамічно» і має інше самостійне поняття для позначення – «нединамічно». Те ж правило застосовне до категорії «ефективно», коли значення слова «неефективно» вже не охоплюється змістом досліджуваної нами категорії. Отже, категорія «негативна ефективність» означає відсутність будь-якої ефективності.

Щоб ефективність права розглянути всебічно, вчені-юристи окремо звертають увагу на ефективність самої правової норми, ефективність її застосування, ефективність діяльності з підготовки та введення в дію правових

приписів, ефективність контрольно-наглядової діяльності. Однак дослідження окремих виявів дії права не дає цілісного уявлення про загальний характер правового регулювання з погляду його ефективності, адже механізм правового регулювання – це детермінована система, що вимагає аналізу всіх елементів, зважаючи на їх причиново-наслідкові зв'язки і властиву їм взаємозумовленість. Відтак ефективність механізму правового регулювання можна дослідити тільки з аналізу всіх його елементів як частин єдиної системи. Тож не можна зводити розуміння ефективності механізму правового регулювання лише до ефективності норми права або до ефективності правозастосовної діяльності.

Відтак робимо висновок, що не можна ототожнювати розуміння ефективності норми права, ефективності закону з ефективністю механізму правового регулювання і права загалом, їх потрібно співвідносити як конкретне і загальне. Однак доводиться констатувати, що більшість науковців схильні тлумачити категорію «ефективність механізму правового регулювання» як рівнозначну категорії «ефективність норми права» або «ефективність законодавства». При цьому в один ряд з ними ставлять найширшу за обсягом категорію – «ефективність права».

До прикладу, О. Зелепукін зазначає, що, розуміючи правове регулювання як вплив на суспільні відносини, здійснювані за допомогою права та інших юридичних засобів, ми говоримо про його ефективність. При цьому йдеться про ступінь досягнення мети розроблюваних конкретних нормативних актів [29, с. 48]. В. Козлов розуміє ефективність права як максимально позитивну результативність дії правових норм при найменших соціальних затратах [42, с. 109]. І. Галаган під ефективністю правового регулювання розуміє досягнення корисних результатів за допомогою правозастосовної діяльності органів держави та їх посадових осіб [17, с. 20]. Навіть наведені приклади свідчать про відсутність у юридичній літературі чітких позицій щодо обсягу права як явища, а також вказують на складність у розумінні категорії «ефективність» і виявленні єдиних критеріїв для її вимірювання.

Аналіз юридичної літератури з питання ефективності у правовій сфері дає

підстави для висновку про тотожність розуміння ефективності права і ефективності механізму правового регулювання, що, втім, видається не зовсім правильним. Як відомо, право є системним явищем, охоплює низку дрібніших підсистем і виявляє своє рольове призначення через кілька взаємопов'язаних між собою механізмів, як-от: механізм дії права, механізм правового впливу і механізм правового регулювання.

Загалом в осмисленні ефективності у правовій сфері можна виділити чимало наукових підходів. Розкриємо найбільш значущі з них.

1. Функціонально-цільова концепція. Представники цього підходу під ефективністю розуміють відношення між фактичним результатом і тією метою, якої передбачалося досягнути. В основі цього підходу лежить твердження, що дія права є одночасно ефективною, корисною, економічною, а дослідження кінцевих результатів дії і зіставлення їх із цілями правових приписів дають змогу визначити сумарну ефективність дії правових норм, що складається з якості цих норм і практики правозастосування. Такої позиції дотримуються такі вчені, як І. Самощенко, В. Нікітінський, А. Венгеров, М. Шаргородський, Є. Шикін, Ж. Нечаєва [86, с. 13; 70; 106, с. 54; 266]. До недоліків цього підходу віднесемо, по-перше, погляд на ефективність як на кількісну величину, а по-друге, у відсутності розмежування зі суміжними категоріями.

2. Причиново-функціонально-цільовий підхід, який є різновидом функціонально-цільової концепції. Від першого підходу відрізняється аналізом досконалості правової норми і введенням до оцінки ефективності права соціально корисного характеру його дії, врахування витрат матеріальних засобів, людської енергії і часу у процесі вирішення поставлених завдань, оптимального варіанта досягнення поставленої мети. Представники цієї концепції: М. Лебедев, О. Пашков, Д. Чечот, Л. Явич, Г. Злобін, В. Козлов, С. Шликов, І. Петров, В. Шмаров, О. Смирнов та ін. Скажімо, В. Козлов, О. Пашков, Д. Чечот стверджують, що ефективність права не можна розглядати як просту результативність, вона обов'язково має містити корисність результатів [42; 74, с. 3]. Окрім того, О. Пашков і Л. Явич наголошують: важливо не тільки те, що

мета досягається, але і як, за допомогою яких засобів вона досягається [75, с. 41].

Ще ширше трактування досліджуваного поняття простежуємо у працях К. Мольнау. Він дійшов висновку, що поняття «ефективність права» має містити: а) ступінь збігу дії правових норм з об'єктивними законами суспільства і відображення у правових нормах відповідних соціальних цілей; б) ступінь раціональності дії права, під якою розуміє досягнення відповідними засобами максимального результату або досягнення такого результату з мінімальними витратами; в) ступінь швидкості реагування правового регулювання; г) ступінь узгодженості між необхідним і наявним способами правового регулювання [65, с. 18]. Отже, автор вкладає в поняття ефективності правових норм не тільки такі властивості їх дії, як соціальна цінність, економічність, а й такі характеристики, які належать до умов ефективності. Загалом автори аналізованого підходу прагнуть під час визначення ефективності передусім виділити критерії її оцінки й абстрагуються від понятійної характеристики цього терміна.

3. Представники третього підходу трактують ефективність як здатність приводити суспільні відносини до позитивних результатів, здатність, що зумовлена своїми внутрішніми властивостями. Представники цієї концепції стверджують, що ні результати дії правової норми, ані їх відношення до мети не можуть входити до змісту поняття ефективності, адже і мета, і результат – явища, які не охоплені безпосередньо змістом права. Вони ніколи не стають внутрішніми властивостями правових норм. Тому визначення співвідношення мети і результату – це не трактування сутності поняття ефективності, а лише можливий шлях її виміру. Інакше сутність, внутрішня властивість предмета змішується з тими явищами, у яких воно виражається [100, с. 26]. На наш погляд, представники вказаної концепції найближчі до сутності досліджуваної нами категорії. Позитивним є те, що пропоноване авторами визначення ефективності вирізняється чіткістю, логічністю формулювання; у ньому вказано на зумовленість ефективності внутрішніми властивостями структурних елементів права; воно відображає динамічну сутність ефективності.

Потрібно визнати той факт, що виділити аналізований нами підхід до

розуміння ефективності з низки інших можна не стільки з огляду на його позитиви або оригінальність, скільки з уваги на справедливу критику авторів цієї концепції розуміння ефективності права через відношення цілі і результату.

Означені вище підходи найчастіше трапляються в юридичній літературі. Водночас можна вказати ще декілька цікавих позицій щодо осмислення категорії «ефективність» у правовій сфері. Так, В. Лапаєва, зважаючи на те, що основна функція права – це засіб об'єктивного, загальносправедливого для сторін вирішення соціальних конфліктів, визначає ефективність права як ступінь відповідності реального рівня конфліктності у врегульованій законом сфері відносин оптимальному для цієї сфери рівню конфліктності [53, с. 215].

Розглянувши ефективність як загальнонаукову категорію, відзначимо, що це оціночна категорія, яка не має постійного значення. Щоправда, можна говорити, що її змістове наповнення завжди позитивне.

Акцентуємо, що стабільність та абсолютність показників не властиві категорії «ефективність». Тож, вважаємо, правильно було б позначати її за допомогою таких термінів, як величина, рівень, ступінь. Розглядувана категорія має оціночний характер. На підставі одних і тих самих властивостей певного правового явища і єдиних заданих умов для вияву цих властивостей отриманий висновок про ефективність досліджуваного об'єкта може бути різним. Цей факт є прямим наслідком впливу на результат оціночної діяльності не тільки об'єктивних критеріїв, а й самого ставлення суб'єкта до аналізованого об'єкта.

На жаль, у юридичній літературі чомусь не приділено належної уваги цьому аспекту досліджуваного нами поняття. А це важливо для визначення змісту поняття «ефективність» у юриспруденції, де суб'єкт оцінювання може абстрагуватися щодо оцінки ефективності механізму правового регулювання лише частково, оскільки сам є частиною механізму правового регулювання, а отже, відчуває на собі його дію. Такий суб'єкт займає своє місце в суспільстві ані обов'язково виступає членом певної соціальної групи. Залежно від того, наскільки функціонування механізму правового регулювання задовольняє інтереси соціальної групи, до якої належить індивід, настільки зросте позитивна оцінка

суб'єктом значення механізму правового регулювання загалом та ефективності механізму правового регулювання зокрема. Хоча якщо мінімізувати частку суб'єктивізму, то ефективність буде величиною прямо пропорційною ступеню узгодженості в праві інтересів усіх соціальних груп.

Грунтуючись на тому, що ефективність явища позначає ознаку дії і прямо пропорційна ступеню досягнення бажаного результату, можна припустити тісний зв'язок ефективності з функціональним призначенням відповідного явища. Ефективність при цьому розглядається як результат оцінки, виробленої на підставі різних критеріїв. Видається, що критерії ефективності мають бути не тільки кількісні, а й якісні, які не впливають на розуміння сутності досліджуваного явища, а лише задають його параметри.

На підставі вищесказаного можна запропонувати розуміння ефективності механізму правового регулювання – це оціночна категорія, за допомогою якої визначають рівень функціональності механізму правового регулювання в динамічному стані. Напрям оцінки ефективності механізму правового регулювання задається функціями механізму правового регулювання.

З огляду на реалії сьогодення, зазначимо, що соціалізація поняття ефективності права, тобто поширення його на всю соціальну сферу, послугувала причиною втрати «чистоти» поняття «ефективність» і створила підґрунтя для беззастережного вживання його в різних значеннях. Особливої актуальності при цьому набуває питання про розмежування ефективності зі суміжними категоріями, як-от: оптимальність, корисність, економічність тощо.

У час, коли у правовій науці тільки починали обговорювати ефективність права, це поняття ототожнювали з оптимальністю, правильністю, обґрунтованістю, доцільністю [38, с. 143; 54, с. 31].

У юридичній літературі неодноразово вказувалось на те, що дослідження ефективності завжди потрібно доповнювати дослідженням оптимальності. І. Іконіцька на прикладі дослідження ефективності норми права відзначає нетотожність вказаних категорій. На її думку, в оптимальній нормі права потенційно закладена ефективність, яка може реалізуватися за певних умов [31,

с. 24], тобто оптимальність є ознакою, що характеризує правову норму в статиці, а ефективність – у динаміці. Р. Розен характеризує оптимальне рішення як таке, що задовольняє всі встановлені вимоги, тобто виконує поставлене завдання в заданих умовах при мінімальних затратах [84, с. 17–18]. Як справедливо зауважує І. Морозова, оптимальність – це своєрідний «верх» ефективності, до якого прагне законодавець, а ймовірність його досягнення багато в чому залежить від дотримання загальних умов ефективності [67, с. 41].

Дехто з науковців ототожнює поняття оптимальна і соціальна цінність. Як відзначають І. Самощенко, В. Нікітінський, А. Венгеров, у конкретних умовах може виникнути потреба оцінити всі властивості дії правових норм у синтезованому вигляді, однорідно, цілком. Таку універсальну властивість дії правових норм називають оптимальністю [86, с. 13]. Варто зазначити, що питання пошуку найбільш відповідного терміна на позначення синтезованої властивості дії правових норм, що охоплює ефективність («доцільність» в сенсі досягнення мети), корисність та економічність, було спеціальним предметом обговорення в чеській правовій літературі.

Ми, зі свого боку, за те, щоб розглядати ефективність як неподільну, всеосяжну характеристику дії. Наприклад, ефективність механізму правового регулювання охоплює в синтезованому вигляді такі показники, як: а) результативність, б) співвідношення соціальної та інших цінностей мети, в) економічність дії, що розглядається як досягнення мети з мінімальними витратами, г) співвідношення інтересів різних соціальних груп і держави, д) соціальні цінності мети і результату, е) стабільність результату, ж) мобільність дії, і) адекватність дії навколишньому середовищу тощо.

Оптимальність, на наше переконання, – це найбільш раціональний в певний час компроміс співвідношення рівнів усіх системних показників з метою вирішення завдань, орієнтованих на тривалий часовий період. Ефективність охоплює ті самі системні елементи, що й оптимальність, але має інше смислове навантаження. Так, якщо мислити тільки в рамках категорії «ефективність», то збільшення коефіцієнта віддачі будь-якого з показників ефективності зумовлює

збільшення ефективності. Поняття ефективності не визначає того рубежу, коли збільшення одного показника може різко знизити інший показник, а отже, й ефективність загалом, тобто не враховує так званої критичної точки. Призначення ефективності – прагнути максимально збільшити всі її показники, а оптимальності – врівноважувати їх. При цьому оптимальність має так врівноважити всі показники, щоб зростання одних не спричиняло стрімкого падіння інших. Тому найвищим станом оптимальності варто визнавати межу кількісних змін об'єкта при його незмінній якості. Тож пропонується у літературі термін «оптимальна ефективність» має на увазі передбачуваність усіх можливих обставин і вибір з їх урахуванням загального зростання ефективності [108, с. 7]. Отже, оптимальність та ефективність є самостійними рівновеликими поняттями, які не поглинають одне одного.

Щоб правильно та всебічно розкрити зміст поняття «ефективність», потрібно розмежувати поняття «ефективність» і «доцільність». Термін «доцільний» зазвичай розуміють як відповідність поставленій меті, розумний, практичний, корисний, або ж трактують як відповідність явища чи процесу певному стану, матеріальна або ідеальна модель якого виступає метою, тобто як форму вияву причинно-наслідкових відносин.

«Доцільність» є категорією оціночною і провідну роль в її осмисленні відіграє людський чинник. Належна частка суб'єктивізму в наданні предмету, явищу або дії ознаки доцільності дозволяє говорити про відсутність строго об'єктивних критеріїв в її оцінці. Людина судить про доцільність, керуючись об'єктивним досягненням наміченої мети, при цьому акцентує на супутньому отриманні позитивних виявів, які найбільш цінні й важливі саме для неї. На результат оцінки явища як доцільного впливатиме і ступінь негативних, знов-таки з погляду конкретної людини, побічних виявів існування аналізованого явища чи дії. При цьому потрібно враховувати, що навіть наявність загально визнаних людських цінностей не робить їх однаково значущими для суб'єктів. Доцільність дій і явищ оцінюють крізь призму соціальної ролі суб'єкта, рівня його культури, свідомості, особистих цілей.

З огляду на викладене, можемо констатувати, що категорії «доцільність» та «ефективність» об'єднують такі характеристики: оціночний характер, відсутність чітких стабільних показників доцільності та визначальна роль суб'єкта в її оцінці. Утім, це лише вказує на схожість вказаних категорій, але не їх тотожність. Вважаємо, що суб'єкт може висновувати про доцільність / недоцільність явища, дії за допомогою мислення. Особливу роль у розумовій діяльності відіграє факт досягнення прогнозованих цілей. Якщо визначених цілей не досягнуто, це автоматично вилучає явища з групи доцільних. Зауважмо, це безкомпромісне правило не застосовне щодо засобів досягнення цілей. Останні піддаються всебічному аналізу, коли акцент робиться на їх пропорційності меті.

Зрештою, не зовсім правильно, видається, диференціювати явища на більш або менш доцільні. Адже виокремлення серед однопорядкових дій однієї доцільної відносить інші в категорію недоцільних, тим самим автоматично позбавляючи їх ознаки доцільності. Отже, стосовно норми права «доцільність» – це властивість, яка надає цій нормі право на існування, визнання розумності такого існування.

Немає підстав розглядати доцільність як критерій ефективності разом з такими дефініціями, як: корисність, соціальна цінність, економічність. На наш погляд, поняття «доцільність» та «ефективність» наділені різним змістом і не поглинають одне одного. Звісно, взаємозв'язок означених категорій не можна категорично заперечувати. Доцільність норми права не применшує її ефективності, водночас ефективність норми права може бути додатковим непрямым аргументом на користь її доцільності.

Наголосимо, що поняття «доцільність», порівняно з терміном «ефективність», менш стабільне. Категорія «доцільність» у праві, на відміну від категорії «ефективність», прив'язана до обставин, завдань конкретної ситуації, а також максимально наближена до суб'єкта. На наш погляд, оцінку правовому явищу, дії як ефективним або ні може дати суб'єкт, що має, звісно, спеціальні знання.

Далі розгляньмо питання співвідношення понять «ефективність» та

«корисність». С. Шликов вказує, що корисність та ефективність характеризують різні властивості дії правової норми. Більше того, ефективність є основним компонентом корисності. Тобто не можна уявити ситуацію, за якої дія правової норми була б корисною, але не ефективною [109, с. 21].

На наше переконання, такий підхід є необґрунтований, оскільки він звужує обсяг змісту поняття «ефективність». Вважаємо, що поняття «корисність» не охоплює поняття «ефективність» і навіть не є одним з критеріїв ефективності. Так, досить переконливою видається позиція праксеології, за якою ефективність і корисність постають як різні властивості дії (діяльності). Практиологія розуміє під корисністю співвідношення очікуваних результатів і результатів побічних, яких суб'єкт не передбачав. Ці побічні результати виявляються або корисними, або шкідливими. Їх відношення до очікуваних або отриманих в межах мети результатів і характеризує корисність дії [114, с. 28].

«Корисність» не має прив'язки до мети, наперед заданої функціональною спрямованістю явища, дії, що характеризується за допомогою розглянутої категорії. Наприклад, якщо вести мову про корисність конкретного нормативно-правового акта, то можна в межах змісту терміна «корисність» перерахувати всі позитивні його вияви, враховуючи цінність цього нормативного акта в розвитку логічного мислення наших правотворців [26, с. 192]. Корисність як ознака не характеризує внутрішніх властивостей, якісного стану, не дає кількісної оцінки позначуваного нею явища або дії, натомість вона більш зорієнтована на зовнішній ефект.

Якщо для категорії «ефективність» важливо максимально добре реалізувати функціональну спрямованість явища, то для категорії «корисність» такого завдання не передбачено. Предмет або процес може вважатися корисним за його досить малого позитивного ефекту. Важливо те, що категорія «корисність» передбачає різний ефект. Такий ефект не обов'язково пов'язаний з виявом стрижневих властивостей явища, за відсутності яких може втрачатися сама сутність останнього. Цей факт позначається на нездатності категорії «корисність» бути критерієм ефективності, адже шкідливі наслідки процесу ще не

унеможлиблюють його ефективності. Наявність негативних наслідків свідчить про побічні дії і не применшує максимально вдалого вияву явищем своєї функціональної спрямованості.

Ми розглянули конкретне ефективне, але шкідливе явище. Існує також ефективне явище іншого характеру, призначене усувати небажані для суспільства процеси, зокрема й наслідки. Якщо не існує явища, в ході здійснення функцій якого ліквідовуються небажані наслідки, що виникають через досягнення основоположних цілей іншими явищами, проблему можна розв'язати через уведення в суспільні відносини нового процесу, надавши йому необхідних функцій. Так, щодо правового регулювання у низці випадків, ввівши додаткові нормативні положення, вдається усунути небажані негативні результати інших правових норм.

Отож, категорія «корисність», як і категорія «ефективність», є оціночною. Проте питання про корисність предмета, дії вирішується, виходячи не із суб'єктивної оцінки об'єктивних показників, а зі суб'єктивної оцінки, зробленої на основі особистісного сприйняття наслідків певної дії.

Далі проаналізуємо категорію «економічність». Науковці пропонують різне розуміння терміна «економічність». У більшості визначень акцент робиться на ступені витрат при досягненні мети. У таких випадках зміст поняття «економічність» щодо норм права прирівнюється до змісту поняття корисності юридичних норм, яка уточнена з урахуванням кількості витраченої на всіх стадіях механізму правового регулювання матеріальних засобів, людської енергії, часу, а також інших показників. Вважаємо основу оцінки дії правової норми, з погляду її економічності, становить не абсолютна цінність отриманого результату і не абсолютна величина зроблених витрат, а їх співвідношення. Зміст не в тому, щоб не ставити вартісних цілей, а в тому, щоб досягати їх мінімальними засобами. Якщо ефективною має бути практично кожна правова норма, то економічність – властивість дії лише тих із них, які мають відповідні економічні цілі.

Ведучи мову про ефективність механізму правового регулювання, ми розглядаємо, насамперед, ефективність дії правових норм, під якою розуміють

сукупний результат, що охоплює також ефективність дії правового механізму [26, с. 195]. Однак на практиці, зазначає Л. Явич, дія норми ніколи не виявляється в «чистому» вигляді, вона завжди пов'язана зі сукупністю взаємопов'язаних норм [117, с. 13]. До того ж дія норми завжди супроводжується функціонуванням правового механізму дії законодавства. В. Нікітінський пропонує розрізняти за критеріями оцінки поняття «ефективність механізму дії правової норми» та «ефективність правової норми» [71, с. 19]. У першому випадку критерієм виступають засоби, вибрані для досягнення соціальної мети норми, у другому – власне мета правового припису. За такого підходу, на думку Ф. Фаткулліна, ступінь ефективності правової норми визначається в статиці, без врахування механізму її дії, а отже, призводить до відриву від регульованих суспільних відносин, що є неприпустимо. Крім того, відбувається невиправдане змішування поняття ефективності правової норми із соціальною цінністю правового припису [100, с. 28–29]. Тому, як справедливо вказує В. Грибанова, розподіл понять «ефективність норми права» та «ефективність дії норми права» видається умовним, адже і в першому, і в другому випадку йдеться саме про дію норми, про ефективність дії, бо недіюча норма не може мати жодного ефекту [112, с. 9].

Отже, вказані поняття мають синонімічний характер. Ефективність норми, як й інші її властивості, виражається в соціальних результатах її дії. Ці реальні зміни, по суті, стають показниками, без яких неможливо визначити ступінь ефективності жодної правової норми.

2.3 Умови ефективності механізму правового регулювання

Важливим чинником, що зумовлює актуальність та необхідність дослідження питань, що стосуються не тільки проблеми механізму правового регулювання, а й питання його ефективності, є відсутність системних науково обґрунтованих методик оцінки ефективності механізму правового регулювання, підвищення якості його компонентів і внутрішніх зв'язків. Для практичного врегулювання суспільних відносин важливо з'ясувати та проаналізувати умови

досягнення ефективного механізму правового регулювання.

В українській мові слово «умова» має багато смислових значень. Умову можна розглядати як обставину, що уможливорює здійснення, утворення чогось або сприяє чомусь; обставину чи особливість реальної дійсності, за яких відбувається чи здійснюється щось; правила, вимоги, виконання яких забезпечує щось; сукупність даних, положення, що лежать в основі чого-небудь [92].

Загалом умову можна трактувати як обставину, від якої щось залежить, і як обставини, за яких щось відбувається. Тож, стосовно механізму правового регулювання можна виділити два види умов його ефективності: внутрішні і зовнішні.

Внутрішні умови мають складну правову природу. Вони задають характеристики явища ніби зсередини. Водночас вони є критеріями ефективності механізму правового регулювання. Наприклад, якість процесу правового регулювання, якість елементів механізму, якість системних зв'язків є критеріями ефективності механізму правового регулювання і водночас необхідними умовами його ефективності. Якість елементів механізму правового регулювання також належить до умов його ефективності. Зміст останніх дає змогу відзначити чинники, що характеризують окремі складові елементи механізму правового регулювання.

Що стосується зовнішніх умов ефективності механізму правового регулювання, то вони є стрижневим елементом обстановки, у якій діє право. Це чинники середовища, що визначають величину показників категорії «ефективність механізму правового регулювання», вони впливають на зумовлюване ними явище загалом. Загальними умовами їх можна назвати через те, що вони впливають на весь механізм правового регулювання.

Отже, за сферою впливу розрізняють загальні і спеціальні умови ефективності механізму правового регулювання. Загальні умови – це чинники, що впливають на ступінь ефективності механізму правового регулювання загалом. Це, як правило, усі зовнішні умови і загальні критерії ефективності механізму правового регулювання.

Спеціальні умови виступають чинником прямої дії лише щодо окремих ланок механізму правового регулювання, тобто не впливають цілеспрямовано на рівень ефективності механізму правового регулювання загалом. До спеціальних умов, обставин, від яких залежить ефективність механізму правового регулювання на його окремих стадіях, можна віднести такі критерії, як-от: якість норми права, якість юридичного факту, якість акта реалізації, якість правозастосовного акта.

Критерієм якості норм права є насамперед правова їх цінність. Своєю чергою, ознаками правової цінності є справедливість і свобода, закладені в змісті правової норми. Уточнимо, що правова цінність не тотожна у своєму значенні соціальній цінності права. На наш погляд, соціальна цінність означає корисність і цінність для суспільства, що має на увазі задоволення суспільних інтересів. Окремо виділяти соціальну цінність як ознаку якості норми права не варто з огляду на важливу обставину. Наше суспільство багатшарове і говорити про єдині суспільні цінності важко. Крім того, у сучасному суспільстві, де найвищою цінністю стає споживання, норми, зорієнтовані тільки на суспільне благо, суб'єкти права сприймають як обтяжливий обов'язок, трактують їх як такі, що не враховують потреб особистості. Такі норми стають абстракціями, що, зрештою, знижує ефективність механізму правового регулювання. І навпаки, як слушно зазначає А. Сигарьов, факти порушення або ускладнення реалізації соціальних прав, що визначають рівень життя значної частини населення одержують потужний громадський резонанс, що загалом негативно позначається на ефективності механізму правового регулювання [89, с. 20–21].

Важливими критеріями якості правової норми також є: ступінь подолання конфлікту інтересів у змісті норм права; захищеність нормативного інтересу; лаконічна, доступна і грамотна мова викладу, належний стиль викладу юридичної норми, а також структурна цілісність і закінченість норми права; повнота встановлення і виразу юридичної норми; адекватність норми права за змістом і за формою; оптимальність засобів правового регулювання, закріплених у нормі права; гнучкість норми права (тобто її здатність перебудовуватися для

ефективного вирішення різноманітних питань без порушення стабільної стійкості системи правового регулювання; гнучкість норми права означає її готовність реагувати на ситуацію не тільки завдяки здатності до зміни, а й завдяки високій маневреності); адекватність змісту норми права фактичному статусу суб'єкта.

Щодо критеріїв якості юридичного факту, то це його чіткість, точність та повнота.

Критеріями якості акту реалізації є його стабільність, доцільність, розумність та ясність.

Серед критеріїв якості акту застосування можна виокремити його оптимальність, професійність, раціональність, реальну реалізованість, адекватність.

Отож стан механізму правового регулювання охоплює безліч системних характеристик, зокрема суму якостей елементів, що становлять механізм правового регулювання. За допомогою цього критерію досліджують статику системи без урахування чинника часу. Правова якість статичних елементів механізму правового регулювання задається його структурою. Якість статичних елементів механізму правового регулювання забезпечується:

- раціональною структурою механізму правового регулювання, що передбачає її оптимізацію, зниження безлічі альтернатив компонентного складу системи і досягнення найдоцільніших варіантів організації механізму правового регулювання;

- структурною повнотою механізму правового регулювання, що означає необхідний склад компонентів, достатніх для ефективного правового регулювання, однак не повинна зводитися до надмірності;

- відповідністю структури механізму правового регулювання поставленій меті. Структура механізму правового регулювання має забезпечувати процес досягнення його мети, лише так можна досягти пропорційності та відповідності компонентного складу механізму правового регулювання всій сукупності цілей конкретного правового механізму. Невідповідність структури цілям механізму правового регулювання спричиняє дисбаланс, що знижує ефективність механізму

правового регулювання.

Відзначимо, що якість одного елемента механізму правового регулювання виступає умовою належної якості інших елементів механізму правового регулювання та ефективності механізму загалом. Роль внутрішніх умов можуть виконувати лише ті з них, які необхідні для існування самого механізму правового регулювання, тобто ті, що сприяють ефективному здійсненню нормами права своїх функцій, задають рух механізму. При цьому якщо враховувати негативні чинники, можна акцентувати на більш значущих для механізму правового регулювання умовах його ефективності.

Як справедливо зауважив болгарський юрист Г. Георгієв, якщо критерій ефективності має об'єктивний суспільний зміст, перебуває поза правовою нормою, то умови ефективності містяться і в самій нормі, і поза нею [18, с. 21]. Однак, слушно зазначив і С. Марочкін, що роль умов можуть виконувати не всі зовнішні чинники, оскільки вони мають різний характер і можуть позитивно або негативно впливати на ефективність. Умовами ж є лише ті з них, які необхідні для виникнення та існування цієї властивості [60, с. 45].

Правильним вважаємо і твердження Т. Ілларіонової, що ефективність є станом об'єкта, а не його властивістю [32, с. 70]. Саме тому, що ефективність механізму правового регулювання не є його постійною властивістю, вона може змінюватися за ступенем або ж її може взагалі не бути.

Ефективність механізму правового регулювання визначають не тільки його внутрішньосистемні характеристики, свою лепту вносять і зовнішні чинники. Більше того, їхня роль є значною, оскільки особливості середовища диктують властивості придатності механізму правового регулювання для дії в ньому.

Будь-яка норма права діє в реальній просторово-часовій обстановці, у межах наявних суспільних відносин. Сукупність зовнішніх чинників не тільки створює тло для дії норм права, а й опосередковано впливає на ефективність механізму правового регулювання загалом. Кожен елемент соціальної системи має значення для нормального функціонування права, і вже з огляду на це його можна тлумачити як умову ефективності права. Щоб правова норма

перетворилася на реальну дійсність, потрібні певні соціальні чинники, які і є умовами ефективності правових норм. Такими умовами виступають найрізноманітніші обставини, які впливають на вияв ефективності правових приписів в об'єктивній дійсності. Деякі автори розглядають залежність успішності функціонування будь-якої правової норми, тобто її ефективності, від низки умов, як-от: соціальна цінність, досконалість чинного законодавства, стан законності, належний рівень реалізації правових норм, ступінь інформування адресатів про зміст норм права, рівень правосвідомості та правової культури суб'єктів [93].

Умовами ефективності дії закону (ефективності дії правової норми, ефективності правового впливу) вчені, як правило, називають: досконалість законодавства та правозастосовної діяльності; рівень правової культури суспільства й окремої особистості; стан законності; створення конкретної, чіткої, зрозумілої та доступної кожному громадянину системи стимулів та обмежень у праві, індивідуальний і диференційований підходи до їх реалізації; системну єдність, комплексність у використанні відповідних юридичних засобів [3, с. 456–457; 113. с. 80–81].

Наука узалежнює ефективність дії правових норм не тільки від досконалості цих норм, а й від умов їх реалізації – від структури установи, у якій застосовуються норми, від навичок і свідомості осіб, які їх реалізують, від наявності організаційних, матеріальних та інших чинників забезпечення реалізації цих норм, від стану законності тощо. В. Нікітінський визнає, що соціальні обставини, а не властивості самого нормативного припису, часто є вирішальними в питанні ефективності норми [71, с. 16].

Ми обстоюємо позицію, за якою аналіз суспільних процесів і тенденцій, що впливають на дієвість закону, дає змогу передбачати наслідки такого впливу і планувати потрібні матеріальні та ідеологічні заходи [113, с. 40]. Є. Куманін вважає, що вплив політичного чинника на процес реалізації права виражається в тому, що політична зумовленість права виступає ключовим моментом системи соціальних потреб у правовому впорядкуванні суспільних відносин [46, с. 37].

Загалом процеси політичного та суспільного життя держави здатні не тільки виступати в ролі умов ефективності механізму правового регулювання, а й змінювати ступінь значущості тих чи інших умов його функціонування. Так, у період становлення радянської влади, коли законодавство було ще неповним, значно зросла роль правосвідомості. Отже, ступінь значущості умов нерівноцінний. При цьому він може змінюватися не тільки залежно від історичної обстановки, а й від змісту конкретної правової норми.

Щодо класифікації умов ефективності, то у правовій літературі виділилися два підходи. При цьому треба зауважити, що умови ефективності вчені виділяють здебільшого стосовно норми права, хоча ефективність норм права неприпустимо зводити до ефективності механізму правового регулювання. Відповідно, і види умов їх ефективного функціонування збігатимуться лише частково. Так, якість юридичного факту, акту реалізації, акту застосування права і пов'язаних із цим правових процесів щодо механізму правового регулювання виступають умовами його ефективності, розкриваючи зміст його структурних елементів, а щодо норми права – умовами її ефективності загалом.

Розглянемо підхід, пов'язаний з виділенням у зовнішньому середовищі основних об'єктивних і суб'єктивних властивостей, явищ і процесів, взаємодіючи з якими, правова норма впливає на поведінку.

Отже, виділяють низку умов, що визначають ефективність дії правових норм:

- макросоціальні умови: рівень збігу між суспільно-об'єктивними процесами та індивідуальними і колективними інтересами; стан свідомості і політико-моральна єдність народу;

- умови, пов'язані з політичною організацією та її діяльністю;

- мікросоціальні умови, до яких належить визнання в колективах, у малих соціальних групах, у сім'ях моральних та інших нормативних систем; соціальні зв'язки громадян з трудовими колективами та профспілками; ставлення до права на підприємствах та установах;

- особистісні умови, що охоплюють характеристики батьків, рівень освіти,

індивідуальні ціннісні орієнтації, досвід тощо.

На нашу думку, на ефективність механізму правового регулювання впливають і такі чинники, як рівень суспільної правосвідомості і правової культури, які тісно взаємопов'язані. Правова культура, як слушно зазначає Є. Комарова, значною мірою є результуючою категорією, показником рівня її особливостей правового розвитку суспільства, дзеркалом його правової свідомості [43, с. 65].

Зауважимо, що тему людської свідомості як основного чинника в розумінні і реалізації права розкрито в правовій літературі [12; 34; 81]. До прикладу, цікавим є погляд на правосвідомість як форму суспільної свідомості, що за своїм обсягом є сукупністю всіх індивідуальних правових поглядів, уявлень і почуттів, що виражають ставлення людей до права і правових явищ у суспільному житті [73]. Значення необхідного засобу переведення вимог правових норм у їх практичну реалізацію правосвідомості надає В. Сапун [88, с. 46]. Його підтримує, до речі, і А. Долгова, вважаючи, що втілення положень норм права в життя значною мірою залежить від того, чи погодилися адресати норм з їх змістом, чи усвідомили необхідність і справедливість правових вимог, чи дійшли висновку про важливість їх неухильного виконання [24, с. 69].

Вплив правосвідомості на функціонування системи правового регулювання виявляється в тому, що вона активізує цю систему, застерігає проти відриву від життя, від реальних інтересів населення. Невисокий рівень правосвідомості гальмує ефективно застосування норм права, не сприяє ефективності механізму правового регулювання.

Зауважимо, що зміст правосвідомості не є постійною величиною. Він формується під впливом багатьох чинників реальної дійсності, і, скажімо, кропітка робота щодо забезпечення глибокого засвоєння населенням вимог норм права, зростання авторитету права здатна істотно підвищити рівень правосвідомості. При цьому треба розуміти, що високий рівень правосвідомості – це лише передумова ефективного правового регулювання. Так, у правовій літературі доведено вагу правосвідомості в запобіганні злочинності [111, с. 87].

Як справедливо вважає О. Грошев, що вищий рівень правосвідомості, то ефективніший регулятивний вплив права. Низький рівень правосвідомості, наявність негативних установок щодо права – одна з найважливіших причин ослаблення регулювальної ролі права, наявності протиправної поведінки. Але правосвідомість не здатна забезпечити дотримання норм права, якщо вони неправильно відображають потреби суспільного розвитку, недосконалі, суперечливі [21, с. 41]. Ефективність дії механізму правового регулювання прямо залежить від врахування соціально-психологічних категорій правової суспільної свідомості. У ситуації, коли механічно встановлювана державою правова норма не відповідає суспільній правосвідомості, норма часто виявляється неефективною, а її реалізація може призвести тільки до негативних наслідків [115, с. 70]. Додамо, що ефективність механізму правового регулювання зростає і в результаті взаємної категорій «право» і «правосвідомість», і в міру зростання правової свідомості, поваги до права, його регулятивної ролі.

Як умову, що реалізує норму права, науковці виділяють індивідуальні властивості особистості. Людина у своїй поведінці керується насамперед своїми інтересами, звичними поглядами, уявленнями, емоціями, почуттями, а вже потім правовими приписами. Якщо ці особливості у низки осіб збігаються, такий чинник переростає вже в умову ефективності, пов'язану з типом особистості її виконавців, з панівними поглядами людей. Навіть якщо розглядати дію закону стосовно індивідів, а не соціальних груп, то й тоді очевидно, що результат такої дії залежить не тільки від права, а й від безлічі соціальних характеристик розглянутого суб'єкта [113, с. 34].

Отож, з-поміж умов ефективності механізму правового регулювання виділяють соціально-економічні, культурні, психологічні. Зрозуміло, що загальні умови діють на всіх етапах механізму правового регулювання, а деякі стосуються тільки окремих стадій механізму правового регулювання. Наприклад, серед умов, що відносяться до вираження змісту правового припису і процедури руху всіх елементів механізму правового регулювання, можна відзначити досконалість законодавства. На відміну від якості норми права, яка виступає умовою

ефективності механізму правового регулювання і характеризує внутрішній зміст і зовнішнє вираження абстрактно відокремленої норми права як елемента механізму правового регулювання, досконалість законодавства орієнтована більше на узгодження нормативно-правових актів і норм, що в них містяться, хоча оцінка якості норми права перетинається з оцінкою досконалості чинного законодавства.

Іншу групу умов ефективності дії правових норм пов'язують з досконалістю правозастосовної діяльності [113, с. 40]. На нашу думку, такі умови підходять і щодо ефективності механізму правового регулювання, адже якість акта правозастосовної діяльності не збігається за змістом з якістю акта правозастосування, яке є критерієм ефективності механізму правового регулювання. При цьому, мабуть, умову «правозастосовна діяльність» варто видозмінити на ширшу за своїм змістом – організаційну забезпеченість механізму правового регулювання.

Наголосимо, що на посилення ефективності механізму правового регулювання впливає рівень розвитку державного апарату та професійної, координованої роботи всіх його органів. Це так звані організаційні умови, що виявляються в процесі функціонування правотворчих, правозастосовних та правоохоронних органів, від успішності роботи яких залежить якість прийнятих нормативно-правових актів, відсоток реалізації норм права на стадії застосування, а також загальний рівень гарантування прав громадян. Щоб правозастосування було успішним, потрібна особиста зацікавленість суб'єкта правозастосовної діяльності у втіленні в життя винесеного ним припису. Для цього потрібно, щоб за невиконання правозастосовного акта відповідав безпосередньо сам суб'єкт правозастосовної діяльності, тобто він має мати контрольні повноваження. Високому рівню ефективності механізму правового регулювання, на наш погляд, сприяє удосконалений державний апарат, зорієнтований насамперед на виявлення й задоволення суспільних потреб, прозорий у своїй діяльності і підконтрольний громадянському суспільству. Це можливо тільки в державі з розвиненим громадянським суспільством, коли соціум здатний до солідарних дій для захисту

публічного інтересу.

Зауважимо, що деякі вчені пропонують розширений перелік умов ефективності механізму правового регулювання. Так, Є. Шикін вважає, що ефективність застосування права залежить від рівня організації роботи відповідних державних органів і громадських організацій, тобто роботи «взагалі», як трудової діяльності в будь-яких інших установах й організаціях, які не займаються застосуванням права [107, с. 105–106]. Наприклад, на якість процесу правозастосування впливають, зокрема, чіткий розподіл функцій, компетенції, злагодженості та узгодженості всіх ланок системи суб'єктів правозастосовної діяльності.

Ми, зі свого боку, вважаємо, що умовами ефективності механізму правового регулювання можна вважати рівень законності і правопорядку. Законність означає ідею, вимогу і систему реального вираження права в законах держави, у самій законотворчості. Законність полягає в тому, що посадові особи виконують вимоги законів, виявляючи порушення закону, припиняють їх, відновлюють порушені права і притягають винних до юридичної відповідальності. Відповідно до цього законність обов'язково має характеризуватися наявністю ефективного механізму захисту дії законів держави, зокрема захисту прав і законних інтересів громадян, інших суб'єктів права. Порушення законів з боку громадян та інших осіб ще не означає, що ці особи є порушниками законності. У такому разі йдеться лише про порушення правопорядку в суспільстві.

Законність, зокрема конституційна, є системою реально дієвого права. Це визначається низкою обставин:

1) наявністю в суспільстві і державі правової Конституції, правового законодавства. Чинна Конституція і закони адекватно виражають ідеальне право, правові принципи, загальнолюдські цінності, правові ідеали вільного демократичного суспільства і правової держави;

2) наявністю і дією строго ієрархічної правової системи, в основі якої лежить принцип верховенства закону, тобто відповідність всіх підзаконних нормативних актів закону;

3) повним і точним здійсненням, реалізацією (у різноманітних формах) Конституції та інших законів у діях посадових осіб органів усіх гілок державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян;

4) усебічним забезпеченням (гарантуванням) та ефективним захистом дії Конституції та інших законів. Ця система юридичного захисту охоплює і систему державного контролю та нагляду за дією законів, і систему індивідуального захисту з боку громадян та інших осіб своїх прав, свобод та законних інтересів.

Правопорядок – багатоаспектне, багаторівневе поняття, означає урегульованість суспільних відносин, учасниками яких можуть бути фізичні особи (громадяни та інші), різноманітні органи всіх гілок державної влади, органи місцевого самоврядування, посадові особи, об'єднання громадян тощо.

Правопорядок означає також ідею, вимогу і систему (режим) реально дієвого права. Однак на відміну від законності (конституційності) правопорядок означає: а) наявність у суспільстві і державі масиву підзаконних нормативних актів, а також дотримання принципів права в самій підзаконній (відомчій) нормотворчості; б) дію принципу ієрархії за юридичною силою в підсистемі підзаконних нормативних актів; в) повне і точне дотримання, виконання і використання конституційних положень і норм законів громадянами та особами без громадянства. Правопорядок передбачає здійснення, реалізацію підзаконних нормативних актів усіма суб'єктами права – органами всіх гілок державної влади, органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, посадовими особами, громадянами та іншими фізичними особами; г) усебічне забезпечення й ефективну охорону (захист) дії всього масиву підзаконних нормативних актів.

Для гарантування і зміцнення законності, правопорядку потрібно сприяти формуванню, створенню і вдосконаленню, розвитку гарантій законності, правопорядку в діяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, їхніх посадових осіб. Профілактика порушень законності, правопорядку передбачає з'ясування причин та умов правопорушень, усунення зазначених причин та умов, ліквідацію всіх негативних чинників, явищ і процесів, які призводять до правопорушень. Система охорони

(захисту) законності, правопорядку передбачає виявлення невідповідностей праву (правовим принципам, міжнародним стандартам) законів і підзаконних нормативних актів, правопорушень у нормотворчості і правозастосуванні, їх негайне припинення, приведення в дію засобів захисту і відновлення права, законності і правопорядку, притягнення до юридичної відповідальності винних осіб.

Серед умов ефективності механізму правового регулювання називають і знання правових приписів суб'єктами права. А скажімо, Л. Чуллюкін, А. Подгурецький, В. Нікітінський важливою умовою ефективності вважають інформованість адресатів про сутність і вимоги правових норм [105, с. 31; 179, с. 318–319; 71, с. 81]. Правові норми неефективні настільки, наскільки вони невідомі. Обізнаність зі змістом інших соціальних норм, окрім правових, за умови, що всі соціальні регулятори перебувають в системній взаємодії, може виступати своєрідним гарантом правомірної поведінки, задавати спрямованість в оцінюванні явищ. Однак таке знання не може забезпечити вільне володіння правовим матеріалом.

Підвищенню рівня знання змісту нормативно-правових актів можуть сприяти: поширення юридичних знань у межах конституційних прав і свобод; вироблення державної програми з підвищення рівня правової грамотності із суворим закріпленням рольових завдань і характером заходів за конкретними видами державних установ; розробка стимулів підвищення загальноосвітнього рівня населення; створення цілісної сфери інформаційної правової системи.

Умовами ефективного механізму правового регулювання можна вважати й національні особливості і традиції, планомірність розвитку держави, її економічну спроможність. Показником сильної держави, здатної гарантувати організаційну забезпеченість дії права і підтримувати авторитет права у свідомості громадян, виступає стійка економіка. Отже, конкурентоспроможна, соціальна, справедлива економічна система, що забезпечує стабільний економічний розвиток держави, має бути необхідною умовою ефективності механізму правового регулювання.

Наголосимо, що між якістю елементів механізму правового регулювання та

чинниками, що сприяють його ефективності, існує діалектичний взаємозв'язок переходу одні в одних, тобто це взаємозалежні умови.

Далі зауважимо, що загальні умови, будучи зовнішніми виявами середовища, є не тільки «тлом» механізму правового регулювання, вони спонукають до зміни змісту елементів механізму правового регулювання. Кожен елемент соціальної системи має відповідне значення для нормального функціонування права і в цій своїй властивості може бути трактований як умова ефективності права [113]. Щоправда, такий підхід потрібно використовувати з обережністю, а саме, тільки для осмислення правової дійсності як коловороту взаємопов'язаних явищ і подій.

2.4 Видова характеристика ефективності механізму правового регулювання

Питання про загальне поняття ефективності механізму правового регулювання, а також про особливості його соціальної та юридичної ефективності досі є дискусійними в юридичній науці. Наразі немає і термінологічної визначеності категорій «соціальна ефективність механізму правового регулювання» та «юридична ефективність механізму правового регулювання», не розроблено форм їх співвідношення, недостатньо досліджено (лише фрагментарно) об'єктивні суперечності, що впливають на ефективність правового регулювання.

Ще І. Кант зазначав, що право може слугувати і засобом обмеження свавілля, і засобом нехтування свобод людини [35, с. 92]. Часто трапляється так, що реалізація норм права, наприклад, в економічній, політичній, соціальній чи іншій сфері, повністю відповідає чинному законодавству, тобто юридична ефективність норм права досягнута, однак соціальна ефективність може бути низькою або її може взагалі не бути. Щобільше, можливі випадки, коли в результаті реалізації норм права заподіюється шкода інтересам особистості, суспільства і держави. Можлива й протилежна ситуація, коли через порушення

норми права досягається соціальна ефективність правового регулювання. Безперечно, гармонізація соціальної та юридичної ефективності правового регулювання є важливим державним завданням на шляху до зміцнення законності та правопорядку. Саме тому вказана проблема має важливе теоретичне і практичне значення і потребує ґрунтовного дослідження.

Джерелом розвитку і руху правового регулювання як цілісного явища правової дійсності є сутнісні суперечності, пов'язані зі змістом права, з ефективністю його реалізації та спричинені діалектичним протиріччям між соціальними і юридичними цілями правового регулювання. Суперечливість права як соціального явища зумовлена, насамперед, закріпленням у нормативних приписах протилежних інтересів суспільства, організацій, окремих осіб. В. Толстик та М. Трусов, характеризуючи інструментальну роль права, зазначають, що право – це не вища соціальна цінність, а лише засіб [96, с. 19]. Отож, право є особливим «інструментом», який використовують для задоволення соціальних потреб. У цьому сенсі боротьба за зміст права з погляду гармонізації соціальної і юридичної ефективності правового регулювання є актуальною діяльністю на будь-якому етапі суспільного розвитку.

На наш погляд, науково доцільно виокремити два підходи до розуміння ефективності правових норм, з погляду діалектики філософських категорій «можливість» і «дійсність», які визначають сутність цього правового явища. Відповідно до першого підходу, з боку філософської категорії «можливість» ефективність механізму правового регулювання визначено як властивість потенційної, прогнозованої результативності дії правових норм. А з боку філософської категорії «дійсність» – це ступінь реалізованих цілей нормативних приписів у соціальній дійсності, рівень сприятливих змін у суспільних відносинах, що формують предмет правового регулювання. Зауважимо, що вивчення цих філософських категорій у системі правових явищ є порівняно новим для юриспруденції (вивчали М. Матузов [62] і Н. Ушакова [97, с. 12]).

З позиції другого підходу потрібно визначити показники і критерії для оцінки ступеня реалізованості ефективності як потенційної властивості норм, що

виявляються, насамперед, у процесі застосування норм права. Співвідношення мети та результату – це не трактування сутності поняття ефективності, а лише можливий шлях її вимірювання. Саме тому поділяємо думку В. Баранова стосовно того, що відношення між фактичним результатом і метою є власне формулою для вимірювання ефективності норм права [9, с. 284].

Враховуючи загальну концепцію ефективності права, надану в науковій юридичній літературі, а також поняття правового регулювання, що домінує в юридичній доктрині, під ефективністю механізму правового регулювання ми розуміємо здатність спеціально-юридичного впливу на значущі для держави і суспільства суспільні відносини досягати соціальної та юридичної мети за допомогою особливих правових методів, здійснюваних через систему спеціальних правових засобів, наслідком чого є суспільно корисний результат.

Отже, ефективність визначається ступенем досягнення соціальних і юридичних цілей. Юридичні цілі, на думку А. Арендаренко, пов'язані із забезпеченням реальної дії прийнятих норм права, їх реалізацією в конкретних правовідносинах або дотриманням встановлених ними заборон. Однак схожі результати не є самоціллю права, це лише умова досягнення очікуваних правотворчим органом позитивних змін у соціальній сфері: економіці, політиці, освіті, науці тощо. Цілі, орієнтовані на отримання соціально корисних результатів у суспільстві і державі, вважаються соціальними [7, с. 3].

Невиправданою вважає спробу розмежувати соціальну зумовленість правових приписів (їх соціальну ефективність) і ефективність механізму правового регулювання (юридичну ефективність) П. Тоболкін. Наукова цінність категорії «ефективність», на його думку, саме в тому й полягає, щоб об'єднати питання соціальної зумовленості правових норм і питання їх реалізації і цим посприяти пошуку найбільш раціональних правових засобів [94, с. 26–27]. Учений допускає можливість виділення і дослідження юридичною наукою поняття соціальної ефективності механізму правового регулювання. При цьому він звертає увагу на те, що це поняття входить до змісту поняття «ефективність правового регулювання», разом з юридичною ефективністю, вивченню якої варто віддати

перевагу.

Та попри все аналіз соціальної ефективності права тісно пов'язаний з вивченням його соціальної зумовленості, зауважує В. Кудрявцев. Так, якщо та чи інша норма права не спричинена вимогами життя, не можна розраховувати, що результатом її застосування буде бажаний результат. З іншого боку, тільки на основі вивчення ефективності чинного законодавства можна внести пропозиції щодо його подальшого вдосконалення [45, с. 12].

Загалом поділ на соціальну та юридичну ефективність правових норм не є новим для юридичної науки. Одним із перших розрізняти соціальну та юридичну ефективність правових норм запропонував В. Козлов. На його думку, соціальна ефективність – це поняття, що характеризує соціальну корисність результатів правового регулювання в межах конкретної системи суспільних відносин, об'єктивним критерієм якої є відповідність вимогам прогресивного розвитку суспільства [42, с. 112–113]. О. Малько і К. Шундиків звертають увагу на те, що відповідність результату правового регулювання поставленим цілям виражає лише формальний аспект його ефективності. У такому випадку йдеться про так звану юридичну ефективність, яка характеризує результативність самого механізму правового регулювання, його здатність досягати мети, визначеної законодавцем [59, с. 223]. Попри це, зауважують науковці, юридичну ефективність потрібно розглядати в контексті соціальної ефективності, яка є ширшою за обсягом [59, с. 222]. У цьому контексті наведемо думку С. Жинкіна щодо змісту соціальної ефективності механізму правового регулювання. Отож, дослідник звертає увагу на ціннісний аспект вивчення ефективності права, ефективність при цьому означає ступінь його відповідності основоположним соціальним цінностям: свободі, порядку, ієрархічності, справедливості тощо [27, с. 40].

На юридичну та соціальну ефективність правових норм вказували, зокрема, В. Нікітінський та І. Самощенко. Так, вони розрізняли два рівні ефективності: юридичну ефективність, позначувану відповідністю поведінки адресатів правової норми необхідній поведінці, зазначеній в нормі, а також соціальну ефективність,

еталоном оцінки якої є, зазвичай, не сама правомірна поведінка її адресатів, а віддалена соціальна мета, що перебуває поза безпосередньою сферою правового регулювання [114, с. 49].

Зрозуміло, що головним в управлінні суспільними процесами за допомогою правового регулювання є вивчення саме юридичної ефективності правового регулювання. Проте важливою є й соціальна ефективність механізму правового регулювання, тобто ступінь досягнення віддалених соціально корисних цілей у результаті правотворчої, правореалізаційної і правоінтерпретаційної практики з найменшими економічними витратами за допомогою забезпечення юридичних цілей нормативних правових актів.

Досягнення соціальних цілей правового регулювання пов'язують з такими поняттями, як: «рівень життя», «якість життя» населення. Загальним індикатором соціальної ефективності правового регулювання може виступати саме «рівень життя» населення, тобто його забезпеченість необхідними матеріальними благами і послугами, належна міра їх споживання і ступінь задоволення раціональних потреб [23, с. 391]. Рівень життя входить у більш загальне поняття «якість життя». На нашу думку, одним з показників якості життя є стан законності та правопорядку (за умови, що законодавство відповідає критеріям змісту права – свободі, справедливості, рівності, гуманізму), у цьому, зокрема, виявляється взаємозв'язок між юридичною і соціальною ефективністю правового регулювання.

Соціальні потреби науковці досліджували вже неодноразово. Найбільш прийнятною є ієрархія потреб, розроблена А. Маслоу: 1) основні фізіологічні потреби: їжа, відпочинок, житло тощо (одним з основних засобів їх задоволення є гроші та високий заробіток); 2) потреба в безпеці (збереження життя, здоров'я, впевненості в завтрашньому дні); 3) потреба в соціальній спільності (отримати визнання в колективі, підтримку, доброзичливе ставлення людей); 4) потреба в повазі і самоповазі (соціальний престиж); 5) потреба в самореалізації, самоактуалізації (прагнення розкрити свої здібності, прагнення до самовдосконалення) (див. [16, с. 155]).

Отже, досліджуючи якість життя громадян, можна простежити взаємозв'язок суспільних потреб та результатів їх задоволення в процесі правового регулювання, відтак висновувати про його соціальну ефективність.

Водночас досліджувати соціальну ефективність механізму правового регулювання потрібно разом з аналізом якісного змісту правових норм. Це зумовлено політичним характером їх змісту, а також необхідністю соціальної доцільності. Адже, як зауважує В. Козлов, звуження поняття ефективності норм права емпіричним трактуванням простежується при вивченні норм, мета яких зводиться до забезпечення демократичних прав і свобод. Не можна визначати їхню ефективність, залишаючись на позиціях кількісного підходу до їх вивчення. Тут потрібний аналіз сутнісного змісту норм права та забезпечення їх реалізації всіма соціально-економічними та політичними чинниками [41].

Юридична ефективність механізму правового регулювання – це визначений ступінь реалізації державно-владних велінь нормативних приписів, що містяться в правових актах, який досягається у процесі правотворчої, правореалізаційної і правоінтерпретаційної діяльності та виражений у свідомій правомірній діяльності суб'єктів права.

У юридичній літературі проблемам реалізації права приділяли досить пильну увагу. Однак чіткої й однозначної термінології немає, як наслідок – це питання залишається невирішеним. Вартують уваги позиції деяких авторів, які можна розглядати у світлі дослідження юридичної ефективності механізму правового регулювання. Сутність останньої полягає в реалізації норм права за допомогою різних форм. Зокрема, у юриспруденції розглядають питання реалізації права, реалізації закону, реалізації нормативно-правових актів [80, с. 459]. На думку Ф. Фаткулліна, реалізація правових норм є втіленням у врегульованих ними актуальних суспільних відносинах усього, що в цих нормах закладено [99, с. 253]. Іншими словами, реалізація права в узагальненому вигляді – це втілення у вчинках людей тих вимог, які в загальній формі виражені в нормах права як конкретний вияв процесу правового регулювання [61, с. 605].

Утім, реалізацію права розглядають і як кінцевий результат правового

регулювання, не тільки як процес. У такому аспекті реалізацію права визначено як досягнення повної відповідності між вимогами норм вчиняти певні дії або утримуватися від них та сукупністю фактично вчинених дій. Приміром, А. Венгеров реалізацію права визначає як таку соціальну поведінку суб'єктів права, у якій втілюються приписи правових норм як форми практичної діяльності щодо здійснення прав і виконання обов'язків [15, с. 497].

Зауважимо, що за характером правореалізаційної діяльності суб'єктів права виокремлюють чотири форми реалізації права: використання, виконання, дотримання та застосування. Особливості форм реалізації нормативних приписів залежать від способів правового регулювання, а також від того, чи реалізуються в конкретному випадку дозвільні, заборонні або зобов'язальні правові норми.

Відзначимо, що ефективна правова норма загалом не існує поза своєю реалізацією. Державно-владний припис суб'єктів правотворчості, поданий у правовій формі, – це ще не ефективна правова норма, а просто побажання законодавця, яке може і не втілитися в дійсності, не стати основою для типової правомірної поведінки суб'єктів права. Прихильники трактування ефективності як потенційної властивості самої правової норми (яку вони ототожнюють з позитивним нормативним приписом) визнають: щоб її виявити, потрібно дослідити наслідки правового впливу, вивчити дії норм, що безпосередньо виконують роль регулятора суспільних відносин [99, с. 27]. Тому виправдано говорити про ефективність правового регулювання. Саме поняття правового регулювання охоплює особливий вид діяльності, що полягає в упорядкуванні суспільних відносин правовими нормами.

Як відомо, у радянській юридичній літературі панував позитивістсько-інструментальний підхід до розуміння права. Право, що складалося з норм, встановлених державою і забезпечених її примусовою силою, розглядали як інструмент соціального управління. Відповідно до позитивістського підходу в рамках «чистого вчення про право», коли предмет юриспруденції звільняється від чужих йому «нашарувань» психології, соціології, етики та політичної теорії, ефективність пов'язували суто з дієвістю правових норм. Під дієвістю правової

норми розуміли її дотримання та застосування (те, що люди насправді чинять згідно з цією нормою [104, с. 7]). У такому випадку метою правового регулювання є забезпечити бажану для держави поведінку людей і співвіднести її з реальною їх поведінкою і державно-владними ресурсами (заходами державно-владного примусу), які є необхідними для приведення поведінки людей у відповідність до приписів правових норм. Про ефективність правового регулювання можна судити за ступенем відповідності поведінки адресата правової норми вимогам, які в ній зафіксовані.

Ефективність норм права можна вимірювати через співвідношення між метою правового регулювання і наслідками його дії, у такому разі критерієм ефективності буде досягнення мети, тобто очікуваний результат. Ступінь ефективності права залежить від реалізації соціальних інтересів, однак законодавець може неадекватно їх оцінити. Визначальним з погляду якості правової системи є соціальний зміст цілей правових норм. Якщо мета шкодитиме інтересам більшості населення, дія нормативно-правових актів виявиться юридично ефективною, проте соціально шкідливою, а отже, і соціально неефективною [91, с. 28]. Можлива й інша ситуація, коли суб'єкти права задля досягнення соціальної ефективності порушують норми права, вчиняють правопорушення. У такому випадку система правового регулювання є юридично неефективною. До прикладу, однією з цілей правового регулювання є превентивний вплив (загальна і часткова превенція). Ефективність соціальної дії системи правового регулювання забезпечує цілісна взаємодія елементів правової системи, кожен з яких відіграє свою роль у досягненні кінцевого соціального результату.

Досліджуючи ефективність норм права, В. Нікітінський пропонує відрізнити ефективність самої норми права від ефективності механізму її дії [71, с. 19]. Однак учений не враховує існування системних зв'язків між компонентами правової системи. Норму права при такому підході розглядають як самодостатнє правове явище, проте вона є лише однією з ланок правового регулювання. Тож, відповідно до позиції В. Нікітінського, норма права виявляється відірваною від

регульованих нею суспільних відносин. А правова норма поза механізмом її дії не може мати практичного інтересу.

Іншої думки дотримується В. Федосова. Вона виокремлює поняття «ефективність механізму забезпечення державно-правових норм» та «ефект дії державно-правової норми». Ефективність механізму забезпечення державно-правових норм вона розуміє як здатність конкретної сукупності організаційних та ідеологічних заходів створити умови втілення приписів державно-правових норм у соціальну реальність з максимально можливою результативністю при мінімальних затратах часу, матеріальних засобів і людської енергії. При цьому ефект дії державно-правової норми вона розглядає як сукупність позитивних змін, що відбулися в соціальній дійсності і свідомості громадян під впливом правової норми на суспільні відносини [101, с. 33].

З огляду на те, що поняття юридичної та соціальної ефективності механізму правового регулювання безпосередньо пов'язані з поняттям ефективності законодавства, розглянемо його у трактуванні зарубіжних дослідників-юристів. Так, у Європі використовують поняття «оцінка законодавства» як тотожне ефективності законодавства, при цьому ефективність є одним з елементів оцінки. Наприклад, у Швейцарії оцінка законодавства є частиною науки легіспруденції, входить до сфери законодавчої методології і здійснює аналіз, визначає вплив законодавства (нормативних актів та адміністративних рішень, заснованих на них), тобто покликана визначати причиново-наслідкові зв'язки між законодавчими діями та соціальною дійсністю. Іншими словами, оцінка – це прагматичні зусилля з удосконалення уявлень і знань законодавця про вплив правових актів, наближення їх дії до реальної дійсності, визначення адекватності змісту нормативних приписів суспільним відносинам, а також управлінським завданням, поставлених перед державою.

Окрім того, як справедливо зазначає В. Кудрявцев, аналіз соціальної ефективності права тісно пов'язаний з вивченням його соціальної зумовленості. Адаже якщо та чи інша норма права не визначена вимогами життя, навряд чи її застосування дасть бажаний результат [45, с. 12].

Підсумовуючи аналіз різних поглядів щодо поняття ефективності правових норм, суміжних понять, а також соціальної та юридичної ефективності механізму правового регулювання, зазначимо, що існує діалектична суперечність між правомірною поведінкою (реалізацією норм права) та об'єктивними суспільними потребами. Однак при цьому треба пам'ятати, що законодавець у формулюванні правової норми повинен визначати соціально корисний результат, до якого приведе реалізація нормативних приписів, чим детермінується, зокрема, соціальна ефективність механізму правового регулювання.

Висновки до розділу 2

У юридичній літературі механізм правового регулювання традиційно розглядають як сукупність юридичних засобів, за допомогою яких забезпечується вплив на суспільні відносини. Таке трактування вимагає перегляду, оскільки, по-перше, не дозволяє розглядати механізм правового регулювання як функціонуючу систему, організовану, упорядковану множину взаємопов'язаних елементів, що становлять певну цілісність, по-друге, не дає змоги трактувати механізм правового регулювання як послідовний процес реалізації норм права. Вирішення означеного питання матиме принципове значення, оскільки залежно від розуміння сутності механізму правового регулювання визначається його місце в системі інших правових механізмів і права загалом, а також підхід до оцінки ефективності механізму правового регулювання.

Відповідно до наявних підходів до розуміння ефективності, цю категорію розглядають лише як кількісну величину, що не має чітких меж зі суміжними поняттями. Це також потребує перегляду. Актуальність дослідження питань, що відносяться не лише до проблеми механізму правового регулювання, а й до питання його ефективності, зумовлює й відсутність системних науково обґрунтованих методик оцінки ефективності механізму правового регулювання, підвищення якості його компонентів і внутрішніх зв'язків.

Ефективність є оціночною категорією, відносною величиною (оскільки

чинники, які визначають параметри ефективності, не належать до постійних величин). Обсяг категорії «ефективність» не передбачає її негативного значення.

Поняття «ефективність» не тотожне значенню слова «ефект». Відрізняється воно і від дефініцій понять «оптимальність», «доцільність», «корисність» та «економічність».

Ефективність правового регулювання – це співвідношення реальних результатів реалізації закону з його метою. Мета правового регулювання (мета закону) – це досягнення передбачуваних і бажаних для правотворчого органу результатів впровадження правових приписів. За сферою суспільного життя, якої стосується мета закону, можна розрізняти юридичні, економічні, політичні, екологічні, духовні та інші його цілі.

Щоб встановити умови високої ефективності механізму правового регулювання, нераціонально підходити до них як до рівнозначних чинників навколишнього середовища. Однак треба враховувати, що всі вони перебувають у тісному взаємозв'язку. Тож тільки поєднання всіх умов може забезпечити ефективність механізму правового регулювання.

Ефективність механізму правового регулювання можна визначити як ступінь досягнення соціальних і юридичних цілей, опосередкованих спеціально-юридичним впливом на значущі для держави і суспільства суспільні відносини особливими методами і способами, здійснюваними за допомогою системи правових засобів і спрямованими на досягнення соціально корисного результату.

Підстави вирізняти юридичну ефективність правового регулювання є тоді, коли зміст мети закону становлять саме юридичні наслідки (тобто зміни в законодавстві, зміни у правовому статусі певної групи суб'єктів або в конкретних правах та обов'язках персоніфікованих осіб). У решті випадків йдеться, так би мовити, про загальносоціальну (економічну, політичну, екологічну, духовну тощо) ефективність правового регулювання.

РОЗДІЛ 3

СПІВВІДНОШЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ЮРИДИЧНОЇ ЕФЕКТИВНОСТІ МЕХАНІЗМУ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

3.1 Особливості визначення соціальної та юридичної ефективності механізму правового регулювання

Як уже було зауважено, ми дотримуємося концепції, виробленої у вітчизняній юриспруденції, згідно з якою співвідношення між метою і результатами є особливою формулою для визначення ефективності правового регулювання. Ця концепція підтвердила свою придатність для визначення реальної, фактичної ефективності на основі дослідження результатів дії норм права [115, с. 67; 106, с. 112].

Сутність цього підходу полягає в зіставленні фактичних даних, що характеризують вихідний, досягнутий і намічений законодавцем стан суспільних відносин. Недоліком є те, що за основу для порівняння береться початковий стан об'єкта регулювання, тобто ефективність залежить від показників, що характеризують стан об'єкта регулювання до введення в дію правової норми. У цьому випадку може виникнути ситуація: що нижчий ступінь ефективності до введення норми, то вищою буде ефективність нової норми права. З огляду на це, більш перспективним видається метод визначення та оцінки показників ефективності, заснований на співвідношенні норми права та механізму її дії не тільки з реальними показниками (наприклад, дані про фактичний стан об'єкта правового регулювання), а з ідеальною моделлю, де критерієм ефекту дії норми буде мета цієї норми, що виражає ідеальний уявний образ створюваної цінності. Критерієм оцінки ефективності в цьому випадку може бути теоретично сконструйована оптимальна модель правової норми, (наприклад, принципи права, конституційно-правові цілі-моделі тощо), порівнюючи з якою реальну правову норму і правовий механізм її дії, можна визначити її ефективність.

В. Глазирін і В. Нікітінський виділяють такі етапи вивчення рівня

ефективності правових норм:

- 1) виявлення соціальної проблеми;
- 2) встановлення соціальних цілей правових норм;
- 3) використання визначень для оперування;
- 4) застосування критеріїв й оцінка показників ефективності правових норм [115, с. 147–177].

Наявність соціальної проблеми можуть засвідчувати різноманітні джерела. Безсумнівно, щоб оцінити юридичну ефективність механізму правового регулювання, потрібно звернути увагу на закони та підзаконні нормативно-правові акти, що регулюють питання реалізації загальнодержавних програм, у межах яких діють регіональні цільові програми, а також пріоритетні національні проекти, задля поліпшення якості життя населення в певній сфері соціальної дійсності.

Варто відзначити, що в цьому випадку застосуємо критерій реальної соціальної ефективності правового регулювання – задоволення суспільних потреб, центральним напрямом оцінки при якому є якість життя громадян. Разом з тим існує тісний взаємозв'язок між юридичною ефективністю правового регулювання (результатами реалізації пріоритетних національних проектів) і соціально позитивним результатом дії відповідних нормативно-правових актів.

Встановлення соціальних цілей правового регулювання є діяльністю, що здійснюється в процесі інтерпретаційної практики (у процесі тлумачення права). Безсумнівно, при телеологічному (цільовому) тлумаченні насамперед оцінюють нормативний зміст текстів правових актів. Отже, на першому етапі інтерпретації з'ясовуються юридичні цілі правового регулювання. Визначити ступінь досягнення соціальної мети досліджуваної норми, ґрунтуючись не так на окремих, як на масових результатах, дозволяють математичні методи оцінки, зокрема кореляційний аналіз. Кореляційна залежність – один з найважливіших статистичних методів, за допомогою якого можна здійснити перехід від сукупності емпіричних даних до науково обґрунтованих висновків. Кореляція (кореляційна залежність) являє собою статистичний взаємозв'язок двох або

декількох випадкових величин (або величин, які можна з деяким допустимим ступенем точності вважати такими) [72].

Як уже неодноразово було зауважено, ефективність правового регулювання визначається ступенем наближення результату до поставленої мети. І саме за допомогою кореляційного аналізу можна встановити взаємозв'язок між масовими соціальними процесами, у яких закономірності виявляються не в кожному окремому випадку, а лише як тенденція. Потрібно говорити про ефективність дії правової норми, що охоплює якість правового припису і якість правозастосовної діяльності. Наприклад, на якість винесених правозастосовних рішень, тобто на їх законність й обґрунтованість, впливають такі чинники: кваліфікація суддів, їх середньомісячне навантаження, встановлені терміни судочинства тощо.

Доцільність використання кореляційного аналізу для визначення ефективності нормативних приписів визначається тим, що цей метод відображає сутність теорії ефективності. Щоб з'ясувати співвідношення мети і результату правової норми, спершу потрібно виразити мету та результату поняттях, доступних для обчислення і зіставлення. Іншими словами, порівнювані поняття треба математично інтерпретувати [33].

Звісно, що до основних методів можна віднести з'ясування цілей законодавства, а отже, прийоми тлумачення норм права, скажімо, дії із визначення цілей закону шляхом вивчення відповідної наукової літератури (доктринальне тлумачення), причому і опублікованої до видання інтерпретованого нормативного акта, і сучасної. Зазначимо, телеологічне тлумачення доречно не завжди. Іноді законодавець вказує на цілі нормативно-правового акта безпосередньо в тексті. Заразом цілі можуть бути вилучені з тексту або сенсу самої норми, що тлумачиться, або інших, пов'язаних з нею норм. На думку А. Манукяна, у таких випадках телеологічне тлумачення можна розглядати як різновид логічного тлумачення (хоча в інших випадках телеологічне тлумачення може слугувати різновидом інших видів тлумачення, наприклад, соціологічного або доктринального) [60, с. 48].

У цьому контексті наведемо думку В. Карташова щодо цілей

інтерпретаційної практики. Він вказує, що до різноманітних правових розпоряджень у процесі інтерпретаційної практики встановлюються і розкриваються: а) сенс, зміст і форми їх вираження; б) соціальна спрямованість, призначення та роль у механізмі правового впливу на суспільні відносини; в) місце і сфера (межі) дії в правовій системі суспільства (наприклад, зв'язки між різними нормативно-правовими приписами: загальними і спеціальними, нормами права і юридичними дефініціями, принципами права і нормами права; нормативними і правозастосовними актами, актами тлумачення і нормативними актами, правовими актами та економічними відносинами тощо); г) конкретно-історичні обставини їх прийняття і функціонування; д) прогалини, колізії, суперечності, помилки та інші недоліки у змісті та у формі права, правосвідомості, юридичній практиці тощо [38, с. 69].

Якщо розглядати правові норми з телеологічного погляду, то потрібно звернути увагу й на елементарні правила мислення, за формальною логікою, тобто важливо дотримуватися логічної послідовності, визначати поняття, здійснювати різні логічні операції з ними (узагальнення, обмеження), робити висновки з понять, правильно встановлювати зв'язок між поняттями у вигляді суджень, перетворювати і зіставляти їх. Щоб отримати знання про цілі закону (у широкому сенсі) і про відповідний їм сенс норм, використовують умовиводи – дедуктивні, індуктивні, умовиводи за аналогією, логічні операції обґрунтування істинності судження (докази і спростування), гіпотези. Як зауважує І. Фролов, логічні правила користування гіпотезою мають особливе значення, оскільки в межах телеологічного підходу кінцевий результат може конструюватися гіпотетично [108, с. 48]. Це стосується ситуацій, коли мета в законі не визначена. Правильність отриманого в такий спосіб судження потрібно обґрунтувати шляхом застосування різних логічних прийомів. Для визначення цільового призначення норм права необхідні логічні операції, наприклад, висновки від протилежного (зворотний висновок), а також прийоми логіки [68].

Утім, існує гносеологічна складність у випадку визначення інтерпретатором мети норми права: можлива підміна одного предмета тлумачення іншим

(порушення логічного закону тотожності). Т. Насирова зазначає, що в разі телеологічного тлумачення, коли висувають якусь тезу щодо цільового спрямування правової норми і здійснюють різні операції з її аргументації (зіставляючи з цілями вищого порядку), можлива підміна первісної мети, коли фактично доказується інше, схоже з тезою становище [67, с. 56].

Окрім прийомів телеологічного тлумачення, науковці вказують на можливі інші методики дослідження ефективності механізму правового регулювання. Наприклад, В. Лапаєва пропонує методику, основу на розумінні ефективності закону як міри внеску в зміцнення правових начал державного і суспільного життя, у формування і розвиток елементів свободи в суспільних відносинах. Під ефективністю дії законодавчого акта автор розуміє ступінь відповідності рівня конфліктності відносин, що регулюються, оптимальному рівню конфліктності в тій чи іншій сфері суспільного життя [53, с. 8]. Особливість цієї методики можна простежити на прикладах, що характеризують ефективність дисциплінарної відповідальності. Норма в цьому випадку визнається ефективною настільки, наскільки вона забезпечує зміцнення дисципліни, а «вимірювати» її ефективність варто через визначення міри її впливу на показники рівня, скажімо, прогулів, запізень, браку на виробництві та інших конкретних індикаторів рівня трудової дисципліни. У цьому випадку не так і важливо, зміцнити дисципліну вдалося завдяки надмірно жорстким санкціям чи воно стало результатом вільного вибору працівника своєї поведінки. Заразом, справедливо зазначає В. Лапаєва, в нових умовах потрібен інший підхід до ефективності норм щодо дисциплінарної відповідальності – орієнтований на виявлення ступеня узгодження за допомогою конкретної норми інтересів працівника, роботодавця і суспільства загалом. Мета норми тут – знайти і постійно підтримувати такий баланс інтересів працівника і працедавця, при якому перший був би згоден з мірою свободи і ступенем жорсткості вимог, закладених у нормі, другий мав би достатню для себе міру свободи в управлінні виробництвом, а разом – відповідав би інтересам суспільного розвитку.

Ми вже згадували, що критерієм ефективності законодавства В. Лапаєва

вважає міру конфліктності врегульованих цією нормою суспільних відносин. Щодо законодавства про дисциплінарну відповідальність, то міра конфліктності в регульованих ним відносинах має вимірюватися, з одного боку, рівнем порушення трудової дисципліни (показники пасивної конфліктності); а з іншого – різноманітними показниками активної конфліктності, що характеризують міру активної незгоди працівників або працедавців з положеннями закону (страйки працівників, виступи профспілок, активність, відповідних лобістських угруповань у парламенті тощо). У нашому випадку для встановлення ефективності норми доречно визначити рівень потенційної і латентної конфліктності, яка характеризується станом психологічного клімату в трудовому колективі; оцінкою працівниками норм як справедливих і несправедливих, за допомогою, наприклад, методу експертних оцінок.

Дехто з науковців пропонує також вивчити показники законності. Скажімо, Ю. Тихомиров пропонує методику оцінки ефективності залежно від стану законності [36, с. 34]. Для цього він рекомендує: по-перше, оцінювати ефективність конкретної правової норми через зіставлення її цілі і фактичного результату (наприклад, норм про дотримання правової дисципліни з фактичними даними про вихід на роботу, запізненнях, прогули тощо); по-друге, встановити показники дотримання законності за сферами, а також співвідношення правомірних актів, дій та неправомірних актів (наприклад, загальної кількості локальних актів за рік і кількості скасованих, призупинених, змінених, невиконаних); по-третє, ввести загальний показник рівня законності (як середню величину показників законності за сферами). Усі види робіт можна проводити при підбитті підсумків діяльності за рік, а також у разі необхідності.

У юридичній літературі висловлюються думки щодо встановлення ефективності окремих галузей законодавства, наприклад, конституційного законодавства. У цьому випадку цікаві положення характеристики методики дослідження конституційного законодавства пропонує Т. Зражевська [34, с. 13, 17, 43]. Вона вважає, що ефективність реалізації галузі конституційного законодавства потрібно вимірювати за допомогою сукупності макроекономічних

показників ефективності функціонування державних органів, закріплених у законі. Особливість цієї моделі полягає в тому, що в неї входить багаторівнева ієрархічна система показників динамічної теоретичної оцінки ефективності; експериментальна методика прискореної перевірки результатів ефективності реалізації; методика прогнозування майбутніх правовідносин, що вимагають регулювання конституційним законодавством.

Зауважимо, що визначити, наскільки ефективна та чи інша система прийнятих норм права, є досить складно, оскільки нелегко визначити, наскільки збалансованими й узгодженими є соціальні інтереси та наскільки забезпечена максимально можлива загальна міра свободи.

Перш ніж характеризувати наявні зарубіжні методики оцінки ефективності механізму правового регулювання, потрібно зауважити, що в Європі замість цього терміна використовують поняття «оцінка законодавства», де ефективність – один з елементів оцінки.

Так, у Швейцарії оцінка законодавства є частиною науки легіспруденції, що входить до сфери законодавчої методології і здійснює аналіз, визначення впливу законодавства, тобто вивчає причиново-наслідкові зв'язки між законодавчими діями і соціальною дійсністю та спрямована на врахування законодавцем соціальної адекватності законодавчої діяльності [57]. Іншими словами, оцінка є прагматичним дослідженням й удосконаленням знань про вплив нормативно-правових актів.

В основі методичного підходу, що його запропонував швейцарський учений Л. Мадер для розробки нормативного змісту законів, лежить виділення аналітичних кроків, або послідовностей: 1) аналіз і визначення проблеми, яка, як передбачається, буде вирішена законодавчою діяльністю; 2) визначення або уточнення цілей законодавства; 3) експертиза правових інструментів, або засобів, які можуть використовуватися для вирішення проблеми, і цей вибір оснований, серед іншого, на результатах перспективної оцінки їх можливого впливу; 4) проектування нормативного змісту; 5) формальне введення в дію; 6) застосування; 7) ретроспективна оцінка; 8) за потреби або за можливості –

адаптація законодавства відповідно до результатів ретроспективної оцінки.

Л. Мадер звертає увагу на два типи оцінки: перспективну (*ex – ante*) і ретроспективну (*ex – post*). Перспективна оцінка передуює ухваленню формальних законодавчих рішень, для того щоб забезпечити краще розуміння можливих або потенційних впливів планованого закону. Метою ретроспективної оцінки є визначення того, що відбувається після набуття чинності закону. Перспективна методична оцінка можливого впливу підготовлюваного закону значно полегшує ретроспективну оцінку, адже що докладнішою є перспективна оцінка, то легше отримати надійну ретроспективну інформацію, оскільки при перспективній оцінці вказують на наявні прогалини законотворчих рішень[57].

Зобов'язання оцінювати законодавство можуть бути закріплені нормативно. Так, у Швейцарії Федеральні збори повинні забезпечити оцінку ефективності заходів, які проводить Конфедерація. У Німеччині під оцінкою законодавства розуміють використання методів соціальних наук для прогнозу і обчислення впливу норм на суспільну практику [37].

Карпен Ульріх наголошує, що здійснити всебічну перспективну оцінку впливу законодавства дуже складно, практично неможливо. Натомість можлива більш обмежена оцінка фінансового впливу законодавства, зрештою, вона і стає стандартом в європейських країнах і в США. Наприклад, Л. Мінгазов вважає, що для визначення ефективності норми потрібно встановити, чи є відповідність між дією суб'єктів і правилами поведінки, що приписуються нормою. Причому окремі випадки невиконання норм права ще не свідчать про неефективність права загалом [64, с. 4]. Окрім того, правова система є ефективною, якщо є певний рівень симетрії між діями членів суспільства і моделями поведінки, встановленими правом [64, с. 4].

У зарубіжній правовій літературі окрему увагу приділено дослідженню так званого принципу ефективності – проблемі зв'язку права і факту, юридичного та фактичного. При цьому ефективність потрактовано як вираження відносин між деяким фактичним станом соціальної реальності (фактами, поведінкою суб'єктів тощо) і нормою права. Це співвідношення можна розглядати двояко: з одного

боку, фактичні обставини можуть повністю відповідати праву в конкретний момент; з іншого – між ними може бути розбіжність. У другому випадку, на відміну від першого, нові фактичні відносини викликають потребу змінити або скасувати застарілі правові норми або ж створити нові.

Загалом вироблені в зарубіжній юридичній літературі положення щодо досліджуваного питання поєднують елементи методик, наявних у вітчизняному правознавстві. Безсумнівно, наведені думки закордонних учених мають право на існування, однак це не вичерпний перелік можливих методик для оцінки ефективності правового регулювання.

У сучасній юридичній літературі зазначається, що оцінка ефективності реалізації законів зводиться до визначення міри досягнення нормативних цілей; типових порушень законів і їх причин, а також до вироблення заходів щодо їх усунення. Відповідно до цього, серед необхідних дій з оцінки ефективності реалізації закону виділяють такі: а) зіставлення норми, як моделі, з фактичними результатами у сфері, яку вона регулює, за певними показниками; б) виявлення причин порушення закону (власне законодавчі помилки або колізії, незнання закону, спотворення змісту, невикористання повноважень, втручання до компетенції інших організацій, порушення прав громадян, погана робота державних органів, протиправні дії); в) встановлення фактів бездіяльності закону; г) характеристика негативних побічних наслідків реалізації закону; д) визначення впливу рівня законності на стан управління, господарську діяльність, на поведінку людей; е) вироблення заходів щодо усунення відхилень від закону й удосконалення правозастосовної діяльності щодо внесення змін, доповнень або скасування положень закону.

Варті уваги і розроблені в соціології методи дослідження правової реальності, які можна застосовувати для оцінки ефективності дії законодавства, а також ефективності механізму правового регулювання. Використання, наприклад, приватно-наукових методів соціології в сучасних правових дослідженнях в Україні має практичне значення для вимірювання ефективності дії окремих правових норм, окремих нормативно-правових актів, а отже і для оцінки

юридичної й соціальної ефективності механізму правового регулювання загалом. Юридичну ефективність правового регулювання можна оцінити насамперед за допомогою конкретно-соціологічного методу в правознавстві.

Так, у радянській юридичній літературі є чимало монографічних досліджень, які обґрунтовують значення конкретно-соціологічного методу для правознавства [18; 42; 48; 52; 93; 96]. Найоптимальнішим, на нашу думку, є підхід, автором якого є В. Казимирчук. Науковець звертав увагу на те, що для методу конкретно-соціологічного дослідження характерна органічна єдність трьох елементів – мети, змісту і методики (методів, прийомів) досліджень. Конкретно-соціологічний метод він визначав як метод вивчення конкретних проблем у сфері державно-правової практики (і в галузі підготовки та застосування законодавства, і в усіх видах юридичної практики) в її зв'язку з іншими соціальними явищами, що впливають на право [35].

На переконання С. Алексєєва, конкретно-соціологічні прийоми не тільки не відтісняють традиційних приватно-наукових методів правознавства, а навпаки, вимагають широкого їх застосування. Тільки із врахуванням даних, отриманих у результаті спеціально-юридичного аналізу, можуть бути інтегровані до складу наукових правових знань і дані, отримані в результаті використання конкретно-соціологічних прийомів [4, с. 110]. Застосування конкретно-соціологічних методів є ефективним для дослідження різноманітних соціальних процесів, формування і функціонування права в реальному бутті, у фактичному суспільному житті. Ці методи мають практичне значення насамперед для дослідження соціальної зумовленості правових приписів, ефективності їх дії, умов та причин правопорушень, рівня правосвідомості, прогнозування правотворчої діяльності, вдосконалення правозастосування. В основі оцінки ефективності дії правової норми має бути мета правової норми, за якою можна судити про її соціальну зумовленість [52, с. 64], тому ступінь відображення в законодавстві об'єктивних соціальних потреб має входити до поняття соціальної ефективності правового регулювання. Предметом конкретно-соціологічних досліджень є не суто юридичні норми, а поведінка людей, у яких опосередковано виражається дія

юридичних норм. Використовуючи дані конкретно-соціологічних досліджень, можна судити про соціальну ефективність правового регулювання, відтак це дозволяє збагатити юридичну науку, тісніше пов'язати теорію і практику.

Конкретно-соціологічні дослідження спрямовані на те, щоб встановити реальні, у межах певного часу і простору, соціально-юридичні факти [42, с. 63]. Соціологічний підхід до права має характер комплексного дослідження, тобто правові явища вивчають як нерозчленовану цілісність, у єдності їх соціального та юридичного [42, с. 54].

Ступінь соціальної ефективності норми права визначається суспільною корисністю її мети, витратами на її досягнення, а також мірою наближеності фактично досягнутого результату до наміченої законодавцем мети. У літературі пропонуються методи конкретно-соціологічних досліджень, за допомогою яких можна з відомою вірогідністю визначити в кількісних показниках ступінь наближеності результату дії правової норми до її цілі [73, с. 132]. Можна сподіватися, що засоби, процедури конкретно-соціологічного аналізу здатні так чи інакше визначити витрати на досягнення мети та її соціальну корисність.

Проблему ефективності законодавства з позиції досягнення певного соціального результату можна вирішити, на думку радянських учених, за допомогою соціально-правового підходу. Зокрема, важливо дослідити вплив правових і неправових чинників на соціальний результат, підвищення ефективності законодавства, з одного боку, за допомогою його вдосконалення, з іншого – усунувши чинники, що перешкоджають ефективній дії права, створивши необхідні умови дії факторів, що сприяють настанню бажаного соціального результату [12; 78, с. 176]. Варто погодитися також, що критерієм ефективності, своєрідним індикатором соціальної корисності і соціальних витрат на її досягнення може виступати громадська думка як специфічний об'єкт конкретно-соціологічних досліджень [12]. Це легко обґрунтувати уже тим, що громадська думка доступна для вивчення, до того ж і проблема ефективності при цьому, будучи тісно пов'язана із соціальними умовами дії правової норми, втрачає вузькоюридичний характер і забезпечує облік не тільки правових, а й політичних,

економічних, культурних та моральних чинників, які загалом відображаються у громадській думці.

Конкретно-соціологічний метод вивчення державно-правових явищ передбачає такі способи, як аналіз статистичних даних і різноманітних документів, соціально-правовий експеримент, опитування населення, математичні та статистичні методи обробки матеріалу тощо [7, с. 22–23]. Можна виділити такі методи збору, обробки й оцінки емпіричних даних:

- 1) реєстрація одиничних подій (спостереження, опитування, вивчення документів тощо);
- 2) збір даних (суцільне, вибіркове або монографічне дослідження);
- 3) обробка та аналіз даних (опис і класифікація, типологізація, системний аналіз, статистичний аналіз тощо).

Розглядаючи ефективність закону, В. Лапаєва звертає увагу на такі методи, як метод експериментального аналізу та метод експертних оцінок [52, с. 64]. Ю. Суслов як основний застосовує метод експериментальної оцінки наукових гіпотез [42, с. 62].

Постає запитання: у який спосіб можна застосовувати дані конкретно-соціологічних досліджень для вимірювання соціальної ефективності правової норми? Для відповіді на це запитання потрібно визначитися з науковим підходом до її виміру. Так, на думку Д. Брижинського, вимірювання соціальної ефективності правової норми – це соціологічна процедура виявлення кількісних і якісних характеристик тих позитивних змін у суспільних відносинах, які відбулися внаслідок цілеспрямованої дії норми на поведінку і діяльність суспільних суб'єктів [14, с. 139]. Визнаємо слушність Д. Брижинського в тому, що центральними поняттями, які визначають зміст конкретно-соціологічного методу, є саме кількісні та якісні характеристики суспільних відносин. Однак для правознавства цікаві не тільки зміни в суспільних процесах (соціологічні дані в динаміці), а й статичні дані, отримані на певну дату дослідження (соціологічні дані в статиці), а також методи суспільного прогнозування (метод узагальненого сценарію, метод опитування експертів, математичні методи, метод аналізу

соціально-економічних і соціально-політичних чинників, метод аналізу правових структур, історико-правовий метод) [19, с. 72].

У юридичній літературі виділено і проблему виявлення конкретних одиниць виміру соціально-правової інформації, на основі яких може бути оцінена соціальна ефективність правового регулювання. Поняття і категорії ефективності для наповнення їх реальним змістом мають бути переведені у форму, доступну для емпіричних спостережень. В. Глазирін і В. Нікітінський пропонують виділяти спеціальні операціональні визначення, щоб перевести поняття ефективності правових норм у форму, яка дозволяє спостерігати [115, с. 173]. О. Гаврилов також звертає увагу на це, наголошуючи, що дослідника цікавить сама можливість виділити в юридичних явищах деякий еталон, тобто міру, що може слугувати одиницею виміру [18, с. 47].

В. Козлов і Ю. Суслов зауважують, що ціннісні орієнтації індивіда виявляються зовні, в актах реальної (вчинки) і вербальної (висловлювання, оцінка) поведінки [42, с. 71]. Одержані в результаті соціологічних досліджень факти виражені в одиницях, потім їх переводять у відсоток співвідношення, так вони набувають кількісної величини, відповідно їх далі аналізують та оцінюють. За одиницю виміру при цьому може послугувати умовна (стандартна) суспільна ситуація, наприклад, ефективність дії застосовуваної норми в певному соціальному середовищі [18, с. 63].

Сутність такого підходу до оцінки ефективності дії конкретної норми полягає в тому, що спочатку ефективність норми в деякому соціальному середовищі (де створені належні умови) приймається за одиницю, потім досліджувана ситуація порівнюється з тією, яка прийнята за одиницю виміру. При цьому ефективність дії правової норми має бути співвіднесена зі стандартною ситуацією, коли норма була визнана ефективною, на підставі чого можна зробити висновок про ступінь соціальної ефективності правового регулювання (неефективне, малоефективне, середноефективне або ефективне втілення соціальних цілей у реальну дійсність). При цьому вважаємо за потрібне наголосити, що ця стандартна ситуація (дія норми в якій вважається ефективною)

може бути виявлена і емпірично (за допомогою конкретно-соціологічних досліджень), і змодельована дослідником (однак при штучному моделюванні потрібно найбільш ретельно підходити до оцінки потенціальної соціальної ефективності правової норми, оскільки неадекватна її оцінка може призвести до помилкової оцінки ефективності).

Розгляньмо докладніше використання математичних методів у дослідженні правових явищ. Передусім зауважимо, що в правовому дослідженні математичні методи підвищують точність висновків юридичних наук, сприяють реалізації принципів відтворення і повторюваності результатів наукових досліджень, відтак підвищують логічну чіткість мислення юристів. Умовою ефективної подачі знань у математичній формі є визначеність і стабільність модельованих понять, наявність у них системно-структурних схем [19, с. 73].

Одним з перших, хто запропонував використовувати для вимірювання ефективності окремих норм формулу для виявлення коефіцієнта абсолютної ефективності, яка виражається у відношенні мети до результату, був І. Петров [77, с. 46].

З усієї системи чинників впливу в соціологічних дослідженнях права потрібно виокремити передовсім дію правового фактора. Так, одним з головних показників ефективності правової норми може слугувати ступінь досягнення її цілей [15]. Оскільки ми дотримуємося нормативістської концепції праворозуміння, то вважаємо за потрібне звернути увагу на те, що в основі системи, законодавства лежать базові стандарти, принципи і цілі правового впливу, які є особливим критерієм правового змісту у відповідній сфері суспільних відносин, що відображають соціальні потреби. Важливо зауважити й те, що не може бути універсальних, абсолютних критеріїв правового і неправового. Як зауважує В. Толстик, застосовуючи, скажімо, принцип соціальної справедливості для оцінки конкретної ситуації, наприклад, щодо смертної кари, рівня заробітної плати, оподаткування, доходимо висновку, що в суспільстві немає єдиної думки із цих питань [103]. Отже, щодо певної правової ситуації досить складно застосувати той чи інший метод дослідження, щоб визначити

ступінь ефективності правового регулювання, тому потрібно зробити застереження, що такі висновки не можуть бути абсолютно істинними і не незалежні від потреб суб'єкта оцінки і цілей дослідження.

У зв'язку із цим відзначимо, що математичні методи дослідження ефективності можуть слугувати особливими універсальними засобами оцінки, проте втілити математичні результати у правову сферу важко. Свого часу автори колективної монографії «Ефективність правових норм» спробували розробити особливу математичну форму типових показників ефективності [115, с. 94]. У тих випадках, коли законодавчо мета сформульована лише на якісному рівні і передбачає або максимізацію, або мінімізацію певних явищ (що також є відображенням досягнення цілей правових норм), формула для розрахунку ефективності може бути математичної форми. У межах нашої роботи ми не вважаємо за доцільне наводити складні математичні формули, обмежимося лише подачею вирішення за їхньою допомогою правових аспектів проблеми.

Наприклад, показником досягнення мети законодавства при соціальному забезпеченні є загальна кількість осіб, які одержують соціальні послуги (з-поміж тих, які мають право на отримання відповідних соціальних послуг). Так, однією з цілей кримінального законодавства є застосування заходів юридичної відповідальності до правопорушника, у чому виражається соціально корисна мета боротьби зі злочинністю. У теорії кримінального законодавства цей феномен має назву превенції (загальна і приватна).

Можна також вивести формулу для обчислення соціальної ефективності кримінального законодавства і для окремих видів злочинів, і для виявлення окремих видів злочинців, а також для обчислення ефективності всього чинного кримінального законодавства загалом. Однак потрібно звернути увагу на те, що цей показник ефективності буде приблизним, оскільки показники кримінальної статистики мають кон'юнктурне значення, а відображення стану злочинності в офіційних джерелах в низці випадків може відрізнятися від реального рівня злочинності. Визнаємо, що правозастосовець є своєрідним заручником правової статистики, адже його робота часто зводиться до «боротьби» за показники. Цей

факт, по суті, можна назвати однією з причин приховування злочинів від реєстрації та обліку в органах внутрішніх справ і прокуратури, а також маніпулювання даними кримінальної статистики для створення уявного добробуту [13, с. 135]. Крім того, при таких розрахунках не враховується показник латентної злочинності (кількість вчинених злочинів, які не стали відомими правоохоронним органам), що також має значення для виявлення реального показника ефективності.

Не викликає жодних сумнівів те, що математичні методи оцінки соціальної ефективності мають практичне значення, їх можна використовувати для виявлення об'єктивних закономірних взаємозв'язків правотворчої діяльності та правозастосовної практики. Своєю чергою, конкретно-соціологічні дослідження мають слугувати основою для визначення стратегії вдосконалення законодавства [19, с. 92].

Отже, визначити соціальну ефективність механізму правового регулювання досить важко. Виконати це завдання за допомогою самих лише спеціальних соціологічних досліджень не вдасться, потрібно залучати вчених-математиків, економістів і політологів. Підбиваючи підсумок вищесказаного, зауважимо, що сучасна наука пропонує різноманітні методи дослідження ефективності, тоді як радянські вчені-правознавці прагнули створити єдину та універсальну методику дослідження ефективності окремих правових норм і правових інститутів, що не було цілком правильно.

3.2 Параметри оцінювання соціальної та юридичної ефективності механізму правового регулювання

Проблема оцінки ефективності механізму правового регулювання корелює з проблемою вибору її інструментів. Дослідження ефективності пов'язане з необхідністю її виміру, а отже, із встановленням особливих параметрів ефективності.

Проблему параметрів соціальної та юридичної ефективності механізму

правового регулювання по-справжньому глибинно осмислив радянський учений-правознавець В. Козлов. Соціальна ефективність механізму правового регулювання, на його думку, є можливістю досягнення за допомогою права соціально корисних результатів, об'єктивним критерієм яких є їх відповідність потребам прогресивного розвитку суспільства. Юридична ефективність характеризується результативністю самого механізму правового регулювання, спроможністю права виконувати цілі, які висунув законодавець [41, с. 7].

У контексті нашого дослідження не можемо поставити пріоритет у вивченні або юридичної, або соціальної ефективності механізму правового регулювання. У цьому аспекті важливо розглянути наявні суперечності крізь призму єдності і боротьби протилежних інтересів суб'єктів права у правотворчій і правозастосовній діяльності. Звідси можемо зробити висновок, що норма, прийнята в правотворчому процесі і реалізована у правозастосовній практиці, наділена і потенційною, і реальною соціальною та юридичною ефективністю, тому й можна виділяти відповідні параметри. Спочатку потрібно зробити застереження, що параметрів ефективності механізму правового регулювання може бути дуже багато, проте їх застосування не завжди дає відповідь на запитання, чи ефективний той чи інший нормативний припис, тому виявлення параметрів – лише крок на шляху дослідження ефективності правового регулювання. Відповісти на запитання про ступінь ефективності неможливо, маючи результат, оскільки, як справедливо зазначає Ю. Марочкін, невідомо, які результати потрібні, щоб визнати норму ефективною і чого очікували від дії норми. Такі плановані результати і повинні відображати параметри ефективності [62, с. 71]. Потрібно звернути увагу і на той факт, що деякі автори ототожнюють, наприклад, параметри та показники ефективності правових норм. При цьому було б теоретично неправильно відносити до параметрів ефективності лише ті цілі, які відчутні, небагатозначні і піддаються обліку [94].

На думку В. Сирих, логічно для виміру теоретичної ефективності механізму правового регулювання спробувати виявити особливі абстрактні параметри, які дозволяли б судити про ступінь ефективності досліджуваних норм навіть за

відсутності відомостей про результати їх фактичної дії [94]. У цьому випадку йдеться про теоретичну ефективність правового регулювання. На нашу думку, з погляду єдності і суперечності між філософськими категоріями «можливість» і «дійсність», можна виділити параметри потенційної ефективності механізму правового регулювання (з метою оцінки текстуального змісту норми права) та параметри реальної ефективності правового регулювання (з метою оцінки результатів реалізації правових актів).

Отже, можна виділити таку систему параметрів соціальної та юридичної ефективності механізму правового регулювання:

I. З позицій оцінки текстуального змісту норм права параметрами потенційної соціальної ефективності механізму правового регулювання будуть: 1) істинність норм права; 2) ступінь врахування правотворчих інтересів.

II. З позицій оцінки результатів реалізації правових актів параметрами реальної соціальної ефективності механізму правового регулювання є: 1) ступінь досягнення соціально корисних цілей механізму правового регулювання; 2) ступінь задоволення суспільних потреб.

III. Параметрами потенційної юридичної ефективності механізму правового регулювання є: 1) техніко-юридична якість нормативно-правового акта; 2) виконання вимог нормативно-правового акта.

IV. Параметрами реальної юридичної ефективності механізму правового регулювання з позицій оцінки результатів реалізації нормативно-правових актів є: 1) ступінь досягнення правових цілей; 2) стан законності.

Поаналізуємо наведену систему параметрів соціальної та юридичної ефективності механізму правового регулювання.

I (1) Отож, щодо застосування істинності як параметра оцінки потенційної соціальної ефективності механізму правового регулювання потрібно зробити застереження, що ця оцінка матиме суб'єктивно-об'єктивний характер, оскільки будь-яка оцінка виражається в суб'єктивній думці дослідника щодо об'єктивних процесів, наприклад, суспільного розвитку. У нашому розумінні з позицій оцінки істинності потрібно зрозуміти, наскільки зміст нормативного масиву відповідає

об'єктивним законам розвитку суспільства. До того ж загальним параметром ефективності правових норм пропонується вважати систему об'єктивних закономірностей розвитку суспільства, об'єктивні потреби його прогресивного розвитку [75, с. 41]. При цьому зазначається, що співвідношення істинності норм права та ефективності норм права полягає в тому, що істинність як параметр ефективності норм права є верхньою межею ефективності. Зокрема, що більше норма права відповідає об'єктивним закономірностям, то ефективнішою може бути її дія.

I (2) Що стосується ступеня врахування правотворчих інтересів як параметра потенційної соціальної ефективності механізму правового регулювання, то передусім вкажемо, що правотворчий інтерес – це абстрактно-правова конструкція вираження загального інтересу всіх суб'єктів у регульованій сфері суспільного життя. Зауважимо, що йдеться про такий загальний інтерес, коли різні (особисті, групові, колективні тощо) інтереси суб'єктів суспільного життя можуть бути враховані й узгоджені на основі однаково справедливої для всіх загальноправової позиції. Правова норма в цьому сенсі є правовою формою компромісу між різними соціальними групами, які конфліктують між собою. Розуміючи під ефективністю закону міру його внеску у зміцнення правових засад державного і суспільного життя, у формування і розвиток елементів свободи в суспільних відносинах, параметром ефективності можна вважати рівень (міру) конфліктності регульованих цією нормою суспільних відносин. Дослідження рівня конфліктності суспільних відносин припускає, що дослідникові відомо про певний оптимальний рівень конфліктності в соціальній, політичній, економічній і духовній сферах життя суспільства [53]. Оптимальний ступінь конфліктності ситуації, на думку В. Лапаєвої, означає, що наявне правове регулювання забезпечує достатню міру свободи в реалізації правомірних інтересів суб'єктів соціальної спільноти. При цьому очевидно, що параметром для оцінки ефективності закону не можна вважати повну відсутність будь-яких конфліктів, оскільки безконфліктність у суспільних відносинах – це ідеологічний міф, поширений в умовах придушення свободи і відсутності права. Визначаючи

ефективність, потрібно брати до уваги облік правотворчих інтересів, що є підсумком узгодження різних соціальних інтересів у такий спосіб, щоб свобода в реалізації інтересів одних суб'єктів не обмежувала рівної міри свободи інших суб'єктів [54, с. 136]. З огляду на це, щоб правотворче рішення було ефективним, в його основі має лежати компроміс протиборчих воель різних соціальних груп. Потрібно ще раз відзначити, що змодельована ситуація має ідеальний характер. Зрештою, воля політичних сил, що стоять при владі, є вирішальною і визначальною в процесі ухвалення відповідного рішення. Вона може виражати узгоджену волю, а може бути далекою від ідеалу, соціальних очікувань більшості членів суспільства, проте тоді легітимність правотворчого рішення буде істотно знижена, що, безсумнівно, позначиться на ефективності механізму правового регулювання.

II (1) Розгляд ступеня досягнення соціально корисних цілей механізму правового регулювання як параметра його реальної соціальної ефективності розпочнемо із зауваження, що, під час оцінки нормативного змісту системи законодавства може скластися враження, що законодавець у тих чи інших випадках пропонує абстрактні параметри ефективності механізму правового регулювання в певній сфері суспільних відносин, закріплює їх у законодавстві. У цьому випадку йдеться про правові засади. Маємо визнати той факт, що вибір тієї чи іншої ідеї як основи правових норм має суб'єктивно-об'єктивний характер. Якщо виходити з того, що нормативно-правові акти відображають практичну спрямованість механізму правового регулювання, то основою нормативних приписів є інтереси й потреби окремих індивідів та соціальних груп, які потрібно законодавчо закріплювати.

Доцільним є твердження про те, що лише виявляючи реальні причини появи тієї чи іншої норми, можна сказати, наскільки дія, функціонування тієї чи іншої норми відповідає об'єктивним потребам, що гарантують її соціальну ефективність. Адже проблема ефективності реалізації права пов'язана не тільки з аналізом результатів правового регулювання, а й з дослідженням тих реальних суспільних умов, які покликали до життя ті чи інші правові установки [44]. У

цьому, зокрема, виявляється взаємозв'язок між оцінкою юридичної та соціальної ефективності механізму правового регулювання, оскільки важливим етапом є оцінка результатів механізму правового регулювання у їх взаємозв'язку з особливими суспільними умовами, які стали визначальними з погляду формулювання змісту правової норми.

Цілком зрозумілим є сумнів у доцільності закріплення в правових нормах принципу справедливості, адже питання про справедливість правових норм постає тому, що правотворчі рішення ухвалює відносно невелика соціальна група, яка не завжди може бути зацікавлена в задоволенні інтересів більшості членів суспільства. Найважливішим показником будуть результати правозастосовної практики, які засвідчують, наскільки ефективно нормативні приписи регулюють поведінку учасників суспільних відносин і наскільки в результаті цього регулювання будуть досягнуті соціально корисні цілі, поставлені суб'єктом правотворчості при його прийнятті.

II (2) Ступінь задоволення суспільних потреб. Як особливість сучасного українського суспільства варто відзначити наявність суперечностей в інтересах між різними соціальними групами, що в окремих випадках мають антагоністичний характер. Тому завдання законодавця полягає в тому, щоб створити нормативний припис, який відповідатиме принципу соціальної справедливості та забезпечить оптимальний баланс соціальних інтересів, з метою досягнення соціальної ефективності механізму правового регулювання, а саме задоволення суспільних потреб. Особливість права як соціального явища полягає в тому, що воно покликане впорядкувати суспільні відносини у справедливій формі. Право має виражати закріплену в законі справедливість, яка виражається в компромісі індивідуальних і групових суспільних інтересів, а справедливість ми розуміємо і розглядаємо в цьому випадку з погляду задоволення суспільних потреб. З уваги на це, справедливість є якимось абстрактним параметром, який може слугувати для визначення ступеня відповідності правової норми ідеалу соціальної справедливості.

Зрозуміло, що задовольнити суспільні потреби можна не тільки через

реалізацію юридичних цілей відповідних нормативно-правових актів програмного характеру, а також шляхом реалізації сукупності конституційних прав громадян.

III (1) Щодо техніко-юридичної якості нормативного припису, то передусім зазначимо, що якість як категорія матеріалістичної діалектики є сукупністю істотних властивостей, які відрізняють один предмет або явище від інших і надають їм визначеності. Якість як така безпосередньо пов'язана зі сукупністю властивостей, а саме з їх кількісним вираженням. Якість нормативно-правового акта пов'язують із соціальною адекватністю закону (його змістом) та його юридичною адекватністю (формою). Соціальна адекватність нормативно-правового акта характеризує його відповідність суспільним відносинам, коли нормативно-правовий акт відповідає прогресивному характеру людської діяльності та об'єктивним тенденціям суспільного розвитку, а також гуманістичній природі права. Щодо юридичної адекватності нормативно-правового акта, то виділяють дві групи вимог:

1. За вимогами до фундаментального характеру передбачається визначення: а) типу механізму правового регулювання; б) достатності спеціально-юридичних засобів або їх відповідність цілям нормативно-правового акта (це пов'язано з наділенням учасників правовідносин правовими можливостями); в) гарантування правових можливостей, встановлення порядку, процедур.

2. За вимогами прикладного характеру нормативно-правовий акт вважається якісним тоді, коли здійснюється адекватний переклад фактичного змісту нормативно-правового акта на мову права, що передбачає чітку, стилістично бездоганну побудову в нормативно-правовому акті нормативного матеріалу [22, с. 38–39].

У контексті розгляду техніко-юридичної якості норми права як параметра потенційної ефективності механізму правового регулювання потрібно звертати увагу на правила юридичної техніки (кількісний показник) і їх взаємозв'язок з ефективністю законодавства (якісний показник). Зважати потрібно і на різні юридичні засоби, тобто своєрідні правила, які визначають якісні характеристики змісту нормативного припису. Так, С. Алексєєв поділяє юридичний

інструментарій на дві групи: 1) засоби і прийоми юридичного вираження волі законодавця (або волі суб'єкта індивідуального акта); 2) засоби та прийоми, що стосуються зовнішньої форми нормативно-правових актів як документів [2, с. 93; 3, с. 328]. А, скажімо, О. Черданцев виокремлює три групи правил юридичної техніки: 1) правила, що стосуються зовнішнього оформлення документів; 2) правила, що стосуються змісту та структури актів; 3) правила і прийоми викладу юридичних документів (мовні правила) [112, с. 210].

Зауважимо, що проблема техніко-юридичної якості нормативного припису безпосередньо пов'язана з колом проблем, що є предметом теоретико-прикладного блоку питань юридичної техніки, які привертають особливу увагу сучасних учених (ми не аналізуватимемо їх докладно, оскільки вони не є предметом нашого дослідження).

III (2) Виконання вимог нормативно-правового акта є одним з важливих параметрів юридичної ефективності механізму правового регулювання. Категорія «виконання» щодо різних форм юридичної практики наділяється різним змістом, у цьому випадку йдеться про виконання вимог нормативно-правового акта і, наприклад, судового рішення як одного з видів актів застосування права. На думку Є. Порошина, виконання нормативно-правового акта – це зумовлена сукупність змістовних і формально-юридичних чинників, здатність нормативно-правового акта викликати, змінювати і припиняти правовідносини [80]. Науковець виділяє юридичні (у контексті нашого дослідження вони виступають параметром техніко-юридичної якості нормативного припису) і неюридичні чинники виконання вимог нормативно-правових актів. До юридичних зараховує ті, що діють на рівні системи законодавства: відсутність суперечностей між нормативно-правовими актами; наявність правоконкретизуючих нормативно-правових актів. Крім того, існують чинники, які діють на рівні окремого нормативно-правового акта: правильність реквізитного оформлення, точність, ясність мови написання, логічність викладу тексту, мінімізація оціночних понять, мінімізація відсилочних і бланкетних норм, підтвердження матеріальних норм процесуальними; визначеність кола адресатів правової норми [80].

IV (1) Ступінь досягнення правових цілей. Ступінь ефективності правових норм має встановлюватися за допомогою параметрів повноти досягнення його цілей [79, с. 189]. На переконання Д. Керімова, в основі пізнання сутності права, процесу його створення і реалізації, розвитку і вдосконалення лежить ціль як філософська категорія [40, с. 214]. Отже, оцінити результат дії права, правових норм неможливо без аналізу поставлених перед ним цілей. Розглядаючи категорію ступеня досягнення правових цілей як параметра ефективності механізму правового регулювання, потрібно спиратися насамперед на філософський зміст поняття «ціль». Мета або ж ціль – означає стан в майбутньому, який можна змінити відносно теперішнього та якого варто, бажано або необхідно досягнути. Водночас мета (ціль) є бажаною кінцевою точкою процесу, як правило, дії людини [16, с. 661].

Оскільки ціль як явище суспільного життя можна вивчати з різних сторін, розкривати різні її грані, то часто в це поняття вкладають різний зміст. Наприклад, за допомогою діалектичного методу дослідження ціль можна вивчати з погляду теорії відображення, коли виявляється ідеальний характер людського прагнення, зумовленість його законами матеріального світу, співвідношення між ціллю і практичною діяльністю. З погляду юридичної оцінки ефективності механізму правового регулювання потрібно визначитися, чи варто розділяти поняття «правова ціль» і «ціль у праві». Ми погоджуємося зі справедливим твердженням про те, що немає підстав зводити сенс категорії «правова ціль» до однієї лише цілі в праві, адже правова ціль – це всяка ціль, яка здійснюється за допомогою окремих норм, інститутів, галузей права, а також права загалом [11]. За характером результату, на досягнення якого спрямований вплив, правові цілі поділяють на предметні і функціональні. Правові цілі можуть бути також істинними і помилковими, моральними й аморальними, прогресивними і регресивними.

Безсумнівним є те, що у змісті правових норм, зокрема в процесі виявлення параметрів ефективності механізму правового регулювання, наявний цільовий момент. Зміст норми права – це правило поведінки і ціль, яка, природно, завжди

має соціальний, а не технічний характер. Правова норма не є просто правилом поведінки, вона завжди цілеспрямована [86]. Чимало авторів, оцінюючи зміст правових норм, як уже зазначалося вище, у контексті цілей правових норм, відповідно, виділяють соціальну та юридичну ефективність правових норм. Радянські правознавці акцентували на вивченні соціальної ефективності правових норм, оскільки вона вважалася вирішальною в системі управління [115, с. 94]. Призначення закріплених соціально корисних цілей у законодавстві не обмежується лише регулятивним впливом, а виникають нові умови, потреби та інтереси, що зумовлюють появу інших цілей, до яких прагнуть лобістські групи, зокрема й за допомогою прийняття нових нормативних установок.

Натомість у сучасних умовах вітчизняна юридична наука потребує дослідження взаємозв'язку і суперечностей між соціальною та юридичною ефективністю механізму правового регулювання. Зміст сучасного українського законодавства, безсумнівно, є прогресивним з погляду відображення в ньому соціальних цілей механізму правового регулювання, проте значною проблемою в низці випадків і надалі є відсутність оптимальних механізмів реалізації нормативних цілей правових норм, тобто правове регулювання юридично неефективне. Маємо на увазі ефективність процесу реалізації норм права. Звісно, що найбільш актуальним у цьому контексті є вивчення юридичної ефективності правового регулювання, оскільки в такому разі неважливими є чинники неюридичного значення, що може позитивно позначитися на вивченні питання. Таку позицію обстоюють Д. Азаматов, О. Миронов [1, с. 82]. Вони справедливо зазначають, що звужувати проблему юридичної ефективності правових норм до вивчення ступеня впливу санкцій на забезпечення бажаної поведінки не зовсім виправдано, оскільки це мимоволі призведе до дослідження лише односторонньої якісної визначеності закону [67, с. 62].

Істотну роль у функціонуванні права, у створенні, застосуванні, тлумаченні правових норм відіграє цілеспрямованість. Тому діяльність щодо визначення цілей закону за допомогою спеціальних прийомів, спрямована на розкриття його загального змісту і змісту правових норм (телеологічного тлумачення), дозволяє

згодом оцінювати ефективність їх дії.

Безсумнівно, для всебічного розгляду як параметра ефективності механізму правового регулювання ступеня досягнення юридичних цілей потрібно вказати ознаки правових цілей. Отож, правові цілі мають такі ознаки:

- 1) встановлюються (закріплюються в правових нормах) переважно державою, її правотворчими органами;
- 2) відображають найбільш суспільно значущі інтереси і потреби;
- 3) формально виражаються в специфічних правових засобах свого визначення та реалізації;
- 4) характеризуються загальнообов'язковою нормативністю. Цілі, закріплені в нормативних приписах, є особливим техніко-юридичним інструментом механізму правового регулювання;
- 5) їх практична реалізація гарантована державною владою [59, с. 46–47].

Теорія держави і права може лише абстрактно схарактеризувати основні типи правових цілей, їх співвідношення із соціальними цілями і визначити їх значення для дослідження ефективності правових норм. У цьому полягає практична значущість дослідження ефективності механізму правового регулювання правовою наукою і виявлення параметрів його ефективності.

В. Нікітінський та І. Самощенко умовно поділяють цілі на матеріальні (стосуються суспільних відносин поза правовою сферою, вони можуть мати економічний, політичний, ідеологічний та інший характер) і юридичні (головним об'єктом в них виступає саме право, його дотримання і виконання) [115, с. 98].

У контексті сказаного наведемо класифікацію правових цілей, яку запропонували О. Малько і К. Шундиків. Як критерій класифікації вони використовують рівень функціонування цілей у структурі законодавства. Відповідно виділяють загальноправові (орієнтири всього правового впливу), спеціальні (цілі галузевого регулювання, окремих інститутів, нормативних і правозастосовних актів), а також приватні (права, обов'язки, санкції, правовідносини тощо). Оцінка досягнення цілей, зафіксованих у тій чи іншій галузі права вертикальної ієрархічної структури законодавства, має важливе

значення для визначення й досягнення пріоритетних цілей механізму правового регулювання [59, с. 46–50].

Загальну схему правових цілей законодавства можна подати так: загальноправові цілі; міжгалузеві цілі; галузеві цілі; цілі правових інститутів; цілі окремих норм права.

Зауважимо, що саме розмежування правових цілей різного рівня має принципове значення для визначення юридичної ефективності механізму правового регулювання в тій чи іншій галузі законодавства. Тому при конструюванні мети правової норми (якщо говорити про правотворчу діяльність), а також у процесі оцінки чинного законодавства важливо визначити, у який спосіб її цілі узгоджуються з цілями інституту, галузі, частиною яких вона повинна стати, а також з головними цілями системи законодавства.

Важливо уточнити й те, з досягненням яких (безпосередніх, проміжних або кінцевих) цілей пов'язується ефективність норми права. Із цього приводу висловлюються різні думки. Ефективність законодавчого акта, на думку В. Лазарева, досягається тоді, коли всі його цілі – і найближчі, і віддалені, і кінцеві – реалізовані з найменшими збитками щодо суспільних цінностей, з мінімальними витратами та в стислі терміни [50, с. 152]. З огляду на це, щоб осмислити цю структуру юридичних цілей, їх потрібно класифікувати за формою вираження в законодавстві і свідомості суб'єктів, відповідно, на цілі-моделі, цілі-мотиви, цілі-завдання [59, с. 70].

Юридична ціль-модель – це ідеальний образ результату, на досягнення якого спрямована та чи інша діяльність. Так, у ст. 1 Конституції України закріплено положення про те, що Україна є правовою державою [45]. Безперечно, ця декларативна норма є лише ціллю-моделлю, а побудова правової держави є ідеальною моделлю взаємовідносин влади і народу в державно-організованому суспільстві, а також втіленням прогресивних принципів у діяльності органів державної влади, до якої прагне законодавець. Варто відзначити, що закріплення в законодавстві цілей-моделей характерне для загальноправових цілей, що виражаються, наприклад, у нормах міжнародного та конституційного права.

Ціль-завдання є більш конкретизованою моделлю, вона охоплює засоби, потрібні для реалізації мети. У юридичній літературі немає єдності поглядів щодо співвідношення понять «цілі» і «завдання» у праві. Одні автори вважають, що цілі впливають із завдань, оскільки ціль є вужчим за обсягом поняттям [38]. Інші автори дотримуються думки, що завдання виводяться з цілей і вирішення завдання зумовлює досягнення мети. А дехто з науковців навіть ототожнює ці поняття [85]. Поняття «ціль», зрозуміло, має певний філософський, світоглядний зміст, а поняття «завдання» – лише практичного спрямування. Завдання завжди постає як конкретизована ціль, ціль, взята в єдності із засобами й умовами її здійснення [74, с. 36].

Варто зазначити, що в законодавстві цілі-завдання домінують, адже за допомогою цієї правової форми вираження цільового спрямування механізму правового регулювання можна впливати на суб'єктів правовідносин з метою спонукати їх до вчинення певних дій чи, навпаки, утриматися від їх вчинення [43, с. 74]. Результат, який має бути досягнутий, фіксується в нормі у формі конкретного завдання, що має позитивне значення і підтверджує їх використання в тексті нормативно-правих актів. Так, у цьому випадку, на відміну, наприклад, від цілей-моделей, тлумачення відповідного нормативного припису не вимагає особливих інтелектуальних затрат, що сприяє ефективній правозастосовній діяльності.

Юридична ціль-мотив є формулюванням майбутнього результату, що виражається в роз'ясненні змісту певного нормативного акта, конкретного юридичного засобу або діяльності суб'єкта. У законодавстві є випадки, коли ціль може формулюватися у формі мотиву.

IV (2) Стан законності. На сучасному етапі, з позиції оцінки реальної ефективності механізму правового регулювання, важливе значення має оцінка стану законності, адже громадяни зацікавлені в режимі законності, стабільності правопорядку, захищеності свого життя, майна, своїх законних інтересів. Невідворотність як принцип юридичної відповідальності, а також точне суворе й неухильне дотримання і виконання вимог закону в процесі юридичної практики

надають окремому громадянину впевненості в завтрашньому дні і є запорукою стабільного розвитку держави, оптимальної взаємодії влади і суспільства в тій чи іншій сфері соціального життя.

У цьому сенсі пильну увагу потрібно приділяти наявним юридичним механізмам повної і послідовної реалізації вимог закону [39, с. 183] (закон у цьому випадку ми розуміємо в широкому сенсі). Варто звернути увагу на спеціально-юридичні гарантії законності, під якими в юридичній літературі розуміють законодавчо закріплені засоби, що гарантують дотримання законності, притягнення до юридичної відповідальності винних у її порушенні, що запобігає порушенню законності, забезпечує виявлення допущених порушень і негайне їх усунення [103].

Дієвість спеціально-юридичних гарантій законності забезпечує контроль і нагляд за законністю відповідних органів державної влади. Формами державного контролю за законністю сьогодні є судовий контроль, президентський контроль, контроль державних органів виконавчої та законодавчої влади, відомчий контроль (причому, зауважимо, цей перелік не є вичерпний) [69, с. 75; 89, с. 328].

У контексті розгляду параметрів ефективності заслуговують на увагу параметри ефективності управління. Уроки історії і сучасний досвід засвідчують, що від ефективного правового забезпечення управління багато в чому залежать результати управлінської діяльності, а отже, і розвитку економіки та соціальної сфери. Нині очевидно те, що в окремих випадках правова регламентація може виявитися зайвою для підвищення ефективності громадських відносин, а надмірне правове регулювання не завжди є виправданим кроком.

Наведемо, у контексті розглядуваного, параметри ефективності державного управління, які виокремив І. Барциц. Він обстоює відносно нову ідею «ефективного державного менеджменту» державних послуг, зокрема виступає за те, що пріоритетним для органів державної влади має бути досягнення соціального ефекту, оскільки вони не мають права зводити свою діяльність тільки до отримання прибутку (це характерно для суб'єктів господарювання недержавного сектору). Такий підхід зумовлений самим призначенням держави.

Тож система державного управління має бути спрямована передусім на виконання соціальних функцій, забезпечення, окрім економічного, ще й культурного і політичного розвитку, дотримання інтересів різних верств населення, задоволення різноманітних (а не тільки споживчих) інтересів громадян [6].

Зазначимо, що соціальні сфери людської діяльності – наука, освіта, медицина і культура, не можуть бути виведені із системи державної підтримки та існувати в умовах абсолютно ринкового відносин, бо це суперечить їх призначенню. Зараз вітчизняні науковці дискутують на тему застосування нових методів і вироблення механізмів, які поліпшили б роботу міністерств і відомств. У зв'язку із цим пропонують дві основні моделі державного управління.

1. Нормативна модель передбачає чітку регламентацію діяльності системи, визначення показників результативності та процедур їх планування, систему контролю і стимулювання. Цю модель використовують не тільки в державному секторі, а й у будь-якій системі, що спрямована на виконання процедур і правил, заданих по вертикалі «зверху вниз». Нормативна модель на державному рівні виражається у великих державних програмах та проектах.

2. Управління за результатами, впровадження методів, орієнтованих на результат, бюджетування. Ця модель передбачає переорієнтацію бюджетних та управлінських процесів з обліку ресурсів на облік результатів. Упровадження інформаційних технологій, розвиток громадянського суспільства, посилення вимог споживачів до якості послуг, що надаються, викликані потребою підвищити ефективність управлінського процесу, зацікавити бюрократію в кінцевих результатах своєї діяльності. Суб'єкти, що є одержувачами публічних послуг (населення, бізнес-структури, інститути громадянського суспільства), почали вимагати більшої підконтрольності та підзвітності державних структур.

Отже, сформульовані абстрактні параметри соціальної та юридичної ефективності механізму правового регулювання (істинність норм права, ступінь обліку правотворчих інтересів, ступінь задоволення суспільних потреб, ступінь досягнення соціально корисних цілей механізму правового регулювання, техніко-юридична якість нормативно-правового акта, виконуваність вимог нормативно-

правового акта, ступінь досягнення юридичних цілей, стан законності) можуть слугувати особливими «мірилами» в процесі оцінювання і потенційної, і реальної ефективності механізму правового регулювання в контексті розв'язання соціальних проблем, що вимагають юридичного вирішення. Надалі, спираючись на попередні здобутки, застосовуючи різні методи дослідження ефективності, можна виробити стратегію формулювання текстуального змісту відповідних нормативних приписів, підкріплених дієвим механізмом реалізації, а також побудувати загальну концепцію вдосконалення законодавства.

3.3 Взаємозв'язок соціальної та юридичної ефективності механізму правового регулювання

Соціальна та юридична ефективність механізму правового регулювання істотно різняться між собою, що пояснюється діалектичною суперечністю між необхідністю задовольнити різні суспільні потреби та можливістю їх задоволення, чи то за допомогою економічних інститутів, що одержують юридичне закріплення, а чи політичних і соціальних інтересів, що відображаються в нормативних приписах та правових механізмах. Опираючись на висновки в попередніх підрозділах, можемо сформулювати, що ці суперечності лежать у площині проблеми співвідношення юридичних цілей і соціальних потреб. З уваги на це, для дослідження проблеми взаємозв'язку соціальної та юридичної ефективності механізму правового регулювання, на нашу думку, потрібно звернути увагу насамперед на такі форми юридичної практики, як правотворчість і правозастосування, у контексті розгляду питання соціальної зумовленості права, суперечностей між законністю і доцільністю, можливістю застосування принципу «*contra legem*» при ухваленні судових рішень, а також запропонувати різні форми взаємозв'язку соціальної та юридичної ефективності механізму правового регулювання.

Проблеми соціальної зумовленості права привертала увагу не тільки сучасних, а й радянських вчених-правознавців, які розглядали означені питання в

межах соціології права. На думку В. Варданянца, «ефективність права означає не тільки бажаний результат на практиці, що є метою правового регулювання, а й ефективне вивчення вимог життя, соціальної зумовленості права» [15, с. 19]. В обох напрямках дослідження виявляється діалектична суперечність між юридичними цілями (юридичною ефективністю механізму правового регулювання) і соціально корисними цілями, які повинні бути відображені в нормативному масиві (на основі чого згодом, як ми вже зауважували, можна досягнути соціальної ефективності механізму правового регулювання). Розвиток емпіричного підходу до вивчення соціально-правових явищ дозволив конкретизувати аналіз цієї проблематики і розкрити соціальну зумовленість права як відповідність законодавства спостережуваним фактичним суспільним відносинам.

Так, обґрунтувати необхідність узгодити соціальну та юридичну ефективності правового регулювання можна, звернувши увагу на таке явище, як соціальна зумовленість законодавства, при вивченні якого можна простежити суперечності, які випливають з того, що реалізація юридичних цілей законодавства, які виражаються в безпосередніх формах реалізації права (дотримання, виконання, використання), можуть призвести до недостатнього соціально-позитивного результату або його відсутності. Тим часом досягнення суспільної злагоди та зниження рівня соціальних конфліктів – це фундаментальна потреба будь-якого суспільства, що стало на шлях демократичного правового розвитку [45, с. 173]. Якщо право розуміти як систему загальнообов'язкових норм, то ефективність права буде обмежена лише з'ясуванням ефективності норм права. Однак можлива ситуація, коли та чи інша норма соціально не зумовлена. У цьому випадку досліджують формальне положення закону, фактично нечинну норму [88]. На думку Є. Пашуканіса, потрібно відзначити, і в цьому самі юристи досить часто переконували один одного, що сукупність норм, писаних чи неписаних, сама собою відноситься радше до сфери літературної творчості. Реальне значення ця сукупність норм одержує тільки завдяки тим відносинам, які справді виникають згідно з цими правилами [76, с. 94].

Заразом можна зробити висновок про те, що дослідження ефективності соціально незумовлених норм у підсумку може призвести до неправильних висновків про їхню соціальну та юридичну ефективність. Діалектичну суперечність між соціальною та юридичною ефективністю правового регулювання можна простежити на основі такої ознаки права, як загальнообов'язковість.

Загальнообов'язковість радянські та українські правознавці традиційно вважали однією з основних ознак права і характеризували як зобов'язаність волі суб'єктів приписами, встановленими державою в законах та в інших нормативно-правових актах [63, с. 90–91; 98, с. 120–121]. До прикладу, О. Черданцев вважає, що загальнообов'язковість права загалом та окремих його норм не залежить від суб'єктивного ставлення адресатів до них. Ті чи інші суб'єкти права (громадянин, посадова особа) можуть оцінювати норми права негативно, вважати їх недоцільними, несправедливими тощо. Проте це не означає, що норми права стали необов'язковими для цих суб'єктів. Усі вони однаково зобов'язані дотримувати, виконувати і застосовувати ці норми [112, с. 153].

Принцип загальнообов'язковості тісно пов'язаний з принципом законності, що полягає в неухильному виконанні і дотриманні конституції країни та інших законів, відображених у конституційному законодавстві у формі конституційного обов'язку. Об'єктивне право є вираженням волі народу, яка має пріоритет над державною волею (містячи певну частку суб'єктивізму), тому йому властива ознака загальнообов'язковості. Відповідно до цього можна обґрунтувати наявність апарату примусу в державі, що виражається у вимогах з боку держави до осіб, котрі допустили порушення закону, а також тих, хто протиставляє власну індивідуальну волю волі держави, виконувати нормативні приписи. Заразом, як зазначає В. Сирих, в обґрунтуванні принципу загальнообов'язковості права є «надлом», що утворився під впливом і доктринальної критики, і самої держави, яка визнала, що далеко не всі її закони і підзаконні нормативно-правові акти справді є правом, що частина з них є хіба свавіллям правотворчих органів і не має ніякого стосунку до справжньої державної волі [95, с. 328].

Соціальну зумовленість законодавства вивчають у двох аспектах: це аналіз співвідношення і пошук відповідності між нормами законодавства та нормами соціального спілкування, що фактично складаються, мають об'єктивний характер і забезпечують нормальне функціонування суспільних відносин, а також виявлення детермінованості права відносинами, що виникають у процесі вироблення і прийняття нових законодавчих актів [1, с. 85]. Виявити об'єктивно зумовлену фактичну форму можна лише щодо розвитку, усталених суспільних відносин. Однак на практиці частими є ситуації, коли законодавець зацікавлений в абсолютно нових відносинах для задоволення актуальних соціальних потреб (скажімо, прискорення соціально-економічного розвитку, освоєння нових регіонів, виконання загальнодержавних цільових програм тощо). Тому соціальна зумовленість правової норми пов'язана з її відповідністю не тільки фактично сформованим суспільним відносинам, але й об'єктивним потребам прогресивного розвитку відповідної сфери суспільних відносин.

Чи задовольняють критерії соціальної справедливості правові норми – можна з'ясувати за типовими варіантами поведінки громадян, які в юридичній науці досліджуються в теорії правової свідомості. Перший варіант – це правомірна поведінка, яка підкріплюється закріпленими в нормативних приписах соціальними інтересами. Це найбільш сприятлива ситуація, коли громадяни схвалюють правову норму і безперешкодно її реалізують. Інші, менш сприятливі варіанти, пов'язані з деформацією правосвідомості, – правовий інфантилізм, правовий дилетантизм, правовий фетишизм, правова демагогія. Найбільш небезпечними формами деформації є правовий нігілізм і «переродження» правосвідомості, які потім набувають форму протиправної поведінки. У цьому випадку закріплене в нормі положення не знаходить підтримки серед громадян, оскільки ця норма не відображає їхніх інтересів. Тут потрібно застерегти, що їхні інтереси в цьому випадку мають бути соціально адекватні. У такій ситуації громадяни схильні протистояти нормі, а також порушувати її. Справедливо зазначається: норми, що не відповідають загальним закономірностям розвитку суспільства, зрештою, виявляються недієвими. Таких норм не застосовують або ж

вони слугують перешкодою, яку суспільство обходить різними шляхами [23, с. 56].

Ситуація, коли б поведінка громадян була тільки правомірною, – безсумнівно, утопія. Це випливає зі самої теорії походження держави на основі соціального договору, оскільки задовольнити потреби всіх членів товариства неможливо. Саме інтереси більшості роблять правові норми використовуваними. Тому мета законодавця зводиться до того, щоб виявити й закріпити інтереси більшості членів суспільства. Тож можна висновувати, що виникають ситуації, коли закон виявляється несправедливим, відтак реалізація відповідного нормативного припису (досягнення юридичної ефективності правового регулювання) може супроводжуватися відсутністю соціально позитивного результату.

Зауважимо, що в теорії права існує проблема так званих «об'єктивних норм», що відповідають об'єктивним законам розвитку суспільства, якими, зрештою, зумовлюється зміст законодавства. О. Лейст дійшов висновку, що насправді існують не об'єктивні норми, а різні варіанти рішень про зміну або прийняття закону, про спосіб регулювання дій учасників відносин, про перспективи цих відносин, про способи забезпечення реалізації норм права, тобто варіанти, що зумовлюють не тільки зміст правових норм, а й форми їх викладу, порядок прийняття, терміни набуття чинності [56, с. 126]. О. Лейст у питанні зумовленості права суспільними відносинами виступає прихильником певної самодостатності права, право в його інтерпретації залежить від свobodної волі законодавця і не детермінується закономірностями розвитку суспільних відносин. Право, на його думку, існує в будь-якій державі, навіть деспотичній, тоталітарній, поліцейській, у державі неповної законності і хиткого правопорядку [56, с. 110].

Під час розгляду питання співвідношення соціальної та юридичної ефективності правового регулювання уваги вимагають такі галузі права, як конституційне, кримінальне, цивільне, що безпосередньо регулюють та закріплюють базові стандарти, принципи і цілі правового регулювання у відповідній сфері суспільних відносин, які, своєю чергою, відображають соціальні

потреби. У цьому простежується діалектичний взаємозв'язок між соціальною та юридичною ефективністю механізму правового регулювання як складовими елементами ефективності правового регулювання загалом, яка виявляється у ході дослідження окремих правових явищ щодо відображення в них соціальних цілей та їх подальшої юридичної реалізації за допомогою правових засобів.

Соціальна та юридична ефективності механізму правового регулювання можуть співвідноситися так: 1) соціальна ефективність правового регулювання досягається через юридичну ефективність; 2) юридична ефективність правового регулювання досягається повністю, а соціальна ефективність не досягається; 3) соціальна ефективність правового регулювання досягається за допомогою порушення норми права (вчинення правопорушення, зловживання правом тощо); 4) не досягається юридична, а разом з нею і соціальна ефективність правового регулювання.

Проілюструємо ці положення прикладами з конституційного, кримінального та цивільного законодавства, що відображають їх цільовий зміст (дослідження нормативних цілей є необхідною умовою вивчення ефективності правового регулювання), а також із судової практики з кримінальних справ, що моделюють відповідні форми співвідношення.

З позиції конституційно-правового регулювання можна виділити питання адекватного співвідношення таких понять, як влада, свобода, закон і верховенство права [32, с. 23], що виражає загальну мету. Наприклад, для захисту конституційних цінностей допускається обмеження прав і свобод людини та громадянина, але тільки настільки, наскільки це необхідно для захисту основ конституційного ладу, моральності, здоров'я, прав і законних інтересів інших осіб, забезпечення оборони країни і безпеки держави. Отже, Конституція, передбачаючи визнання конкретних меж здійснення прав і свобод, не зазіхає на принципи права. Обмеження законодавець має встановлювати не довільно, а на основі Конституції, закладених у ній принципів справедливості і рівності.

Важливим питанням видається діалектика ієрархії цілей системи права, з реалізації яких у юридичній практиці можна судити про ступінь ефективності

правового регулювання загалом. Щоб вирішити таке завдання, потрібно підтримувати оптимальний баланс соціальних і державних інтересів, які визначають ефективність реалізації конституційних цілей у галузевому законодавстві.

З погляду цільового змісту, наприклад, теорії кримінального права, мету розуміють як ідеальне вираження результату, що досягається за допомогою застосування до особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, кримінальної відповідальності [20, с. 14]. Останнє засвідчує більш загальну правову мету – боротьбу зі злочинністю. Серед учених-правознавців побутує думка, що заклики до боротьби зі злочинністю, її посилення ставлять перед органами юстиції, державною владою загалом та суспільством незмістовну мету. Посилення тоталітарних засад в управлінні суспільством, у разі криміналізації окремих діянь, дезорганізує діяльність щодо забезпечення безпеки та правопорядку і призводить до масових порушень законності, прав та свобод громадян. Дефект цільової установки «боротьба зі злочинністю» полягає в тому, що вона тримає правозастосовця своєрідним «заручником» правової статистики, його робота часто зводиться до «боротьби» за показники.

Зауважимо, що питання про ефективність норм кримінального права значною мірою зводиться до проблеми ефективності кримінального покарання і залежить від правильного визначення його цілей. Головні запитання тут звучать так: яке соціальне призначення кримінального покарання? що має переважати під час призначення покарання – каральний елемент чи спрямування на запобігання злочинам? Принциповим завданням кримінального права є визначення цілей покарання. Від його вирішення залежить не тільки побудова багатьох інститутів цієї галузі права, але й цілеспрямоване застосування самого кримінального законодавства [20, с. 12].

Для характеристики взаємовідносин соціальної та юридичної ефективності правового регулювання важливо дослідити ефективність окремих норм цивільного законодавства. У цивільно-правовому законодавстві встановлюються загальні цілі обмеження прав громадян, які є соціально корисними: захист

конституційного ладу, моральності, здоров'я, прав і законних інтересів третіх осіб. Тобто встановлюються межі здійснення права. У такому випадку за допомогою реалізації цих цілей, що хоч і мають декларативний характер, однак підкріплені відповідними галузевими механізмами реалізації, згодом досягається соціальна ефективність правового регулювання. Наприклад, заборона на розміщення в житлових будинках промислових виробництв. З одного боку, ця заборона має всі ознаки обмеження прав, однак реалізація цієї норми забезпечує досягнення соціальної ефективності правового регулювання, оскільки сприяє досягненню суспільно корисної мети.

У контексті нашого дослідження логічний ланцюжок, у якому мета як параметр ефективності правового регулювання виступає ключовою категорією ефективності правового регулювання загалом й ефективності цивільного законодавства зокрема, можна представити так: соціальна потреба – інтерес – ціль (соціальна та юридична) – правовий засіб – намір – воля – правомірна поведінка – ефективність механізму правового регулювання.

Соціальні, політичні проблеми і суперечності у правовому суспільстві мають вирішуватися правовим шляхом. Адже право врегульовує конфліктні суспільні відносини, виражає інтереси держави і суспільства, має підтримувати між ними необхідний баланс. В умовах загострення політичної ситуації і кризи в країні, а тим паче за наявності глобальних військово-терористичних загроз, політична влада мусить бути адекватною мірою цих загроз і може вживати більш жорстких заходів та модифікуватися за формою (зміна фактичного режиму і навіть зміна форми правління) [32, с. 23]. Однак при цьому важливо, щоб результати діяльності влади задовольняли суспільні інтереси.

Ставлення до права як до соціальної цінності з погляду його непорушності розробляється в теорії правової науки в рамках теорії правової держави, де акцентується на таких абстрактних поняттях, як правосвідомість, правова культура, громадянське суспільство, у межах яких розвивається ставлення до закону (у широкому сенсі слова) як до вищої соціальної цінності. Право в суспільстві в умовах цивілізації з аксіологічного погляду – це не тільки засіб

соціального регулювання, а й соціальна цінність, соціальне благо.

Ми вже зазначали, що в юридичній літературі виділяють цінності права і цінності в праві [26, с. 79]. Під цінностями в праві розуміються ті, які сприймаються правом. Право в цьому випадку з'єднує етичні, політичні, економічні, світоглядні та інші елементи культури. Цінності права – це цінності, уособлені правом повністю або частково: свобода, справедливість, рівність, взаємодопомога тощо. Вони орієнтують людську поведінку на досягнення певних цілей, зразків поведінки. Правознавці не вигадують моделей поведінки, а запозичують їх з практичного життя і ціннісних орієнтацій соціального середовища, що властиві певній культурі, у якій вони існують [49, с. 67].

Отже, можна зробити висновок, що в самій сутності права закладено діалектичну суперечність, яка виражається в конфлікті особистих, суспільних і державних інтересів. Право завжди гостро заторкувало інтереси людей. Тож природно, що не було, немає і не буде права, яким були б задоволені всі члени суспільства. Адже право породжене суперечками і конфліктами; воно є соціально необхідним, але далеко не завжди досконалим засобом їх вирішення [56, с. 153].

Конфлікт інтересів, зрештою, впливає на процес правового регулювання та його ефективність. Як відзначають В. Толстик і М. Трусов, сам зміст права передбачає наявність конфлікту інтересів, а під змістом права вони розуміють норми права, у яких виражається воля суб'єктів правотворчості, зумовлена інтересами домінантної соціальної групи або компромісним інтересом стратифікованого соціуму [104, с. 85].

Мабуть, саме цим і пояснюється той факт, що проблема інтересу в праві загалом, а також законних інтересів досі цікава вченим-правознавцям [54, с. 201].

На правотворчий процес може впливати і впливає мінімальна частина суспільства – члени фінансово-промислових об'єднань, нова номенклатура тощо. Щоправда, у правовій політиці сучасної України можна відзначити позитивну тенденцію фіксації в законодавстві не тільки інтересів невеликої соціальної групи, так званої олігархії, власників фінансово-промислових груп, чиновників вищої ланки, керівників державних корпорацій, а й узгодження соціальних інтересів.

Наприклад, у державній політиці щодо реалізації пріоритетних національних проектів щодо охорони здоров'я, освіти, житлового господарства тощо, де їхня основна мета – підвищити якість життя громадян у відповідних сферах. Про соціальну ефективність правового регулювання можемо судити крізь призму юридичної ефективності, за результатами надання громадянам відповідних соціальних прав, тобто наскільки в процесі реалізації цих норм реалізуються соціальні інтереси.

Підіб'ємо підсумок вищесказаного. Основні цілі, ідеали і стандарти, закріплені в нормах права, загалом є адекватними соціальним потребам, вимогам, про що свідчить їх широке застосування в судовій практиці, у процесі тлумачення законодавства та під час оцінювання поведінки суб'єктів правовідносин. Однак розвиток правової системи припускає, серед іншого, і модернізацію цілей законодавства для досягнення ефективності правового регулювання, поліпшення якості життя населення.

З огляду на те, що з різних причин, і об'єктивних, і суб'єктивних, чинне законодавство будь-якої держави далеко не завжди відповідає не тільки природному праву, а й об'єктивним закономірностям суспільного розвитку, особливої актуальності набуває проблема винесення в сучасній правозастосовній практиці судового рішення «*contra legem*». Для розгляду проблеми правозастосування «*contra legem*» (у пер. з латин. – «всупереч нормам закону» [117]), як способу досягнення соціальної ефективності правового регулювання, потрібно насамперед звернути увагу на сучасне поняття законності в юридичній доктрині, адже одна із суперечностей у правовому регулюванні пов'язана з протиставленням принципу законності та можливості правозастосування принципу «*contra legem*».

Отож, законність можна витлумачити як систему взаємопов'язаних соціальних, політичних і юридичних вимог та їх реалізації в житті суспільства (у сукупності суспільних відносин, у функціонуванні правової системи, у правотворчій, правозастосовній та іншій діяльності держави) [98, с. 273]. щоправда, найбільш прийнятним вважаємо розуміння законності як ідеї, вимоги

та системи реального вираження права в законах держави, у самій законотворчості [51, с. 231].

Ми не розглядатимемо підходів до вивчення законності, оскільки це не є предметом нашого дослідження, лише зауважимо, що реальне завдання правової системи полягає в тому, щоб навчитися створювати актуальні і справедливі закони та послідовно, наполегливо реалізовувати їх. Уже із цього зрозуміло, що намагання протиставити на етапі практичної реалізації поняття «законність» і «правозаконність» є невиправданими. Щоб зміцнити законність, потрібно не протиставляти ці поняття, а навпаки, зближувати їх [87, с. 74].

Зауважимо, що принципи рівності, свободи, гуманізму, справедливості, покладені в основу ідеї «правозаконності», – це абстрактні категорії, які виходять за межі права. Заразом, вважаємо, проблеми співвідношення правового і неправового закону не мають практичного значення для юридичної науки. Прихильники концепції нормативного праворозуміння виходять з принципової тези про те, що правом має визнаватися будь-яка норма, встановлена чи визнана державою, незалежно від того, чи відповідає вона певним цінностям, а прихильники природно-правового підходу послідовно стверджують принцип верховенства природного права, завдяки якому природне право одержує загальнообов'язковість і державний захист. Побутує думка, що коли природне право назвати не правом, а, скажімо, свободою, мораллю, правовим ідеалом, принципом, то абсолютно ніяких негативних наслідків, ні теоретично, ні на практиці, це не спричинить. У такому разі збережеться позитивний потенціал «природного права» як критерію для оцінки чинного права [104, с. 128].

Насправді ж, як уже було сказано, правові цілі і засоби перебувають у діалектичній єдності, взаємно впливаючи одне на одного, визначають подальший розвиток системи законодавства загалом. Так, разом з прийняттям норми формується особлива практика її застосування. Водночас сама норма, щоб бути «дієвою», має відповідати традиціям права, а саме – чинним нормам, а також принципам права [90, с. 94].

Далі звернімо увагу на суперечності, які зумовлюють досягнення соціальної

та юридичної ефективності правового регулювання, у межах протиставлення законності і доцільності. Центральною проблемою тут є те, що добросовісна реалізація несправедливої норми права може призводити до несприятливих соціальних наслідків. У контексті розгляду цієї проблеми потрібно опиратися передовсім на наукові погляди і підходи радянських учених. Так, Є. Гребньов вказує на дві позиції щодо «взаємин» нормативної і так званої чинної системи управління [28, с. 74]. Відповідно до однієї з них, норми законодавства не повинні порушуватися під жодним приводом, навіть якщо з погляду суспільних інтересів виконання цих норм видається недоцільним. Згідно з іншою позицією, якщо у праві запитання про те, як чинити – законно чи доцільно, вже давно вирішено на користь законності, то в господарській практиці його щоразу вирішують відповідно до обставин [28, с. 92]. Безсумнівно, ця тенденція не може існувати, якщо в юридичній практиці вироблені і функціонують особливі правові механізми гармонізації соціальної та юридичної ефективності правового регулювання.

Щодо правотворчої діяльності, то варто зазначити, що доцільність тут виражається у прийнятті нормативних актів, які відповідають закономірностям суспільного розвитку [91, с. 12]. На думку деяких авторів, можна навіть говорити про презумпцію доцільності виданих нормативних актів. Тим часом в теорії права однозначно висловлюється думка про те, що можливість розбіжностей між законністю і доцільністю не передбачає відступу суб'єктами права від приписів, що містяться в правових актах.

Доти, доки нормативного акта не скасовано або не змінено, його приписи мають неухильно втілюватися в життя. При цьому зауважимо, що закон, будучи формально визначений, не може змінюватися одночасно з динамікою життя, внаслідок чого можуть виникати суперечності між досягненням юридичних цілей і тим соціальним ефектом, який є в підсумку. Однак відступати від вимоги закону – неприпустимо. Із цього приводу О. Черданцев зазначає, що вигода відступу від законності для конкретного випадку перекривається великою шкодою підриву законності [112, с. 183]. З таким підходом солідарна також Н. Гранат, яка зазначає, що відступ від закону, з будь-яких благородних мотивів, може

спричинити свавілля і беззаконня [27, с. 74].

Проте очевидно: що довше діють закони, які не відповідають параметрам соціальної ефективності, то більше загострюється проблема суперечності між законністю і доцільністю у правозастосовній практиці. Зокрема, задоволення інтересів сторін у конкретній юридичній справі є однією з цілей правозастосовної діяльності. Однак не завжди інтереси учасників правозастосовного процесу збігаються. Тому незалежний і незацікавлений у результаті справи правозастосовний орган прагне усунути соціальний конфлікт і від того, наскільки це йому вдається, можна підсумовувати й про ефективність правозастосовної діяльності [50, с. 63].

У цьому сенсі варто зауважити, що законодавчі органи повинні своєчасно вносити зміни і доповнення до чинних законів або скасовувати їх. Підтримка балансу відповідності нормативних актів вимогам реального життя є одним з головних завдань у діяльності законодавчих органів, інакше дія таких законів стає недоцільною, як наслідок – вони можуть стати неефективними.

Обґрунтованим видається і той факт, що в разі, якщо право апріорі є недосконалим і суперечливим соціальним явищем, то дії суб'єкта правозастосування всупереч нормам закону («*contra legem*») можуть визнаватися способом досягнення соціальної ефективності правового регулювання, за допомогою якого можна досягнути соціально позитивного результату. Та чи припустимо це в сучасній юридичній практиці?

Конструкція «*contra-legem*» не є новою для юриспруденції, вона походить від римського права, у якому особливе значення надавалося доктринальним джерел права. Конструкцію «обходу» закону розуміли так, що проти закону діє той, хто чинить заборонене законом; діє в обхід закону той, хто, дотримуючись слів закону, обходить його зміст [29, с. 184]. У радянській юридичній літературі висловлювалася думка проти офіційного визнання судової правотворчості, яке зводиться до того, що подібне визнання спричинить порушення принципу, згідно з яким суддя підкоряється закону, і суддя отримує право за потреби діяти проти закону (*contra legem*) [105, с. 111]. Наприклад, деякі вчені приходять до

обґрунтованого висновку про серйозне применшення в результаті використання судового прецеденту такого невіддільного критерію правової держави, як гарантія громадянам заздалегідь знати про юридичні «правила гри». Вони ж справедливо вказують, що в разі визнання судового прецеденту як джерела права, потрібно бути готовими до можливої появи таких форм судової правотворчості, як «*contra legem*», які досить добре відомі англо-американській правовій системі [2, с. 68].

Як бачимо, у цих судженнях висловлюється негативне ставлення до можливості застосування цього принципу, характерного для правової сім'ї загального права, тому можна висновувати, що у юридичній науці склалася думка про неприпустимість застосовувати принцип «*contra legem*».

Заразом наголосимо, що дію «проти закону» потрібно відрізнити від поняття «правомірне зловживання правом». Розумінню сутності правомірного зловживання правом може сприяти вивчення, наприклад, психологічних чинників правомірної поведінки. На думку Є. Нурпеїсова, правомірна поведінка може бути детермінована егоїстичними потребами і створювати умови для розвитку особистості при явному чи прихованому ігноруванні інтересів суспільства, тобто це егоїстично орієнтована поведінка [70, с. 73].

Різновидом правової поведінки є і правомірне зловживання правом, коли суб'єкт права ставить свої інтереси над інтереси третіх осіб, суспільства і держави. При правомірному зловживанні суб'єктивним правом, як зазначає О. Малиновський, виникає така ситуація, коли незбіжні соціальні норми (правові та моральні), конкурують між собою. Суспільство засуджує уповноваженого суб'єкта, що діє відповідно до правової норми, як порушника моральної норми. У цьому випадку суб'єкт в межах одного поведінкового акту діє і правомірно, і аморально водночас [58, с. 211].

Правомірне зловживання правом стає можливим з огляду на наявні суперечності між правом і моральністю. Як зазначає О. Цибулевська, правомірне зловживання правом має місце тоді, коли суб'єкт реалізовує свої права, аморально використовуючи правові приписи. При цьому суб'єкт не вчиняє правопорушення і не підлягає юридичній відповідальності [111, с. 267]. Саме в аморальності цілей

суб'єкта права й полягає головна відмінність правомірного зловживання правом від застосування «*contra legem*» як способу досягнення соціальної ефективності правового регулювання.

Тим часом допустимість застосування «*contra legem*» є однією з непростих і багатоаспектних проблем правозастосування. Одним з аспектів є суперечність між такими глибинними характеристиками права, як гнучкість правового регулювання, з одного боку, і вимога законності як необхідного атрибута побудови правової держави – з іншого, що полягає в точному, строгому і безумовному дотриманні норм права. Така суперечність гостро виявляється у випадках так званого «морального вибору», коли одні правозастосовці психологічно схильні ухвалювати законні, нехай і несправедливі рішення, а інші навпаки – незаконні, але справедливі. У такому випадку відбувається деформація правосвідомості і складається формується зневажливе ставлення до такого фундаментального принципу права, як загальнообов'язковість.

Отже, можливість застосування «*contra legem*» не є актуальною для української юридичної практики, оскільки існують інші, закріплені в законодавстві способи приведення правових норм у відповідність до суспільних потреб.

Серед аспектів розглядуваної проблеми є те, що справедливість і доцільність виступають оціночними поняттями, і щодо кожної правової ситуації може бути багато варіантів розв'язання цієї проблеми. Водночас право є універсальним способом управління суспільством, тому якщо ми допускаємо застосування «*contra legem*», то його має підтримувати більшість членів суспільства як справедливе і доцільне. Але в країнах, де культура суду не є на високому рівні, застосовувати судовий прецедент не так і доцільно.

Утім, не можна заперечувати імовірність певної «протидії» правозастосовної практики загалом або окремих правозастосовців позитивним нормам, що набули чинності. В. Баранов, аналізуючи потребу в прогнозуванні варіантів протидії законам, звертає увагу на те, що особливо важливо встановити, чи не виявиться негативною правова реакція на планований до видання закон у юридичній (насамперед судовій та адміністративній) практиці. Так, дослідник

вважає, що судам цілком посильно «загальмувати» дію закону, якщо в конкретному аспекті життєдіяльності склалася інша практика, яка не відповідає нововведеному правовому режиму [8, с. 38].

Крім того, як правило, у концепцію того чи іншого законопроекту «закладається» одна наукова позиція і відкидається, часто без пояснення причин, відразу кілька інших [114, с.123]. У такій ситуації вчені мають право відстоювати свою позицію і критикувати вибраний законодавцем варіант.

Зазначимо, що перший прецедент застосування «*contra legem*» датований 1610 р., коли суддя Едуард Коук, посилаючись на принципи загального права, визнав недійсним закон, прийнятий британським парламентом [107, с. 95].

У сучасній юридичній літературі висловлено думку і проти застосування «*contra legem*». Наприклад, О. Федотов виділяє низку основних аргументів противників правозастосування «*contra legem*», які, втім, не є безперечними [107, с. 95]. Так, правозастосування «*contra legem*» є особливим різновидом правотворчої діяльності, проте ніякі правозастосовні органи держави не мають права здійснювати правотворчу діяльність, оскільки це суперечить принципам теорії поділу влади. Відзначимо, що в правовій літературі не склалося єдиної думки щодо правомірності та допустимості судової правотворчості. Суміжною із цією є проблема суддівського розсуду і його меж [17, с. 9]. Отже, суб'єктивна воля судді під час ухвалення рішення, безсумнівно, може бути одним із чинників, що підривають авторитет закону, з одного боку, а з іншого – і позитивним моментом в інтересах громадян, стосовно яких може бути застосоване несправедливе рішення.

Якщо дозволити посадовим особам держави застосовувати право «*contra legem*», то одні чиновники скористаються цим правом, а інші ні. Як один з негативних наслідків у цьому сенсі може бути неоднomanітність правозастосовної практики. Крім того, враховуючи низький авторитет судової влади, а також можливість завуальованих корупційних виявів під час винесення рішень «*contra legem*», на цьому етапі розвитку системи права немає необхідності наділяти суди такими повноваженнями [10, с. 3].

Уявлення про справедливість і доцільність в усіх правозастосовців різні, і справедливе й доцільне рішення з погляду одного правозастосовця може виглядати несправедливим і недоцільним з погляду іншого. Однак треба визнати й те, що принципи справедливості, свободи, рівності та інші філософські підстави змісту права, з одного боку, є універсальними світоглядними категоріями, а з іншого – у процесі правового регулювання дуже важко, видається, уникнути суб'єктивізму у правозастосовній діяльності судів. У цьому виявляється суперечність між соціальною ефективністю правового регулювання (результатом чого є задоволення об'єктивних суспільних потреб) та юридичною ефективністю правового регулювання (результатом є реалізація позитивної норми).

Отже, правозастосування «*contra legem*» не є актуальним напрямком узгодження соціальної та юридичної ефективності правового регулювання у зв'язку з можливими негативними наслідками (корупційні вияви під час ухвалення рішень, що негативно впливають на авторитет закону й утискають права громадян, можливість судового розсуду при винесенні рішень «проти закону», різні уявлення про критерії справедливого правозастосовного акта в різних правозастосовців) і не може бути способом досягнення соціальної ефективності правового регулювання.

Перспективним напрямком є формулювання ефективного механізму приведення змісту закону у відповідність до справедливості і доцільності, які є одними з абстрактних критеріїв змісту права, пов'язаного з ідейно-теоретичним рівнем боротьби за зміст права [104, с. 132]. На практичному рівні боротьби за зміст права В. Толстик, зокрема, пропонує такий механізм приведення чинного закону у відповідність до критеріїв права, який реалізується в ході здійснення правозмінювальної ініціативи й охоплює: 1) ініціатора перевірки права на відповідність його критеріям (суб'єкт, наділений правом правозастосовної ініціативи); 2) суб'єкта правотворчості, який встановив оспорювану норму (Парламент, Президент, Уряд, міністерства, відповідні органи місцевого самоврядування); 3) чіткі, детально прописані процедури (форма подачі запиту, обґрунтування невідповідності, терміни розгляду тощо) [103, с. 20].

Зауважимо, що перелік суб'єктів правозастосовної ініціативи не є нормативно закріплений. До них можна віднести, наприклад, громадян, що звертаються усно і письмово до державних органів, та органи місцевого самоврядування, посадових осіб (наприклад, прокурора при здійсненні нагляду за законністю, Президента при реалізації повноважень щодо призупинення актів органів виконавчої влади), державні органи (вищі органи судової влади мають повноваження скасовувати нормативно-правові акти) тощо.

Водночас треба сказати, що немає потреби ототожнювати нормативні приписи з практичною діяльністю, зводити право до фактичних відносин. Не варто заперечувати, що частина наявних у сучасному законодавстві нормативних правил-регуляторів, які впливають на економічні та політичні відносини, мають помилковий зміст за своєю суттю, оскільки не мають мети – задовольнити тією чи іншою мірою соціальні потреби, а призначені для втілення в життя інтересів невеликих соціальних груп, що є при владі. Тим не менше, ці правові акти мають легітимний характер. До того ж наявність правових приписів ще не означає, що з їх виданням завжди й відразу досягається бажаний результат. Тільки здійснення цих приписів на практиці забезпечує досягнення державою, окремими особами й організаціями певного інтересу. Це підтверджує наявність діалектичної суперечності між категоріями «можливість» і «дійсність» у праві. Не можна повністю ототожнювати потенційні нормативні приписи та суспільні відносини, що реально склалися, як і не можна їх протиставляти.

Отже, розглянувши проблему взаємозв'язку соціальної та юридичної ефективності механізму правового регулювання, теоретично обґрунтувавши виділення різних форм співвідношення соціальної та юридичної ефективності правового регулювання, наявну суперечність між законністю і доцільністю, можемо висновувати, що центральною проблемою в контексті вивчення різних форм співвідношення соціальної та юридичної ефективності є те, що сумлінна реалізація несправедливої норми права (яка не відповідає об'єктивним суспільним потребам, сформованим суспільним відносинам) може призводити до несприятливих наслідків.

3.4 Правовий моніторинг як основний метод узгодження соціальної та юридичної ефективності механізму правового регулювання

У юриспруденції виділяють легальну і нелегальну форми боротьби за зміст права. Для нас у контексті дослідження правового моніторингу як основного методу узгодження соціальної та юридичної ефективності механізму правового регулювання інтерес становлять особливі легальні форми боротьби за зміст права. Під легальною формою розуміють зовнішнє вираження діяльності з ведення боротьби за зміст права, яка не суперечить вимогам чинного законодавства [104, с. 84]. Виокремлюють регламентовану і не регламентовану правом легальну форму. Суб'єктами регламентованої правом легальної форми боротьби за зміст права є, на нашу думку, законодавчі органи державної влади, органи виконавчої, судової влади, а також посадові особи, громадяни та їх об'єднання. У цьому сенсі важливо, щоб законодавець поряд з іншими суб'єктами правозмінювальної ініціативи активно брав участь у формуванні справедливих правових норм, оцінюючи результати правотворчої і правозастосовної практики. Безсумнівно, цей процес має здійснюватися в межах правового моніторингу, який покликаний виявляти зазначені недоліки нормотворчої і правозастосовної діяльності.

Додамо, що правовий моніторинг розглядають як один з головних інструментів підвищення рівня соціальної та юридичної ефективності правового регулювання, забезпечення належної якості прийнятих нормативно-правових актів та їх реалізації. Ю. Тихомиров, скажімо, зазначає, що в ході суспільного розвитку нагальною є потреба в аналізі й оцінці ефективності права. Це важливо для з'ясування «зворотного зв'язку» від суспільства до права на основі вивчення реального руху всіх елементів й оцінки його соціальної корисності загалом. Саме правовий моніторинг дозволяє виконати це завдання [100, с. 265].

Неабияке значення має правовий моніторинг і для відкритості та прозорості діяльності державних органів, інформованості громадськості про стан правової основи розвитку держави, а також для підвищення рівня правосвідомості та правової культури суспільства загалом. Тому актуальним зараз є питання

впровадження правового моніторингу як системи постійного спостереження, аналізу та впливу на правову сферу, на всі стадії життя правової норми – від зародження ідеї, визначення предмета регулювання до реалізації норм і контролю над ефективністю їх застосування. Безперечно, це має підвищити ефективність законодавчої діяльності, налагодити плідну соціальну співпрацю між владою і суспільством [94, с. 12]. Існує підхід, за яким основою концепції ефективності законодавства є природно-правове праворозуміння, коли право розглядають не як засіб вирішення соціальних суперечностей, а як систему норм, що ґрунтується на природжених і невідчужуваних правах людини [53, с. 8]. Зі свого боку зауважимо, що не поділяємо цього підходу, оскільки право в цьому розумінні постає як «річ у собі» і «для себе». Відповідно, за такого підходу, і правовий моніторинг не є актуальним методом узгодження соціальної та юридичної ефективності правового регулювання чи способом оцінки ефективності правового регулювання. А саме за допомогою оцінки ефективності нормативно-правового акта визначається ступінь урегульованості відповідних суспільних відносин, виявляються прогалини, усуваються колізії і суперечності між нормативно-правовими актами однакової і різної юридичної сили, що сприяє напрацюванню пропозицій щодо вдосконалення законодавства [46, с. 92].

На сучасному етапі побутує думка, що низька ефективність правозастосування пов'язана з такими чинниками, як відсутність об'єктивної інформації про реалізацію законодавчих актів; неприйняття необхідних для забезпечення реалізації закону підзаконних актів, що також порушує зворотний зв'язок між законодавцем і правозастосовцем; неоднозначне тлумачення норм права, їх застосування поза зв'язком з іншими однорідними нормами, невикористання норм права (закону), незаконне обмеження прав громадян і юридичних осіб тощо [24, с. 26].

Характеризуючи правотворчу діяльність, треба зауважити, що розвиток системи законодавства неминуче призведе до значного збільшення обсягу правових актів, відтак виникне потреба вдосконалити державний контроль і на етапі правотворчості, і на етапі застосування правових норм задля створення

несуперечливої нормативно-правової бази. Отож, правовий моніторинг є особливим інноваційним суспільним інститутом модернізації країни.

Зазначимо, що правовий моніторинг часто ототожнюють з юридичним прогнозуванням, а насправді їх треба розмежовувати.

І так, щоб визначити динаміку форм правового регулювання та їх співвідношення із соціально-правовими регуляторами, потрібно використовувати науковий інструментарій юридичного прогнозування. Його об'єктами можуть бути галузі законодавства, правові інститути, закони, форми діяльності державних органів, форми і діяльність соціальних установ і бізнес-структур; матеріали правового моніторингу [109, с. 15], динаміка ставлення громадян до права [101, с. 17].

Прогнозування, будучи найважливішим індикатором сфер правового регулювання, що вимагають нового правового вирішення, опирається на моніторинг дій правових норм. Чи потрібно проводити прогностичне дослідження – залежить від ступеня його актуальності і значущості, що визначають за даними правового моніторингу, аналізу інших чинників. Узагальнено можна сказати, що моніторинг розкриває недоліки, а прогноз пропонує шляхи їх усунення [30, с. 19].

З огляду на такий взаємозв'язок моніторингу та прогнозу чимало науковців виділяють прогностичну функцію моніторингу нормативно-правових актів [5, с. 73]. Автори відзначають, що тільки після визначення в процесі моніторингу характеру, напрямку і ступеня стійкості правового регулювання можна спрогнозувати ефективність і тривалість прийнятих нормативних актів. Отже, прогноз вони розглядають як один з результатів моніторингової діяльності. Зауважимо, що в деяких наукових працях правовий моніторинг визначено як самостійний, спеціальний вид діяльності з аналізу, оцінки і прогнозування якості законодавства і правозастосовної практики [30]. Очевидно, що відповідно до такого визначення прогнозування розглядають як елемент (етап) правового моніторингу.

Н. Толмачова визначає «моніторинг закону» (розуміючи під ним моніторинг

законодавства і правозастосовної практики) як метод здійснення державного контролю планованого (прогнозованого), поточного та перспективного стану і практики застосування закону і прийнятих на виконання цього закону правових актів. Цей метод передбачає системний і постійний збір та аналіз інформації про стан спостережуваного закону з метою використання заходів державного реагування і примусу, щоб запобігти й усунути небажані наслідки його застосування [102, с. 4].

У юридичній науці існують різні підходи до визначення поняття «моніторинг» у правовій сфері, проте сутність одна: оцінка якості нормативно-правової основи регулювання суспільних відносин та її практичної реалізації в процесі правозастосовної діяльності з метою встановлення, співвідношення закладених цілей правового регулювання та досягнутих результатів.

Допустимо, вважаємо, використовувати термін «правовий моніторинг», оскільки це формулювання не обмежує моніторингової діяльності щодо об'єкта (закон, підзаконний нормативно-правовий акт, правозастосовна практика), не застосовуючи при цьому абстрактного поняття (правовий простір, правове поле). Прикметник «правовий» у цьому випадку акцентує увагу на сфері здійснення моніторингу, його «спеціалізації» (на відміну від фінансового, екологічного та інших видів).

Правовий моніторинг – нове явище в українській науці і практиці. Поки тривають дискусії щодо визначення цього поняття і його змісту. Так, Ю. Тихомиров характеризує термін «правовий моніторинг» як динамічний організаційний і правовий інститут інформаційно-оціночного характеру, що здійснюється на всіх стадіях функціонування управління, господарювання, що виявляється на всіх етапах виникнення і дії права [101, с. 18].

Термін «моніторинг» у юридичній літературі визначають як систему спостережень, оцінки, прогнозування стану й динаміки певного явища, процесу чи іншого об'єкта з метою його контролю, управління його станом, охорони, виявлення його відповідності бажаному результату або початковим сподіванням [116, с. 502].

Відповідно до сказаного, доцільно визначити правовий моніторинг як методично обґрунтовану комплексну систематичну діяльність уповноважених суб'єктів зі спостереження, аналізу, оцінки якості правових норм і практики їх застосування на предмет досягнення закладених у них цілей і планованих результатів правового регулювання суспільних відносин, а також щодо прогнозування шляхів вдосконалення нормотворчої та правозастосовної діяльності.

Такий підхід, на нашу думку, забезпечує можливість інтегрувати в одному визначенні найбільш повне уявлення про характерні риси цього явища, забезпечити придатність запропонованої дефініції і для наукового дослідження, і для правової практики проведення правового моніторингу.

У теорії правової науки існують суміжні терміни до поняття «правовий моніторинг» – «моніторинг законодавства та правозастосовної практики», «моніторинг правового простору» [113, с. 137] тощо. Утім, законодавчо поняття правового моніторингу не закріплено, оскільки немає закону, що встановлює основи організації та проведення правового моніторингу. Цим і пояснюється термінологічна невизначеність у сучасній юридичній науці. Справедливо вважати, що поняття «правовий моніторинг» охоплює такі стадії юридичної діяльності, як правотворчий процес, оцінка якості прийнятих нормативно-правових актів, правозастосовний процес [25, с. 6]. Моніторинг правового простору – це «система теоретичних та емпіричних методів дослідження правового простору, спрямованих на отримання інформації, необхідної для забезпечення його оптимального стану» [47, с. 2]. Моніторинг правового простору і правозастосовної практики – це «система оцінки, аналізу і прогнозування стану й динаміки законодавства та практики його застосування з метою виявлення їх відповідності планованому результату правового регулювання, а також очікуванням учасників законодавчого процесу, посадових осіб виконавчих, судових та інших органів і рівнів влади, інститутів громадянського суспільства і, зокрема, громадян» [31, с. 192]. Моніторинг правового поля – це «комплексна система регулярного спостереження, аналізу, оцінки і прогнозу стану, а на цій

основі – розробка пропозицій щодо вдосконалення, поліпшення повноти та якості, перспективного планування розвитку законодавчої бази всіх сфер життєдіяльності суспільства і держави» [99, с. 28].

На нашу думку, у цьому понятті обґрунтованою видається ознака регулятивності моніторингу, адже регулярність передбачає певну періодичність. Однак, вважаємо, вживати поняття «моніторинг правового простору» і «моніторинг правового поля» не зовсім доречно, оскільки ці поняття невизначено розширюють об'єкт, щодо якого здійснюються моніторингові дії. З позиції сучасних вчених-правознавців, об'єктами правового моніторингу можуть бути: нормативний правовий акт або його структурна частина, окремі статті нормативного правового акта, комплекс нормативно-правових актів, що регулюють окрему сферу суспільних відносин, а також відносини, пов'язані з реалізацією нормативно-правових актів [24, с. 24; 99, с. 28].

Отже, найбільш адекватними поняттями є «моніторинг законодавства і правозастосовної практики», «моніторинг нормативно-правового акта», «моніторинг закону». Варта уваги і дефініція Ю. Тихомирова: «моніторинг закону – це система постійного спостереження, аналізу і впливу на правову сферу, на всі стадії життя закону – від регулювання до реалізації норм і контролю за ефективністю їх застосування» [99, с. 28].

Відзначимо, що моніторинг законодавства призначений для оцінки ефективності та якості нормативних правових актів з метою подальшої розробки, на основі даних моніторингу, пропозицій щодо усунення виявлених у ході моніторингу прогалин і колізій шляхом коригування відповідної нормативної бази [110, с. 5]. Під моніторингом нормативно-правових актів розуміють науково і методично обґрунтовану систему комплексної оцінки змісту і форми, нормативно-правових актів, яку здійснюють на основі одержаної інформації, результатів спостереження, аналізу, контролю та прогнозування задля створення якісної й ефективної системи нормативно-правових актів [66, с. 8]. Для реалізації ідеї моніторингу нормативно-правових актів пропонують поняття «моніторинг нормативно-правових актів» закріпити нормативно.

Основні завдання правового моніторингу:

- оцінити ефективність функціонування правової системи;
- систематизувати чинне законодавство;
- підготувати пропозиції щодо вдосконалення законодавства;
- створити постійно дієву систему зворотного зв'язку між суб'єктом та об'єктом нормотворчої діяльності та правозастосовцем [81, с. 86–88].

Кінцевою метою правового моніторингу є створення ефективного механізму правотворчості й реалізації його результатів – нормативно-правових актів, що відображає суспільні потреби на стадіях правотворчої діяльності із законодавчого забезпечення державної політики, підзаконної правотворчості, правозастосовної діяльності та здійснення правосуддя.

Окрім наведених основних завдань правового моніторингу, завжди можна виокремити додаткові, тим паче, що досягненню «кінцевої» мети передує «проміжна».

Три перші наведені завдання фактично є етапами (елементами) діяльності з проведення правового моніторингу. «Кінцева» мета – створення ефективного механізму правотворчості і реалізації його результатів – суперечить сутності правового моніторингу як систематичній, постійно здійснюваній діяльності. Очевидно, що із створенням такого механізму правотворчості і правозастосування необхідність у постійному проведенні моніторингу не зникає, оскільки виникає потреба в підтримці ефективного функціонування згаданого механізму. Відтак можна висновувати, що мета правового моніторингу полягає в тому, щоб забезпечити ефективну дію циклу правового регулювання суспільних відносин: від моменту надання юридичної сили правовій нормі до виявлення проблем її практичного застосування і вироблення шляхів подальшого вдосконалення.

З огляду на сказане у правовій системі України завдання правового моніторингу зводяться до того, щоб:

- виявити недоліки правового регулювання, а також визначити ефективність дії правових норм для систематизації і вдосконалення системи законодавства;
- створити умови для впорядкування загальнодержавних і регіональних

нормативно-правових актів;

– виявити тенденції й потреби у правовому регулюванні визначеного кола суспільних відносин;

– визначити можливості й необхідності сприйняття зарубіжного досвіду розвитку правових інститутів.

Правовий моніторинг, як будь-яка методологічно обґрунтована діяльність, має здійснюватися з урахуванням певних принципів. Щодо принципів моніторингової діяльності у правовій науці запропоновано різні підходи.

Ю. Арзамасов і Я. Наконечний виділяють основні та спеціальні принципи правового моніторингу. До основних вони відносять принципи, що відображають головні, об'єктивно необхідні сторони і прояви моніторингу, а також ті, що характеризують стійкі, закономірно наявні відносини і зв'язки в процесі його здійснення в правотворчості. Це, зокрема, принципи законності, демократизму, гласності, науковості, професіоналізму. Як спеціальні принципи дослідники називають: комплексність, системність, плановість, технічний стан [6, с. 36].

Загалом можна констатувати, що запропоновані в юридичній літературі принципи проведення правового моніторингу схожі за змістом, відмінність лише у формулюванні їх назв.

У зв'язку із цим пропонуємо такі принципи, на основі яких має здійснюватися правовий моніторинг:

1) принцип законності – діяльність суб'єктів правового моніторингу має здійснюватися з урахуванням вимог нормативно-правових актів, що становлять систему права держави, зокрема положень нормативних актів, що регулюють порядок та методіку проведення моніторингу;

2) принцип обов'язковості – правовий моніторинг як додаткова функція органів влади й управління має здійснюватися на постійній основі щодо всіх чинних на період проведення дослідження нормативно-правових актів у галузі правового регулювання, вибраної як об'єкт дослідження;

3) принцип програмної забезпеченості – заходи в межах проведення правового моніторингу мають здійснюватися з урахуванням приписів

затверджених програм (планів), що визначають коло суб'єктів, процедуру, методи здійснення моніторингу у встановленій сфері діяльності і способи використання отриманих даних;

4) принцип повноти інформаційної бази – збір інформації про правозастосування чинних нормативно-правових актів має здійснюватися з різноманітних джерел – від органів державної влади всіх рівнів та органів місцевого самоврядування до громадських установ та організацій, засобів масової інформації, громадян – за показниками, визначеними у програмі (плані) правового моніторингу та уточнятися в процесі його проведення;

5) принцип об'єктивності та достовірності інформації – суб'єкти, що здійснюють моніторингові заходи і дослідження, відповідають за об'єктивність і достовірність інформації, використовуваної в процесі правового моніторингу;

б) принцип транспарентності – результати проведеного правового моніторингу мають бути доступні для ознайомлення (через опублікування в засобах масової інформації, на офіційних сайтах органів державної влади та місцевого самоврядування);

7) принцип оснащеності – ефективне здійснення правового моніторингу вимагає постійного рівня забезпеченості зазначеної діяльності в різних аспектах: професійному, кадровому, фінансовому, технічному тощо, достатньому для вирішення поставлених завдань.

Що стосується об'єкта правового моніторингу. Останнім часом у юридичній літературі науковці обстоюють позицію, згідно з якою об'єктом правового моніторингу може виступати нормативно-правовий акт або його структурна частина, комплекс нормативно-правових актів, що регулюють окрему сферу суспільних відносин, практика правозастосування нормативно-правових актів.

Стосовно методології правового моніторингу, то зауважимо, що це сукупність способів, методів і засобів, які забезпечують раціональну й ефективну організацію діяльності суб'єктів правового моніторингу для здійснення інвентаризації, прогнозу, оцінки ефективності та дієвості нормативно-правових актів і правозастосовної практики [82, с. 212].

Основними методами здійснення правового моніторингу є спостереження, аналіз та оцінка.

Спостереження – це активне телеологічне дослідження, вивчення того, що становить певний життєвий інтерес і доступне сприйняттю в тому вигляді, як воно є насправді, що існує, виявляється фактично, без будь-якого втручання ззовні. Ці спостереження піддаються певній професійній класифікації, на їх основі складаються узагальнювальні висновки (лінгвістичні, логіко-семантичні, семіотичні, соціологічні, економічні, правові тощо) [99, с. 29].

Метод спостереження здатний забезпечити безпосередній контакт дослідника з тим чи тим предметом, явищем як певними об'єктами дійсності, які за своїми властивостями можуть бути досить обширними і багатогранними (а це зумовлює професійну поліваріантність їх спостереження). У цьому й полягає функціональна цінність методу спостереження в моніторинговій діяльності. Пряма взаємодія моніторингу з об'єктами утворює систему «суб'єкт – об'єкт», у якій об'єкт стає особливим предметом спостереження дослідника. На цьому рівні вивчають об'єкт, в ідеалі з усіх боків, з усіх телеологічних позицій. Це надзвичайно важливо під час розгляду того чи того питання, адже його значення підносить на певну практичну висоту в суспільній свідомості, прогностично визначає онтологію його нормативного рішення відповідно до виниклих потреб.

Щодо методу аналізу даних спостереження, то він спрямований на докладне дослідження, вивчення тих чи тих ознак, властивостей, відносин, виявлених у процесі спостереження, що поступово формує загальне уявлення про об'єкт [21, с. 14]. Професійна поліваріантність спостереження зумовлює професійну поліваріантність аналітичної діяльності. Наприклад, тематично або концептуально юрист аналізуватиме нормативно-правовий акт з правового погляду, лінгвіст – із лінгвістичного, логік – зі семантичного, соціолог – із соціологічного тощо. Головні вимоги до аналітичної роботи – об'єктивність, неупередженість, професійна глибина бачення і розуміння явища, яким би не був метод його аналізу.

Оцінка результатів спостереження й аналізу, проведених у процесі

правового моніторингу, дає цілісне уявлення про якість і значущість вказаних даних.

Синтез завжди йде опісля аналізу, з'єднуючи розчленовані ним дані спостереження в одне ціле, дозволяючи отримати нові знання про об'єкт, узагальнено концептуально оцінити його, зробити прогностичні висновки. Синтезуюча оціночна операція моніторингової діяльності є завершальною в межах вибраного дослідження конкретного об'єкта, що, своєю чергою, стає поштовхом для його подальшого дослідження, осмислення відповідно до назрілих нових потреб. Результати цієї операції можуть набувати установчого значення, якісно збагатити або поліпшити нормативно-правове регулювання певної сфери суспільних відносин або конкретного соціально значущого питання.

Отже, правовий моніторинг як невіддільна частина управлінського циклу в загальному вигляді забезпечує зворотний зв'язок – виявляє потреби у врегулюванні суспільних відносин, оцінці ефективності і результативності вибраних методів правового регулювання.

Правовий моніторинг можна класифікувати на види за різними підставами.

За суб'єктом критерієм: загальнодержавний (здійснюють органи державної влади); громадський (здійснюють громадські установи та організації); муніципальний (здійснюють органи місцевого самоврядування).

За тривалістю проведення: постійний (здійснюється безперервно), тимчасовий (здійснюваний в межах якогось проміжку часу), оперативний (здійснюється для швидкого, невідкладного розв'язання виниклих проблем у процесі реалізації нормативно-правових актів).

Залежно від часу дії нормативно-правових актів, що виступають як об'єкт правового моніторингу, зазначений процес визначають як ретроспективний (у процесі якого здійснюється аналіз й оцінка нормативно-правових актів, що втратили чинність, з уваги на позитивний і негативний досвід у їх реалізації), поточний (передбачає аналіз й оцінку чинних нормативно-правових актів) і прогностичний (передбачає виявлення соціальних тенденцій і необхідності прийняття в перспективі відповідних нормативно-правових актів) [81, с. 86–88].

Зауважимо, що з наведених підстав класифікації правового моніторингу не всі вважаємо точно поданими. Утім, не акцентуватимемо на цьому уваги, оскільки проблеми класифікації правового моніторингу не є предметом нашого дослідження.

З позиції розгляду правового моніторингу як методу узгодження соціальної та юридичної ефективності правового регулювання потрібно звернути увагу на один з елементів моніторингу – прогнозування. Передусім відзначимо, що В. Сирих звертає увагу на перелік прогнозів у межах правового моніторингу. Це прогнози: 1) ефективності проєктованих норм права на найближчу, а по змозі, і на віддалену перспективу, 2) соціально-правових наслідків, до яких може призвести дія проєктованих норм права. При цьому потрібно встановити, яких позитивних і негативних результатів можна очікувати від дії цих норм; 3) зміни потреб суспільства в нормативно-правовому регулюванні відносин, що є предметом регулювання проєктованих норм права [92, с. 282].

Можлива ситуація, коли через відсутність потреб суспільства в нормативно-правовому регулюванні певних відносин правові норми можуть з часом втрачати актуальність. У таких умовах прогнозування не має тривалої історичної перспективи і є недоцільним [24, с. 30].

Результатами моніторингу і на загальнодержавному, і на місцевому рівні є: щорічні доповіді органів влади про стан законодавства та проблеми соціальної і юридичної ефективності механізму правового регулювання; аналітичні матеріали (звіти, довідки тощо), підготовані структурними підрозділами і фахівцями органів влади, наукових організацій, що здійснюють моніторинг задля поліпшення якості законодавства й ефективності правозастосовної діяльності, а отже, і механізму правового регулювання [25, с. 8].

Вплив результатів моніторингу на законодавство і правозастосовну практику може виявлятися в таких формах: 1) бути орієнтиром під час планування законотворчої (нормотворчої) діяльності органів влади; 2) слугувати підставою для законодавчої ініціативи, а також вихідним матеріалом для ініціювання розробки нових нормативно-правових актів або внесення відповідних змін до

чинних; 3) слугувати джерелом для розробки або коригування загальнодержавних і регіональних цільових програм; 4) ставати приводом для проведення роз'яснювальних та інформаційних заходів (конференції, семінари тощо), мета яких – підвищити ефективність реалізації нормативно-правових актів; мотивувати необхідність коригування системи та структури органів влади та посадових осіб, їх функціональних прав і обов'язків, практики правозастосування, а також притягнення до відповідальності осіб, які не виконують або несумлінно виконують свої обов'язки; 6) бути підставою для звернення до судових та правоохоронних органів [55, с. 68]. У деяких випадках, зауважимо, може бути законодавчо закріплений перелік показників моніторингу в різних сферах, що є важливим елементом моніторингової оцінки загалом та оцінки соціальної ефективності зокрема.

Заразом з питанням ефективності механізму правового регулювання нерозривно пов'язана проблема контролю за соціально-правовою і техніко-юридичною якістю законодавства. За допомогою оцінки ефективності нормативно-правового акта визначають ступінь урегульованості відповідних суспільних відносин, виявляють прогалини, усувають колізії і суперечності між нормативно-правовими актами однакової юридичної сили чи актами різних рівнів. Це забезпечує науково обґрунтований підхід до вибору напрямків удосконалення законодавства і в підсумку – внутрішню узгодженість правової системи загалом [61, с. 83].

Виявляти дефекти у правотворчій і правозастосовній діяльності покликаний правовий моніторинг, який розглядають як один з головних інструментів підвищення рівня ефективності правового регулювання, забезпечення належної якості прийнятих нормативно-правових актів та їх реалізації. У зазначеному контексті правовий моніторинг можна віднести до найважливіших сучасних інструментів управління справами держави та розвитку громадянського суспільства [65, с. 5].

Проблемним полем є розробка і впровадження механізмів правового моніторингу. Учені розробили методичні рекомендації з організації та проведення

правового моніторингу, які можуть бути корисні для застосування на практиці і з науковою метою [71, с. 128]. Зокрема, вчені звертають увагу на те, що критерієм, який визначає спосіб організації правового моніторингу в системі органів влади, є вибір органу (його структурного підрозділу), який займатиме провідне становище в моніторинговій діяльності, здійснюватиме координацію, методичне забезпечення, планування і безпосередній контроль за етапами проведення правового моніторингу. Так, законодавчі (представницькі) органи можуть проводити правовий моніторинг у межах контролю і за виконавчою владою (запити, звіти тощо), і що стосується виконання законів. При цьому суб'єктами правового моніторингу, згідно із цією методикою, є органи виконавчої влади [97, с. 34].

У розглядуваній методиці, зазначимо, побічно заторкується узгодження соціальної і юридичної ефективності правового регулювання. На думку науковців, у рекомендаціях щодо інформаційного забезпечення проведення правового моніторингу на стадії проектування закону потрібно, використовуючи соціологічну інформацію, визначити соціальні та правові цілі регулювання, проаналізувати потреби й інтереси учасників майбутніх правовідносин, вивчити сформовану практику регулювання, необхідність і місце правової регламентації [84, с. 374, 672].

Додамо, що соціологічні методи використовують для виявлення ступеня усвідомлення різними соціальними групами своїх інтересів, а також ставлення зазначених груп до фактично закріплених відносин; ставлення соціальних груп до доцільності закріплення відносин, що склалися за допомогою правових норм [82, с. 185].

Очевидно, що від якості законів залежить ефективність державного управління й добробуту і окремого громадянина, і всього суспільства, а отже, реалізація юридичних цілей нормативного припису сприяє досягненню соціально позитивного результату. Сьогодні існує розуміння того, що просто ухвалити закон – явно недостатньо. Потрібно постійно відстежувати, як «працює» закон на практиці, чи досягає він поставлених цілей, виявляти сильні і слабкі сторони

закону та, в разі потреби, ініціювати внесення відповідних змін.

Розглядаючи правовий моніторинг як метод узгодження соціальної та юридичної ефективності правового регулювання, потрібно звернути увагу на реалізацію права громадян на звернення. Таке право закріплено у ст. 40 Конституції України, згідно з якою громадяни України мають право звертатися особисто, а також спрямовувати індивідуальні і колективні звернення до органів державної влади, органів місцевого самоврядування [45]. Порядок розгляду звернень громадян регламентовано Законом України «Про звернення громадян» [83].

У процесі моніторингу виявлено низку прогалин, що знижують юридичну ефективність нормативно-правових актів у сфері роботи із зверненнями громадян, які можна вирішити лише на загальнодержавному рівні: а) порядок розгляду звернення громадянина одного і того ж змісту, адресованого декільком органам, зокрема органу, до компетенції якого входить вирішувати порушені у зверненні питання; б) досі не вирішено питання із встановлення на загальнодержавному рівні адміністративної відповідальності за порушення порядку та строків розгляду звернень громадян.

Говорячи про сучасні тенденції в розвитку системи моніторингу як основного методу узгодження соціальної та юридичної ефективності механізму правового регулювання, потрібно передусім звернути увагу на правові засади протидії корупції на етапі правотворчості. Проведення антикорупційної експертизи може слугувати засобом досягнення оптимального балансу політичних, економічних і соціальних інтересів безпосередніх виконавців норми і кола адресатів дії вимоги закону, а відтак і соціально позитивних результатів. Безсумнівно, усунення провокативних корупціогенних чинників з тексту нормативно-правових актів є основою зміцнення законності, підвищення і юридичної, і соціальної ефективності правового регулювання [61, с. 208].

Доречно акцентувати увагу на існуванні «замкненого кола» правового регулювання. Так, можлива ситуація, коли законодавець приймає неефективні нормативно-правові акти без відповідної оцінки чинного законодавства, що

призводить до нестабільності регульованих відносин. Громадяни не хочуть дотримуватися законів і порушують розпорядження правових норм, а правозастосовці не вміють якісно застосовувати нормативно-правові акти, що також може призводити до порушення законності. Безумовно, на це впливає комплекс причин, серед яких: недостатня правова інформованість населення про права й обов'язки, низький рівень правової культури і правосвідомості, неузгодженість і суперечливість правових норм, поширеність корупції в органах державної влади тощо.

Звичайно, на сучасному етапі розвитку правової системи держави одним з найбільш ефективних інструментів узгодження соціальної та юридичної ефективності правового регулювання є впровадження обов'язкового правового моніторингу, тому доцільно прийняти закон «Про обов'язковий моніторинг законодавства і правозастосовної практики», де були б законодавчо закріплені поняття «об'єкт моніторингу», «суб'єкт моніторингу», «прийоми і способи моніторингу», а також організаційні основи моніторингової діяльності (зокрема строки проведення). Адже оскільки ця діяльність на сучасному етапі має ініціативний характер, то відсутній системний підхід до вирішення суперечностей щодо підвищення ефективності реалізації і загальнодержавного, і регіонального законодавства.

Підсумовуючи вищесказане, відзначимо, що зараз в Україні простежуємо активний розвиток системи законодавства, разом проблемним полем надалі є те, що розвиток законодавства характеризують переважно кількісними показниками, а не якісними.

Відзначимо й необхідність масштабно впроваджувати правовий моніторинг як технологію, що дозволяє налаштовувати механізми реалізації правових рішень, використовуючи способи наукового прогнозування для цілей моделювання ефективних правових норм. Важливо й узагальнювати правозастосовну практику і виробляти на його основі рекомендації щодо зміни законодавства і механізму правового регулювання загалом.

У зв'язку із цим, безсумнівно, правовий моніторинг може слугувати

особливим методом гармонізації соціальної і юридичної ефективності механізму правового регулювання, за допомогою якого можна на первинному етапі виявити результати правового регулювання в частині досягнення юридичних цілей правового регулювання та віддалених соціально корисних цілей, які передбачав законодавець під час формулювання норми, а на наступному етапі виступити з конкретною законодавчою ініціативою щодо вдосконалення законодавства і правової системи загалом.

Висновки до розділу 3

У дослідженні соціальної та юридичної ефективності правового регулювання вказано на важливість концепції, згідно з якою співвідношення між метою і результатами представляє особливу формулу для визначення ефективності правового регулювання.

Непростим завданням є виявити соціальну ефективність механізму правового регулювання. Для його вирішення замало вдаватися до спеціальних соціологічних досліджень, потрібно залучати зусилля вчених-математиків, економістів і політологів, а отже, вдаватися до методологічних підходів – конкретно-соціологічних, математичних, політологічних тощо.

Для виявлення цільового призначення правового регулювання, окрім прийомів телеологічного тлумачення, важливі й методики, засновані на розумінні ефективності закону як міри внеску у зміцнення правових начал державного і суспільного життя, у формування і розвиток елементів свободи в суспільних відносинах; методики визначення міри конфліктності врегульованих конкретною нормою суспільних відносин.

Ефективність реалізації галузей законодавства має вимірюватися за допомогою сукупності макроекономічних показників ефективності функціонування державних органів, закріплених у законі. Особливість цієї моделі полягає в тому, що до неї входить багаторівнева ієрархічна система показників динамічної теоретичної оцінки ефективності; експериментальна методика

прискореної перевірки результатів ефективності реалізації; методика прогнозування майбутніх правовідносин, що вимагають законодавчого регулювання.

Важливим є методологічний підхід для розробки нормативного змісту законів, оснований на виділенні різних аналітичних кроків, або послідовностей: 1) аналіз і визначення проблеми, яка, як передбачається, буде розв'язана законодавчою діяльністю; 2) визначення або уточнення цілей законодавства; 3) експертиза правових інструментів, або засобів, які можна використати для розв'язання проблеми, і цей вибір оснований, серед іншого, на результатах перспективної оцінки їх можливого впливу; 4) проектування нормативного змісту; 5) формальне введення в дію; 6) застосування; 7) ретроспективна оцінка; 8) за потреби або за можливості – адаптація законодавства відповідно до результатів ретроспективної оцінки.

Критерій, згідно із загальноприйнятим філософським трактуванням, є мірилом оцінки чого-небудь, засобом перевірки твердження, гіпотези, теоретичного висновку тощо.

Сформульовані абстрактні параметри соціальної та юридичної ефективності механізму правового регулювання (істинність норм права, ступінь обліку правотворчих інтересів, ступінь задоволення суспільних потреб, ступінь досягнення соціально корисних цілей механізму правового регулювання, техніко-юридична якість нормативно-правового акта, виконуваність вимог нормативно-правового акта, ступінь досягнення юридичних цілей, стан законності) можуть слугувати особливими «мірилами» в оцінюванні і потенційної, і реальної ефективності механізму правового регулювання в контексті розв'язання соціальних проблем, що вимагають юридичного вирішення. На основі цього згодом, застосовуючи різні методи дослідження ефективності, можна виробити стратегію формулювання текстуального змісту відповідних нормативних приписів, підкріплених дієвим механізмом реалізації, а також побудувати загальну концепцію вдосконалення законодавства.

Між соціальною та юридичною ефективністю механізму правового

регулювання існують істотні відмінності, що виникають з діалектичної суперечності між необхідністю задовольнити різні суспільні потреби і можливістю їх задоволення і за допомогою економічних інститутів, що отримують юридичне закріплення, і політичних та соціальних інтересів, що відображені в нормативних приписах та правових механізмах. Ці суперечності лежать у площині проблеми співвідношення юридичних цілей і соціальних потреб.

Запропоновано чотири основні форми співвідношення соціальної та юридичної ефективності механізму правового регулювання: 1) соціальна ефективність правового регулювання досягається шляхом досягнення юридичної ефективності; 2) юридична ефективність правового регулювання досягається повністю, а соціальна ефективність не досягає; 3) соціальна ефективність правового регулювання досягається за допомогою порушення норми права (вчинення правопорушення, зловживання правом тощо); 4) не досягається юридична, а разом з нею і соціальна ефективність правового регулювання.

Виявляти зазначені недоліки нормотворчої і правозастосовної діяльності покликаний правовий моніторинг, що розглядається як один з головних інструментів підвищення рівня соціальної та юридичної ефективності механізму правового регулювання, забезпечення належної якості прийнятих нормативно-правових актів та їх реалізації.

Правовий моніторинг може слугувати особливим методом гармонізації соціальної та юридичної ефективності механізму правового регулювання, за допомогою якого можна на первинному етапі виявити результати правового регулювання в частині досягнення юридичних цілей правового регулювання та віддалених соціально-корисних цілей, які передбачав законодавець під час формулювання норми, а на наступному етапі виступити з конкретною законодавчою ініціативою щодо вдосконалення законодавства і правової системи загалом.

Правовий моніторинг має велике значення для відкритості і прозорості діяльності державних органів, інформованості громадян та громадськості про стан

правової основи розвитку держави, а також для підвищення рівня правосвідомості та правової культури суспільства загалом.

ВИСНОВКИ

Розроблені наукові положення й одержані результати сукупно сприяли вирішенню актуального наукового завдання – комплексно на загальнотеоретичному та прикладному рівнях проаналізувати юридичну природу ефективності механізму правового регулювання. На основі виконаного дослідження сформульовано низку висновків та рекомендацій.

1. Констатовано, що розвиток науки супроводжується появою не тільки нових об'єктів, цілей дослідження, а і методів та засобів пізнання. Ускладнюється сама структура науки, зростає її роль як продуктивної сили суспільного розвитку, ускладнюється і поглиблюється методологія наукових досліджень, формуються цілі галузі, що опосередковують процеси наукового пізнання. У роботі не проголошується абсолютна цінність будь-якого підходу до дослідження ефективності механізму правового регулювання. Зрештою, та чи інша методологія є лише інструментом пізнання і оцінюється за своєю ефективністю, плідністю й евристичним можливостям. Усебічному та об'єктивному дослідженню обраної тематики сприяло використання низки важливих методів, як-от: діалектичний, системний, формально-юридичний, синергетичний, аксіологічний тощо.

2. Зазначено, що на сьогоdnішньому етапі розвитку людської цивілізації важливо не стільки виявити і обґрунтувати цінність права для прогресивного розвитку суспільства загалом, скільки забезпечити цю цінність в усіх її виявах. У процесі забезпечення цінності права виявляються і обставини, які сприяють сприйняттю права як цінності, і критерії цінності права, і, що особливо важливо, підвищується сама цінність права, затребуваність і пошана до нього з боку суспільства. Нагальна необхідність дослідження соціальної цінності права пояснюється слабкістю науково-дослідної бази формування права, політичною тенденційністю законодавства, некритичним сприйняттям західних правових інститутів без належного урахування власного історичного досвіду.

Констатовано подвійну природу цінності права. Воно може бути і надіндивідуальною, і індивідуальною цінністю. У першому випадку право постає

як результат перетворення світу, розвитку цивілізації і культури, суспільних відносин тощо і тут доречно говорити про право як самостійну цінність, що має особливий статус серед інших предметів і цінностей, що оточують людину. У другому – йдеться про корисні властивості права, використовувані суб'єктами для задоволення власних потреб, а тому цінність права тут є його атрибутом, тобто особливою властивістю.

3. Вказано, що правове регулювання є складною теоретичною насиченою категорією. Розкриваючи особливості поняття правового регулювання, акцентовано на необхідності аналізу таких суміжних та пов'язаних з ним поняття, як: «соціальний вплив», «соціальне регулювання» і «правовий вплив».

Правове регулювання визначено як форму реалізації функцій права, що виражається в стадійному цілеспрямованому спеціально-юридичному впливові на значущі для конкретної держави і суспільства суспільні відносини особливими методами і способами, здійснюваний за допомогою системи правових засобів і спрямований на досягнення соціально-корисного результату.

4. Відзначено, що в юридичній літературі механізм правового регулювання традиційно розглядається як узятя в єдності сукупність юридичних засобів, за допомогою яких забезпечується вплив на суспільні відносини. Таке положення вимагає перегляду, оскільки, по-перше, не дозволяє розглядати механізм правового регулювання як функціонуючу систему, організовану, упорядковану множину взаємопов'язаних елементів, що становлять певну цілісність, і, по-друге, не дає змоги трактувати механізм правового регулювання як послідовний процес реалізації норм права. Вирішення означеного питання буде мати принципове значення, оскільки залежно від розуміння сутності механізму правового регулювання визначається його місце в системі інших правових механізмів і права загалом, а також підхід до оцінки ефективності механізму правового регулювання.

5. Визначено, що ефективність є оціночною категорією. Існує зв'язок категорії «ефективність» з властивостями позначуваного нею явищем, а також з особливостями середовища, яке впливає на рівень ефективності. Чинники, які

визначають параметри ефективності, не відносяться до постійних величин, а відтак і поняття ефективності розглядається як відносна величина. Обсяг категорії «ефективність» не передбачає її негативне значення. Значення ефективності не тотожне значенням слова «ефект». Трактуювання терміну «ефективність» відрізняється також від дефініцій понять «оптимальність», «доцільність», «корисність» «економічність».

Ефективність правового регулювання – це співвідношення реальних результатів здійснення закону з його метою. Мета правового регулювання (мета закону) – це передбачувані і бажані для правотворчого органу результати впровадження правових приписів. За сферою суспільного життя, якої стосується мета закону, можна розрізнити юридичні, економічні, політичні, екологічні, духовні та інші його цілі.

6. Зауважено, що для встановлення умов, що забезпечують високу ефективність механізму правового регулювання, нерационально підходити до умов як до рівнозначних чинників навколишнього середовища. Але, виділяючи найбільш значущі з-поміж них, необхідно враховувати, що всі перелічені вище умови перебувають у тісному взаємозв'язку. Таким чином, тільки поєднання всіх умов може забезпечити ефективність механізму правового регулювання.

7. Встановлено, що у тих випадках, коли зміст мети закону становлять саме юридичні наслідки (тобто зміни в законодавстві, зміни у правовому статусі певної групи суб'єктів або у конкретних правах та обов'язках персоніфікованих осіб), є підстави вирізнити юридичну ефективність правового регулювання. В усіх же інших випадках йдеться, так би мовити, про загальносоціальну (економічну, політичну, екологічну, духовну та ін.) ефективність правового регулювання.

8. Відзначено, що з метою розгляду основних методів оцінки соціальної та юридичної ефективності правового регулювання важливою є концепція, згідно якої співвідношення між метою і результатами представляє особливу формулу для визначення ефективності правового регулювання.

Окрім прийомів телеологічного тлумачення, які можуть бути використані для виявлення цільового призначення правового регулювання, важливими є

методики, засновані на розумінні ефективності закону як міри внеску в зміцнення правових начал державного і суспільного життя, у формування і розвиток елементів свободи в суспільних відносинах; методики визначення міри конфліктності врегульованих конкретною нормою суспільних відносин.

9. Сформульовано абстрактні параметри оцінювання соціальної та юридичної ефективності механізму правового регулювання (істинність норм права, ступінь обліку правотворчих інтересів, ступінь задоволення суспільних потреб, ступінь досягнення соціально корисних цілей механізму правового регулювання, техніко-юридична якість нормативно-правового акта, виконуваність вимог нормативно-правового акта, ступінь досягнення юридичних цілей, стан законності) можуть бути особливими «міримилами» при оцінці як потенційної, так і реальної ефективності механізму правового регулювання в контексті розв'язання соціальних проблем, що вимагають юридичного вирішення. На основі цього, згодом, при застосуванні різних методів дослідження ефективності можливо виробити стратегію формулювання текстуального змісту відповідних нормативних приписів, підкріплених дієвим механізмом реалізації, а також побудова загальної концепції вдосконалення законодавства.

10. Доведено, що між соціальною та юридичною ефективністю механізму правового регулювання існують істотні відмінності, що виникають з діалектичного протиріччя між необхідністю задоволення різних суспільних потреб і можливістю їх задоволення як за допомогою економічних інститутів, що отримують юридичне закріплення, а також політичних і соціальних інтересів, що знаходять відображення в нормативних приписах та правових механізмах. Дані протиріччя знаходяться в площині проблеми співвідношення юридичних цілей і соціальних потреб.

Обґрунтовано доцільність виділення чотирьох основних форм співвідношення соціальної та юридичної ефективності механізму правового регулювання: 1) соціальна ефективність правового регулювання досягається шляхом досягнення юридичної ефективності; 2) юридична ефективність правового регулювання досягається повністю, а соціальна ефективність не

досягає; 3) соціальна ефективність правового регулювання досягається за допомогою порушення норми права (вчинення правопорушення, зловживання правом тощо); 4) не досягається юридична, а разом з нею і соціальна ефективність правового регулювання.

11. Доведено, що виявляти недоліки нормотворчої і правозастосовної діяльності покликаний правовий моніторинг, що розглядається як один з головних інструментів підвищення рівня соціальної та юридичної ефективності механізму правового регулювання, забезпечення належної якості прийнятих нормативно-правових актів та їх реалізації.

Акцентовано, що правовий моніторинг може слугувати особливим методом гармонізації соціальної та юридичної ефективності механізму правового регулювання, за допомогою якого можна на первинному етапі виявити результати правового регулювання в частині досягнення юридичних цілей правового регулювання та досягнення віддалених соціально-корисних цілей, які передбачав законодавець при формулюванні норми, а на наступному етапі виступити з конкретною законодавчою ініціативою з метою вдосконалення законодавства і правової системи загалом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамова А. А. Эффективность механизма правового регулирования : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00:01. Красноярск, 2006. 206 с.
2. Азаматов Д. М., Миронов А. Н. Социальная детерминированность правовых норм. Уфа : РИО БашГУ, 2008. 118 с.
3. Александров Н. Г. Законность и правоотношения в советском обществе. *Вопросы философии*. 1957. № 1. С. 57–61.
4. Александров Н. Г. Законность и правоотношения в советском обществе. М. : Госюриздат, 1955. 176 с.
5. Алексеев С. С. Механизм правового регулирования в социалистическом государстве. М. : Юрид. лит., 1966. 188 с.
6. Алексеев С. С. Общая теория права : учеб. для вуз. М. : Велби ; Проспект, 2008. 576 с.
7. Алексеев С. С. Общая теория права : в 2 т. М. : Юрид. лит., 1982. Т. 2. 360 с.
8. Алексеев С. С. Общая теория права : учеб. 2-е изд. М. : Проспект, 2008. 566 с.
9. Алексеев С. С. Общая теория социалистического права. Свердловск : Изд-во Свердлов. юрид. ин-та, 1963. Вып. 1. 266 с.
10. Алексеев С. С. Право: азбука – теория – философия: опыт комплексного исследования. М. : Статут, 1999. 712 с.
11. Алексеев С. С. Правовые средства: постановка проблемы, понятие, классификация. *Советское государство и право*. 1987. № 6. С. 12–15.
12. Алексеев С. С. Проблемы теории права. Свердловск : Изд-во Свердлов. юрид. ин-та, 1972. Т. 1. 394 с.
13. Алексеев С. С. Социальная ценность права в советском обществе. М. : Юрид. лит., 1971. 224 с.
14. Алексеев С. С. Тайна права: его понимание, назначение, социальная ценность. М. : Норма, 2001. 176 с.
15. Алексеев С. С. Теория права. М. : БЕК, 1994. 220 с.

- 16.Алексеев С. С. Теория права. М. : БЕК, 1995. 320 с.
- 17.Андрющенко А. Н. Понятие эффективности и его философский смысл. *Философские и социологические исследования* : ученые записки. Ленинград, 1971. Вып. 12. С. 35–41.
- 18.Арендаренко А. В. Общеправовой принцип социальной справедливости и его реализация в современном уголовном праве России: теоретико-правовые аспекты : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. М., 2009. 46 с.
- 19.Арене Г. Юридическая энциклопедия или органическое изложение науки о праве и государстве на основании принципов этической философии права. М. : Типограф. Александра Семена, 1863. 524 с.
- 20.Арзамасов Ю. Г., Наконечный Я. Е. Мониторинг в правотворчестве: теория и методология. М. : Изд-во МГТУ им. Н. Э. Баумана, 2009. 196 с.
- 21.Арзамасов Ю. Г., Наконечный Я. Е. Понятие и функции мониторинга нормативных актов. *Государственная власть и местное самоуправление*. 2007. № 10. С. 35–39.
- 22.Арсеньев Ю. Н., Шелобаев С. И., Давыдова Т. Ю. Организационное поведение. М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2005. 400 с.
- 23.Бабаев В. К. Советское право как логическая система. М. : РИО Акад. МВД СССР, 1978. 210 с.
- 24.Бабаев В. К., Баранов В. М., Толстик В. А. Теория государства в схемах и определениях : учеб. пособие. М. : Юрист, 2005. 256 с.
- 25.Бабенко А. Н. Проблемы обоснования ценностных критериев в праве. *Государство и право*. М. : Наука, 2002. № 12. С. 93–97.
- 26.Байтин М. И. Сущность права (Современное нормативное правопонимание на грани двух веков). Саратов : СГАП, 2001. 416 с.
- 27.Баранов В. М. Истинность норм советского права: проблемы теории и практики. Под ред. М. И. Байтина. Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1989. 398 с.

28. Баранов В. М. Прогнозирование вариантов противодействия закону как необходимое условие его качества (технико-юридический аспект). *Правотворчество и технико-юридические проблемы формирования системы законодательства в условиях глобализации*: сб. ст. Под общ. ред. С. В. Полениной, В. М. Баранова, Е. В. Скурко. Н. Новгород, 2007.
29. Барциц И. Н. Развитие потенциала государственного управления в России: правовые условия и критерии эффективности. *Социология власти*. 2009. № 5. С. 25–38.
30. Берг Л. Н. Судебное усмотрение и его пределы: общетеоретический аспект : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Екатеринбург, 2008. 20 с.
31. Блауберг И. В., Малиновский А. А. и др. Проблемы методологии системного исследования. М., 1970. 242 с.
32. Блауберг И. В., Садовский В. Н., Юдин В. Т. Философский принцип системности и системный подход. *Вопросы философии*. 1978. № 8.
33. Бобылев А. И. Механизм правового воздействия на общественные отношения. *Государство и право*. 1999. № 5. С. 104–109.
34. Бобылев А. И. Общество, гражданское общество, личность, государство, право: их взаимодействие на современном этапе. *Право и политика*. 2001. № 3. С. 70–79.
35. Большая советская энциклопедия : в 30 т. Глав. ред. А. М. Прохоров. 3-е изд. М. : Сов. энцикл., 1969–1978. Т. 30. 1978.
36. Бонк Е. Л. Общественное мнение и эффективность юридической нормы. *Правоведение*. 1979. № 5. С. 41–44.
37. Босхолов С. С. Основы уголовной политики: конституционный, криминологический, уголовно-правовой и информационный аспекты. М. : ЮрИнфоР, 1999. 294 с.
38. Братусь С. Н. О роли советского права в развитии производственных отношений. М. : Знание, 1954. 24 с.
39. Брыжинский Д. А. Юридическая социология как самостоятельное научное направление. *Право* : сб. студ. работ. М., 2001. С. 124–177.

40. Буева Л. П. Социальная среда и сознание личности. Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1968. 268 с.
41. Быстржина И., Лаккатош М. Некоторые вопросы правового регулирования в социалистическом обществе. *Советское государство и право*. 1964. № 2. С. 15–24.
42. Вавилова А. А. Некоторые теоретические аспекты соотношения права и языка. *Вестник Московского университета*. Сер. 11 : Право. 2006. № 5. С. 127–136.
43. Варданянц Г. К. Роль социологии права в гражданском обществе. *Общество, государство, политика*. 2009. № 3. С. 7–19.
44. Василенко А. И., Максимов М. В., Чистяков Н. М. Теория государства и права : учеб. пособие. М. : Книжный мир, 2007. 384 с.
45. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. К. ; Ірпінь : Перун, 2005. 1728 с.
46. Венгеров А. Б. Теория государства и права : [учеб.] / А. Б. Венгеров. М. : Омега-Л, 2004. 608 с.
47. Витченко А. М. Метод правового регулирования социалистических общественных отношений. Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1974. 162 с.
48. Волков Ю. Г., Епифанцев С. Н., Гулиев М. А. Социология : учеб. пособ. для студ., асп., препод. высших учеб. завед. М. ; Ростов н/Д. : МарТ, 2007. 286 с.
49. Габриелян Э. В. Конституция и модернизация. *Российская юстиция*. 2010. № 4.
50. Гаврилов О. А. Математические методы и модели в социально-правовом исследовании. М. : Наука, 1980. 184 с.
51. Гаврилов О. А. Стратегия правотворчества и социальное прогнозирование. Ин-т гос. и права Рос. АН. М. : ИГПАН, 1993. 128 с.
52. Галаган И. А. Теоретические проблемы административной ответственности по советскому праву : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. М., 1971. 38 с.
53. Гейн А. К. Цель как криминообразующий признак : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Тюмен. юрид. ин-т. Тюмень, 2010. 18 с.

- 54.Георгиев Г. Хр. Эффективността на законодателство – същност, критерий и условия. *Правна мисъл*. 1971. № 2. С. 18–21.
- 55.Герлох А. О методах познания права. *Правоведение*. 1983. № 1. С. 12–20.
- 56.Гойман В. И. Действие права (методологический анализ) : автореф. дис. ... д-ра экон. наук. М., 1992. 46 с.
- 57.Гойман В. И. Действие права : (методологический анализ) : дис. ... д-ра экон. наук. М. : Акад. МВД РФ, 1992. 180, [1] с.
- 58.Головянко В. В. Эффективность правового воспитания: понятие, критерии, методика измерения. Киев : Вища шк., 1985. 204 с.
- 59.Горохов Д. Б., Спектор Е. И., Глазкова М. Е. Правовой мониторинг: концепция и организация. *Журнал российского права*. 2007. № 5.
- 60.Горохов Д. Б. О результатах правового мониторинга: постановка проблемы. *Законодательство и экономика*. 2010. № 12.
- 61.Горшенев В. М. О демократизации правового регулирования в современный период. *Право и коммунизм* : сб. ст. Под ред. Д. А. Керимова. М., 1965. С. 87–117.
- 62.Горшенев В. М. Способы и организационные формы правового регулирования в социалистическом обществе. М. : Юрид. лит., 1972. 256 с.
- 63.Графский В. Г. Традиции и обновление в праве. *Проблемы ценностного подхода в праве: традиции и обновление*. М. : Юрист, 1986.
- 64.Гранат Н. Л. Социалистическая законность в деятельности органов внутренних дел. Под ред. А. П. Косицына. М. : Акад. МВД СССР, 1985. 144 с.
- 65.Гребнев Е. Т. Управленческие нововведения. М. : Экономика, 1985. 160 с.
- 66.Грошев А. В. Роль правосознания в механизме уголовно-правового регулирования. *Вопросы совершенствования уголовно-правового регулирования* : межвуз. сб. науч. тр. Свердловск : Изд-во Свердлов. юрид. ин-та, 1988. С. 40–60.
- 67.Давид Р., Жоффре-Спинози К. Основные правовые системы современности. Пер. с фр. В. А. Туманова. М. : Междунар. отнош., 2009. 456 с.

68. Демидов А. И. О методологической ситуации в правоведении. *Правоведение*. 2001. № 4. С. 14–22.
69. Дигесты Юстиниана : в 8 т. : [пер. с латин.] / отв. ред. Л. Л. Кофанов. М. : Статут, 2002. Т. 1, кн. 1–4. 584 с.
70. Добренъков В. И., Кравченко А. И. Социология : учеб. для студ. вуз. М. : ИНФРА-М, 2007. 624 с.
71. Долгова А. И. Правосознание как условие эффективности закона. *Эффективность применения уголовного закона* : сб. ст. / под ред. Н. Ф. Кузнецовой, И. Б. Михайловской. М. : Юрид. лит., 1973. С. 69–78.
72. Дроздов В. В. Франсуа Кенэ: французский экономист XVIII в. М. : Экономика, 1988. 126 с.
73. Практические аспекты прогнозирования законодательства и эффективности применения прогнозируемых норм / О. А. Иванюк, И. В. Плюгина, В. И. Радчеико, А. М. Цирин. *Журнал российского права*. 2008. № 8.
74. Жинкин С. А. Некоторые аспекты понятия эффективности норм права. *Правоведение*. 2004. № 1. С. 191–196.
75. Жинкин С. А. О плюрализме в исследовании проблем эффективности права. *История государства и права*. 2009. № 11. С. 39–41.
76. Завадская Л. Н. Механизм правового регулирования. М. : Наука, 1992. 288 с.
77. Зелепукин А. А. К вопросу об эффективности российского законодательства / А. А. Зелепукин // *Правоведение*. – 1996. – № 2. – С. 46–53.
78. Зорькин В. Д. Ценностный подход в конституционном регулировании прав и свобод / В. Д. Зорькин // *Журнал российского права*. – 2008. – № 12.
79. Зражевская Т. Д. Математические методы в юридической науке / Т. Д. Зражевская // *Современные методы исследования в правоведении* / под ред. Н. И. Магузова, А. В. Малько. – Саратов, 2007. – С. 256–293.
80. Зражевская Т. Д. Реализация конституционного законодательства: проблемы теории и практики : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук / Т. Д. Зражевская. – Саратов, 2000. – 36 с.

- 81.Иванец Г. И., Червонюк В. И. Глобализация, государство, право / Г. И. Иванец, В. И. Червонюк // Государство и право. – 2003. – № 8. – С. 87–94.
- 82.Иеринг Р. фон. Цель в праве / Р. фон Иеринг. – Ярославль : Типограф. Губерн. земской управы, 1880. – 268 с.
- 83.Иконицкая И. А. Проблемы эффективности в земельном праве / И. А. Иконицкая. – М. : АН СССР. Ин-т гос. и права, 1979. – 184 с.
- 84.Илларионова Т. И. О категории эффективности гражданско-правовых норм / Т. И. Илларионова // Гражданское право, эффективность и качество : межвуз. сб. науч. тр. / под ред. О. А. Красавчикова. – Свердловск : Изд-во Свердлов. юрид. ин-та, 1977. – С. 70–78.
- 85.Иоффе О. С., Шаргородский М. Д. Вопросы теории права / О. С. Иоффе, М. Д. Шаргородский. – М. : Юрид. лит., 1961. – 382 с.
- 86.Исаева Л. Н. Сознание и правопонимание / Л. Н. Исаева // Государство и право. – 2004. – № 8. – С. 106–109.
- 87.Казимирчук В. Наука права и метод конкретно-социологического исследования / В. Казимирчук // Советское государство и право. – 1964. – № 1. – С. 33–44.
- 88.Как применять закон : (практ. пособие) / [под ред. Ю. А. Тихомиров]. – М. : Известия, 1993. – 62 с.
- 89.Кант И. Критика практического разума / И. Кант. – К. : Юніверс, 2004. – 240 с.
- 90.Караванський С. Практичний словник синонімів української мови. Київ. – «українська книга», 2000. – 480 с.
- 91.Карпен У. Необходимость оценки законодательства в обеспечении фундаментальных прав человека [Электронный ресурс] / У. Карпен // Оценка законов и эффективности их принятия : матер. междунар. семинара (г. Рязань, 16–17 декабря 2002 г.) / сост. и ред. Н. В. Ильина. – Режим доступа: http://www.duma.gov.ru/index.jsp?t=pravupr/ocenka_zak/8.html.
- 92.Карташов В. Н. Введение в общую теорию правовой системы общества : текст лекций : [в 10 ч.] Ч. 4 : Интерпретационная юридическая практика /

- В. Н. Карташов ; Ярослав. гос. ун-т им. П. Г. Демидова. – Ярославль, 1998. – 126 с.
93. Карташов В. Н. Теория правовой системы общества : учеб. пособие для студ. : в 2 т. / В. Н. Карташов. – Ярославль : Ярослав. гос. ун-т, 2005. – Т. 1. – 548 с.
94. Керимов Д. А. Культура и техника законотворчества / Д. А. Керимов. – М. : Юрид. лит., 1991. – 160 с.
95. Керимов Д. А. Свобода, право и законность в социалистическом обществе / Д. А. Керимов. – М. : Госюриздат, 1960. – 224 с.
96. Керимов Д. А. Философские проблемы права / Джангир Али-Абасович Керимов. – М. : Мысль, 1972. – 330 с.
97. Кистяковский Б. А. Философия и социология права / Б. А. Кистяковский. СПб. : Изд-во Рус. Христиан. ин-та, 1998. – 800 с.
98. Классика экономической мысли : (соч.) / В. Петти, А. Смит, Д. Рикардо и др. – М. : Экономика, 2000. – 896 с.
99. Ключков В. В. Диалектика как методология изучения государства и права: риторические проблемы и неопровержимые теории / В. В. Ключков // Философия права. – 2005. – № 2. – С. 18–22.
100. Козлов В. А. Вопросы теории эффективности правовой нормы : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / В. А. Козлов – Ленинград, 1972. – 26 с.
101. Козлов В. А. К вопросу о понятии эффективности права / В. А. Козлов // Вестник Ленинградского университета. Сер. : Экономика, философия и право. – 1972. – № 5. – С. 106–113.
102. Козлов В. А., Суслов Ю. А. Конкретно-социологические исследования в области права : учеб. пособие / В. А. Козлов, Ю. А. Суслов. – Ленинград : Изд-во Ленингр. ун-та, 1981. – 112 с.
103. Кокорев Л. Д. Участники правосудия по уголовным делам / Лев Дмитриевич Кокорев. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1997. – 160 с.
104. Колдаева Н. П. Социология и законотворчество / Н. П. Колдаева // Ценности и образы права. – М., 2007. – С. 218–219.

105. Комаров С. А., Ростовщиков И. В. Личность. Права и свободы. Политическая система / С. А. Комаров, И. В. Ростовщиков. – СПб. : Изд-во Юрид. ин-та, 2002. – 336 с.
106. Комарова Е. Правосознание и правовая культура как средство обеспечения правового воздействия / Е. Комарова // Современные проблемы совершенствования российского законодательства : сб. ст. – Барнаул : Изд-во АлтГУ, 2002. – С. 65–69.
107. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30.
108. Короткова О. А. Экспертиза законопроектов и законодательных актов : моногр. / Короткова Ольга Анатольевна. – М. : Полиграф-Информ, 2010. – 140 с.
109. Кравченко Л. А. Мониторинг правового поля: состояние и перспективы / Л. А. Кравченко // Государственная власть и местное самоуправление. – 2003. – № 5.
110. Кудрявцев В. Н. Право и поведение / В. Н. Кудрявцев. – М. : Юрид. лит., 1978. – 192 с.
111. Кудрявцев В. Н. Право и социальная действительность / В. Н. Кудрявцев // Проблемы социологии права. – Вильнюс, 1970. – Вып. 1. – С. 7–14.
112. Кулапов В. Л. К вопросу о сущности права / В. Л. Кулапов // Вопросы теории государства и права. – Саратов, 1998. – Вып. 1 (10). – С. 22–30.
113. Куманин Е. В. Политический фактор в механизме правового регулирования / Е. В. Куманин // Право и правотворчество: вопросы теории. – М. : Юрид. лит., 1982. – С. 36–43.
114. Курильски-Ожвэн Ш. Семья, равенство, свобода: модели права и индивидуальные представления подростков Франции и России / Ш. Курильски-Ожвэн // Общественные науки и современность. – 1996. – № 2. – С. 61–71.

115. Лазарев В. В. Правоприменительные акты и их эффективность в условиях развитого социалистического общества : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук / В. В. Лазарев. – М., 1977. – 24 с.
116. Лазарев В. В. Применение советского права / В. В. Лазарев. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1972. – 200 с.
117. Лазарев В. В. Социально-психологические аспекты применения права / В. В. Лазарев. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1982. – 144 с.
118. Лазарев В. В. Сфера и пределы правового регулирования / В. В. Лазарев // Советское государство и право. – 1970. – № 11. – С. 38–44.
119. Лазарев В. В. Эффективность правоприменительных актов: вопросы теории / В. В. Лазарев. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1975. – 208 с.
120. Лазарев В. В., Липень С. В. Теория государства и права : учеб. / В. В. Лазарев, С. В. Липень. – М. : Спарк, 1998. – 448 с.
121. Лапаева В. В. Конкретно-социологические исследования в праве / Валентина Лапаева ; ВНИИ сов. законодат. – М. : Юрид. лит., 1987. – 142 с.
122. Лапаева В. В. Методология изучения эффективности действия законодательства в процессе правового мониторинга / В. В. Лапаева // Законодательство и экономика. – 2008. – № 10.
123. Лапаева В. В. Социология права / В. В. Лапаева. – М. : Юристъ, 2000. – 304 с.
124. Лапаева В. В. Социология права / В. В. Лапаева ; под ред. В. С. Нерсесянца ; Ин-т гос. и права РАН. – М. : Норма, 2004. – 287 с.
125. Лебедев М. П. Об эффективности воздействия социалистического права на общественные отношения / М. П. Лебедев // Советское государство и право. – 1963. – № 1. – С. 22–32.
126. Леванский В. А. Моделирование в социально-правовых исследованиях / В. А. Леванский. – М. : Наука, 1986. – 158 с.
127. Лейст О. Э. Сущность права: проблемы теории и философии права / О. Э. Лейст ; Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова ; юрид. фак. – М. : Зерцало, 2002. – 280 с.

- 127-а. Лемак В. Функції сучасної держави: новий зміст в умовах глобалізації / В. Лемак // Публічне право. – 2011. – Вип.1. – С.108 – 115.
- 127-б. Лемак В. Поняття та ознаки державного режиму / В. Лемак // Публічне право. – 2014. – Вип 4(16). – С. 177–183.
128. Леонтьев Д. А. Ценность как междисциплинарное понятие: опыт многомерной реконструкции / Д. А. Леонтьев // Вопросы философии. – 1996. – №4. – С. 15–26.
129. Ллойд Д. Идея права: репрессивное зло или социальная необходимость? / Д. Ллойд. – М. : Югона, 2002. – 416 с.
130. Лукашук И. И. Механизм международно-правового регулирования : учеб. пособие / И. И. Лукашук. – Киев : Вища шк., 1980. – 164 с.
131. Лукьянова Е. Г. Механизм процессуального регулирования и его элементы / Е. Г. Лукьянова // Журнал российского права. – 2001. – № 7. – С. 91–96.
132. Луць Л. А. Загальна теорія держави і права : навч.-метод. посіб. / Л. А. Луць. – К. : Атіка, 2008. – 412 с.
133. Магазинер Я. М. Заметки о праве / Я. М. Магазинер // Правоведение. – 2000. – № 5. – С. 215–224.
134. Мадер Л. Оценка законодательства – вклад в повышение качества законов [Электронный ресурс] / Л. Мадер // Оценка законов и эффективности их принятия : матер. междунар. семинара (г. Рязань, 16–17 декабря 2002 г.) / сост. и ред. Н. В. Ильина. – Режим доступа: http://www.duma.gov.ru/index.jsp?t=pravupr/ocenka_zak/5.html.
135. Малиновский А. А. Злоупотребление субъективным правом как юридический феномен : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Малиновский Алексей Александрович ; Моск. гос. ин-т междунар. отношений (ун-т)]. – М., 2009. – 404 с.
136. Малько А. В. Механизм правового регулирования / А. В. Малько // Известия вузов: правоведение. – 1996. – № 3. – С. 54–62.
137. Малько А. В. Правовые средства: вопросы теории и практики / А. В. Малько // Журнал российского права. – 1998. – № 8. – С. 66–77.

138. Малько А. В., Шундигов К. В. Цели и средства в праве и правовой политике / А. В. Малько, К. В. Шундигов. – Саратов : Изд-во Саратов. гос. акад. права, 2003. – 294 с.
139. Мальцев Г. В. Понимание права: подходы и проблемы / Г. В. Мальцев. – М. : Прометей, 1999. – 420 с.
140. Манукян А. Г. Толкование норм права: виды, система; пределы действия : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Манукян Артем Генрихович. – СПб., 2006. – 178 с.
141. Марков К. В. Государственный контроль / К. В. Марков. – М. : Известия, 2004. – 214 с.
142. Марочкин С. Ю. Проблема эффективности норм международного права / С. Ю. Марочкин. – Иркутск : Изд-во Иркут. ун-та, 1988. – 146 с.
143. Марченко М. Н. Теория государства и права : учеб. / М. Н. Марченко. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Проспект, 2008. – 640 с.
144. Матузов Н. И. Возможность и действительность в правовой сфере / Н. И. Матузов // Вопросы теории и государства: новые идеи и подходы : межвуз. сб. науч. тр. / под ред. М. И. Байтина. – Саратов, 2000. – Вып. 2. – С. 3–15; Правоведение. – 2000. – № 3. – С. 16–30.
145. Матузов Н. И. Личность. Права. Демократия. Теоретические проблемы субъективного права / Н. И. Матузов. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1972. – 292 с.
146. Матузов Н. И., Малько А. В. Теория государства и права : учеб. / Н. И. Матузов, А. В. Малько. – М. : Юристъ, 2004. – 512 с.
147. Межуев В. М. Право, свобода, демократия (матер. круглого стола) / В. М. Межуев // Вопросы философии. – 1990. – № 6. – С. 3–31.
148. Мешков Д. Н. Эффективность воздействия права на отношения личности и государства : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Д. Н. Мешков. – Владимир, 2007. – 22 с.
149. Мингазов Л. Х. Проблема эффективности в зарубежной доктрине / Л. Х. Мингазов // Московский журнал международного права. – 1998. – № 2.

150. Миронов С. М. Теория и практика мониторинга правового пространства и правоприменительной практики: итоги и перспективы / С. М. Миронов // Мониторинг права в Российской Федерации. – 2006. – № 4/5.
151. Морозов Д. Понятие механизма процессуально-правового регулирования: основные теоретические концепции / Д. Морозов // Современные проблемы совершенствования российского законодательства : сб. ст. – Барнаул : Изд-во АГУ, 2002. – С. 106–109.
152. Морозова И. С. Льготы в российском праве: проблемы эффективности / И. С. Морозова // Правоведение. – 2001. – № 4. – С. 39–50.
153. Мукабмаева Г. А. Нормативная саморегуляция личности : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук / Мукамбаева Галина Алексеевна ; Нац. АН Республики Казахстан, Ин-т гос. и права. – Алмата, 1995. – 44 с.
154. Назаров Б. Л. Социалистическое право в системе социальных связей: развитие взглядов на основные внутренние и внешние связи социалистического права / Б. Л. Назаров. – М. : Юрид. лит., 1976. – 312 с.
155. Наконечный Я. Е. Мониторинг в правотворчестве: (проблемы теории и практики): автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Я. Е. Наконечный. – Владимир, 2008.
156. Нарыкова С. П. Системный подход к исследованию механизма правового регулирования : дис. ... канд. юрид. наук / Светлана Петровна Нарыкова. – М., 2006. – 180 с.
157. Насырова Т. Я. Телеологическое (целевое) толкование советского закона: теория и практика / Талия Ярулловна Насырова. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1988. – 144 с.
158. Насырова Т. Я., Лазарев В. В. Телеологическое толкование советского закона и правотворчество / Т. Я. Насырова, В. В. Лазарев // Правоведение. – 1988. – № 2. – С. 27–33.
- 158-а. Настасяк І.Ю. Загальна характеристика ефективності правового впливу / І.Ю. Настасяк // Митна справа. – 2012. – № 4 (82), ч. 2, кн.1. – С. 20–26.

- 158-б. Настасяк І.Ю. Загальнотеоретична характеристика правової системи / Ирина Юріївна Настасяк // Часопис «Університетські наукові записки». – 2014. – № 51. – С. 36–41.
159. Недбайло П. Е. Применение советских правовых норм / Петр Емельянович Недбайло. – М. : Госюриздат, 1960. – 512 с.
160. Неновски Н. Право и ценности / Н. Неновски. – М. : Прогресс, 1987. – 248 с.
161. Нистратов С. Г. Государственный контроль за законностью в условиях современного экономического кризиса / С. Г. Нистратов // Общество и право. – 2010. – № 1.
162. Новгородцев П. И. Право и нравственность / П. И. Новгородцев // Правоведение. – 1995. – № 6. – С. 103–113.
163. Нечаева Ж. В. Некоторые вопросы эффективности публичного права / Ж. В. Нечаева // Современные проблемы юридической науки : сб. науч. ст. / под ред. А. К. Черненко. – Новосибирск : Изд. центр «Новосибирск», 2001. – С. 34–36.
164. Никитинский В. И. Эффективность норм трудового права / Василий Иванович Никитинский. – М. : Юрид. лит., 1971. – 248 с.
165. Нурпеисов Е. К. Психология правомерного поведения / Еркеш Калиевич Нурпеисов. – Алма-Ата : Наука, 1984. – 128 с.
166. Об организации и проведении правового мониторинга / Ю. А. Тихомиров, А. В. Павлушкин, Д. Б. Горохов и др. // Журнал российского права. – 2010. – № 6. – С. 125–136.
167. Ожегов С. И. Словарь русского языка / С. И. Ожегов ; под ред. чл.-кор. АН СССР Н. Ю. Шведовой. – 18-е изд., стер. – М. : Рус. яз., 1987. – 798 с.
168. Остроумов С. Г. Правосознание и общественное мнение в общенародном государстве / С. Г. Остроумов // Советское государство и право. – 1963. – № 11. – С. 14–24.

169. Павлодский Е. А. Определение эффективности правовых норм с помощью корреляционного анализа / Е. А. Павлодский // Эффективность закона: методология и конкретные исследования. – М., 1997. – С. 44–52.
170. Панаева В. В. Конкретно-социологические исследования в праве / В. В. Панаева. – М. : Юрид. лит., 1987. – 264 с.
171. Пастушенко Е. Н. Цели и функции административной деятельности / Е. Н. Пастушенко // Правоведение. – 1987. – № 3.
172. Пашков А. С., Чечот Д. М. Эффективность правового регулирования и методы ее выявления / А. С. Пашков, Д. М. Чечот // Советское государство и право. – 1965. – № 8. – С. 3–12.
173. Пашков А. С., Явич Л. С. Эффективность действия правовой нормы: (к методологии и методике социальных исследований) / А. С. Пашков, Л. С. Явич // Советское государство и право. – 1979. – № 3.
174. Пашуканис Е. Б. Избранные произведения по общей теории права и государства / Евгений Брониславович Пашуканис. – М. : Наука, 1980. – 272 с.
175. Пеньков Е. М. Социальные нормы – регуляторы поведения личности. Некоторые вопросы методологии и теории / Е. М. Пеньков. – М. : Мысль, 1972. – 198 с.
176. Перегудов Ф. И. Введение в системный анализ : учеб. пособие для вуз. / Ф. И. Перегудов, Ф. П. Тарасенко. – М. : Зерцало, 1989. – 156 с.
177. Петров И. Н. Ответственность хозорганов за нарушения обязательств / Игорь Николаевич Петров. – М. : Юрид. лит., 1974. – 214 с.
178. Петрухин И. Л., Батуров Г. П., Морщакова Т. Г. Теоретические основы эффективности правосудия / И. Л. Петрухин, Г. П. Батуров, Т. Г. Морщакова. – М. : Наука, 1979. – 392 с.
179. Подгурецкий А. Очерк социологии права / А. Подгурецкий. – М. : Прогресс, 1974. – 328 с.
180. Покровский И. А. Основные проблемы гражданского права / Иосиф Алексеевич Покровский. – 3-е изд., стер. – М. : Статут, 2001. – 352 с.

181. Поляков А. В. Общая теория права: проблемы интерпретации в контексте коммуникативного подхода / А. В. Поляков. – учеб. изд. – СПб. : Изд. дом С.-Петербур. гос. ун-та, 2004. – 864 с.
182. Порошин Е. А. Некоторые вопросы финансового обеспечения реализации нормативных правовых актов, действующих в банковской сфере / Е. А. Порошин, В. А. Толстик // Банковское право. – 2006. – № 4. – С. 40–42.
183. Правовой мониторинг : науч.-практ. пособие / под ред. Ю. А. Тихомирова, Д. Б. Горохова. – М. : Юриспруденция, 2009. – 416 с.
184. Правовой мониторинг: актуальные проблемы теории и практики / под ред. Н. Н. Черногора. – М. : Междунар. юрид. ин-т, 2010. – 232 с.
185. Правотворческие ошибки: понятие, виды, практика и техника устранения в постсоветских государствах / под ред. В. М. Баранова, И. М. Мацкевича. – М., 2009. – 316 с.
186. Практические аспекты прогнозирования законодательства и эффективности применения прогнозируемых норм / В. И. Радченко, О. А. Мванюк, И. В. Плюгиин и др. // Журнал российского права. – 2008. – № 8.
187. Пригожий И., Стенгерс И. Порядок из хаоса: новый диалог человека с природой : пер. с англ. / И. Пригожий, И. Стенгерс ; под общ. ред. В. И. Аршилов. – М. : Прогресс, 1986. – 432 с.
188. Про звернення громадян : Закон України вид 2 жовтня 1996 р. № 393/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996.
189. Проблема эффективности в современной науке / под ред. А. Д. Урсула. – Кишинев : Штиинц, 1985. – 256 с.
190. Проблемы методологии и методики правоведения / А. М. Васильев, А. Б. Венгеров, В. Н. Кудрявцев, И. С. Самощенко. – М. : Мысль, 1974. – 206 с.
191. Проблемы общей теории права и государства : учеб. для юрид. вуз. / [Н. В. Варламова и др.] ; под общ. ред. В. С. Нерсисянца. – М. : Норма – ИНФРА-М, 1999. – XIV, 813 с.

192. Проблемы теории государства и права / М. Н. Марченко, О. Э. Лейст, В. Д. Попков и др. ; под ред. М. Н. Марченко. – М. : Проспект, 2005. – 656 с.
193. Проблемы юридической техники : сб. ст. / под ред. В. М. Баранова. – Н. Новгород, 2000. – 824 с.
194. Прохоров В. С., Кропачев Н. М., Тарбагаев А. Н. Механизм уголовно-правового регулирования: норма, правоотношение, ответственность / В. С. Прохоров, Н. М. Кропачев, А. Н. Тарбагаев ; под ред. Н. А. Беляева. – Красноярск : Изд-во Краснояр. гос. ун-та, 1989. – 208 с.
195. Рабинович П. М. О юридической природе целей правовых актов / П. М. Рабинович // Правоведение / Ленинград. гос. ун-т. – 1971. – № 5. – С. 28–35.
196. Рабинович П. М. Социалистическое право как ценность / П. М. Рабинович. – Львов : Вища шк. Изд-во при Львов. ун-те, 1985. – 168 с.
197. Радько Т. Н. Основные функции социалистического права : учеб. пособие / Т. Н. Радько. – Волгоград : НИиРИО ВСШ МВД СССР, 1970. – 142 с.
198. Радько Т. Н., Толстик В. А. Функции права : монография / Т. Н. Радько, В. А. Толстик. – Н. Новгород : Нижегород. высш. шк. МВД РФ, 1995. – 106 с.
199. Решетов Ю. С. Основные характеристики правового регулирования и реализации права / Ю. С. Решетов // Вестник Академии экономической безопасности МВД России. – 2008. – № 4. – С. 35–41.
200. Рикардо Д. Сочинения : пер. с англ. / под ред. М. Н. Смит. – М. : Гос. политиздат, 1965. – Т. 1. – 468 с.
201. Розен Р. Принцип оптимальности в биологии / Р. Розен. – М. : Изд-во АН СССР, 1969. – 216 с.
202. Садовский В. Н. Методологические проблемы исследования объектов, представляющих собой системы / В. Н. Садовский // Социология в СССР. – М. : Политиздат, 1966. – Т. 1. – 214 с.
203. Самощенко И. С., Никитинский В. И., Венгеров А. Б. Об основах методологии и методики изучения эффективности действия правовых

- норм / И. С. Самощенко, В. И. Никитинский, А. Б. Венгеров // Учен. зап. ВНИИСЗ. – М, 1971. – Вып. 25.
204. Сапун В. А. Механизм реализации советского права / В. А. Сапун // Правоведение. – 1988. – № 1. – С. 3–11.
205. Сапун В. А. Социалистическое правосознание и реализация советского права / В. А. Сапун. – Владивосток : Изд-во Дальневост. гос. ун-та, 1984. – 112 с.
206. Сауляк О. П. Законность в правоприменительной деятельности : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Сауляк Олег Петрович. – М., 2001. – 180 с.
207. Сенякин И. Н. Ценностная характеристика специальных норм советского права / И. Н. Сенякин. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1987. – 98 с.
208. Сергевнин С. Л. Социология права: теория и конкретные исследования / С. Л. Сергевнин // Логические и математические методы в правовой теории и практике. – Ленинград, 1989. – С. 10–16.
209. Сигарев А. В. Пути повышения эффективности реализации и защиты социальных прав граждан / А. В. Сигарев // Современные проблемы юридической науки : сб. науч. ст. / под ред. А. К. Черненко. – Новосибирск : Изд. центр «Новосибирск», 2003. – С. 20–23.
210. Сильченко Н. В. Проблемы предмета правового регулирования / Н. В. Сильченко // Государство и право. – 2004. – № 12. – С. 61–64.
211. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підруч. / О. Ф. Скакун ; пер. з рос. – Х. : Консум, 2001. – 656 с.
212. Скурко Е. Я. Принципы права : моногр. / Е. В. Скурко. – М. : Ось-89, 2008. – 190 с.
213. Смирнов В. Г. Правовое регулирование общественных отношений / В. Г. Смирнов // Советское государство и право. – 1965. – № 6. – С. 12–15.
214. Солуков А. А. Законность как оценочная категория / А. А. Солуков // Администратор суда. – 2010. – № 1.

215. Сорокин В. В. Об эффективности правовой системы / В. В. Сорокин // Государственная власть и местное самоуправление. – 2004. – № 3. – С. 27–29.
216. Социология права : учеб. / [В. М. Сырых и др.] ; под ред. В. М. Сырых. – М. : Юстицинформ, 2004. – 458 с.
217. Спиридонов Л. И. Социология уголовного права / Лев Иванович Спиридонов. – М. : Юрид. лит., 1986. – 236 с.
218. Столяров В. И. О разработке диалектики как метода научного исследования / В. И. Столяров // Диалектика и логика научного познания : сб. – М. : Наука, 1966. – 426 с.
219. Субочев В. В. Право и его роль в обеспечении диалектического единства личных, общественных и государственных интересов / В. В. Субочев // Право и политика. – М. : Nota Bene, 2003. – № 12. – С. 4–11.
220. Сухова Н. И. Социальная ценность права и ее обеспечение : учеб. пособие / Н. И. Сухова ; под ред. В. Л. Кулапова. – Саратов : Изд-во Саратов. гос. акад. права, 2009. – 86 с.
221. Сучасний тлумачний словник української мови : 60 000 слів / уклад. Н. Кусайкіна, Ю. Цибульник ; за заг. ред. д-ра філол. наук, проф. В. Дубічинського. – Х. : Школ», 2011. – 784 с.
222. Сырых В. М. Истинность и правильность как критерии теоретической эффективности норм права / В. М. Сырых // Эффективность закона: методология и конкретные исследования / под ред. Ю. А. Тихомирова. – М., 1997. – С. 9–28.
223. Сырых В. М. Логические основания общей теории права : [в 3 т.] Т. 3 : Современное правопонимание / В. М. Сырых ; Рос. акад. правосудия. – М. : Рос. акад. правосудия, 2007. – 512 с.
224. Сырых В. М. Метод правовой науки: (основные элементы, структура) / Владимир Михайлович Сырых. – М. : Юрид. лит., 1980. – 176 с.
225. Сырых В. М. Теория государства и права : учеб. / Владимир Михайлович Сырых. – М. : Юстицинформ, 2001. – 592 с.

226. Тарасов Н. Н. Метод и методологический подход в правоведении: попытка проблемного анализа / Н. Н. Тарасов // Правоведение. – 2001. – № 1. – С. 31–50.
227. Теорія держави і права. Академічний курс : підруч. / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.
228. Теория государства и права: учеб. для студ. вуз. / [А. В. Малько, Д. А. Липинский, Д. В. Березовский, А. А. Мусаткина]; отв. ред. А. В. Малько; Ин-т гос. и права РАН. – М. : КНОРУС, 2006. – 400 с.
229. Тихомиров Ю. А. Курс административного права и процесса / Ю. А. Тихомиров. – М., 1998. – 798 с.
230. Тихомиров Ю. А. О мониторинге закона / Ю. А. Тихомиров // Президентский контроль. – 2004. – № 8. – С. 28–32.
231. Тихомиров Ю. А. Правовое регулирование: теория и практика / Ю. А. Тихомиров. – М., 2010. – 398 с.
232. Тихомиров Ю. А. Циклы правового развития / Ю. А. Тихомиров // Журнал российского права. – 2008. – № 10– С. 15–22.
233. Ткачёва Н. В. Меры пресечения, не связанные с заключением под стражу, в уголовном процессе России / Н. В. Ткачёва. – Челябинск : Изд-во Челябин. ун-та, 2004. – 192 с.
234. Глумачний словник сучасної української мови: загальноживана лексика: близько 60 000 слів / за заг. ред. проф. В. С. Калашника. – Х., 2009. – 960 с.
235. Тоболкин П. С. Понятие эффективности норм советского уголовного права / П. С. Тоболкин // Проблемы эффективности уголовного закона. – Свердловск, 1975. – С. 17–27.
236. Толмачева Н. Н. Мониторинг закона – от практики к теории / Н. Н. Толмачева // Право и экономика. – 2006. – № 7. – С. 3–11.
237. Толстой Ю. К. К теории правоотношения / Юрий Кириллович Толстой. – Ленинград : Изд-во Ленингр. ун-та, 1959. – 88 с.
238. Толстик В. А. От плюрализма правопонимания к борьбе за содержание права / В. А. Толстик // Государство и право. – 2004. – № 9. – С. 13–21.

239. Толстик В. А., Трусов Н. А. Борьба за содержание права : моногр. / В. А. Толстик, Н. А. Трусов. – Н. Новгород : Нижегород. Акад. МВД России, 2008. – 202 с.
240. Тугаринов В. П. Теория ценностей в марксизме / В. П. Тугаринов. – Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1968. – 124 с.
241. Туманов В. А. К критике концепции «судейского права» / В. А. Туманов // Советское государство и право. – 1980. – № 3.
242. Ушакова Н. В. Возможность и действительность в российской правовой системе : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Ушакова Наталья Владимировна. – Саратов, 2009. – 26 с.
243. Фаткуллин Ф. Н. Актуальные вопросы советского уголовного процесса / Ф. Н. Фаткуллин // Вопросы эффективности советского уголовного процесса. – Казань : Изд-во Казанского ун-та, 1976. – С. 3–27.
244. Фаткуллин Ф. К. Проблемы теории государства и права : учеб. пособие / Ф. К. Фаткуллин. – Казань : Казан. юрид. ин-т МВД России, 2007. – 414 с.
245. Фаткуллин Ф. Н., Чулюкин Л. Д. Социальная ценность и эффективность правовой нормы / Ф. Н. Фаткуллин, Л. Д. Чулюкин. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1977. – 120 с.
246. Федосова В. А. Эффективность действия норм советского государственного права / Валентина Андреевна Федосова. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1984. – 157 с.
247. Федотов А. В. Возможно ли применение *contra legem* в демократическом правовом государстве? / А. В. Федотов // Журнал российского права. – 2002. – № 8.
248. Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1987. – 590 с.
249. Фролов И. Т. Органический детерминизм, телеология и целевой подход в исследовании / И. Т. Фролов // Вопросы философии. – 1970. – № 10.
250. Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы / М. Фуко ; пер. с фр. В. Наумова ; под ред. И. Борисовой. – М. : Ad Marginem, 1999. – 480 с.

251. Хабриева Т. Я. Правовое измерение научного прогресса / Т. Я. Хабриева // Журнал российского права. – 2009. – № 8– С. 14–24.
252. Хабриева Т. Я. Современные юридические технологии в теории и практике правотворчества и правоприменения / Т. Я. Хабриева // Эффективность законодательства и современные юридические технологии : матер. заседания Междунар. школы-практикума молодых ученых-юристов (г. Москва, 29–31 мая 2008 г.). – М., 2009. – С. 5–6.
253. Халфина Р. О. Общее учение о правоотношении / Р. О. Халфина ; АН СССР. Ин-т гос. и права. – М. : Юрид. лит., 1974. – 352 с.
254. Цыбулевская О. И. Моральный аспект злоупотребления правом / О. И. Цыбулевская // Актуальные вопросы частного права : межвуз. сб. науч. тр. / отв. ред. Ю. С. Поваров, В. Д. Рузанова. – Самара, 2004. – С. 266–270.
255. Цыбулевская О. И. Нравственные основания современного российского права / О. И. Цыбулевская. – Саратов : Изд-во «Сарат. гос. акад. права», 2004. – 220 с.
256. Черданцев А. Ф. Логическая характеристика права как системы / А. Ф. Черданцев // Правоведение. – 1983. – № 3. – С. 13–21.
257. Черданцев А. Ф. Социальная ценность социалистического права / А. Ф. Черданцев // Советское государство и право. – М. : Наука, 1978. – № 7. – С. 31–38.
258. Черданцев А. Ф. Теория государства и права : учеб. для вуз. / Александр Федорович Черданцев. – М. : Юрайт, 1999. – 430 с.
259. Черепанова Е. В. Правовой мониторинг в действии / Е. В. Черепанова // Журнал российского права. – 2009. – № 9. – С. 134–140.
260. Чернобель Г. Т. Формализация норм права / Г. Т. Чернобель // Советское государство и право. – 1979. – № 4. – С. 28–34.
261. Четвернин В. А. Демократическое конституционное государство: введение в теорию / Владимир Александрович Четвернин ; Рос. АН, Ин-т гос. и права. – М. : ИГПАН, 1993. – 140 с.

262. Чистое учение о праве Ганса Кельзена: к XIII конгрессу Междунар. Асоц. правовой и соц. философии (Токио, 1987) : [сб. пер.] / отв. ред. В. Н. Кудрявцев, Н. Н. Разумович. – М. : ИНИОН, 1987. – Вып. 1. – 196 с.
263. Чулюкин Л. Д. К вопросу об изучении эффективности уголовно-процессуальных норм / Л. Д. Чулюкин // Вопросы эффективности советского уголовного процесса. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1976. – С. 28–36.
264. Шаргородский М. Д. Система наказаний и их эффективность / М. Д. Шаргородский // Советское государство и право. – 1968. – № 11. – С. 45–53.
265. Швырев В. С. Как нам относиться к диалектике? / В. С. Швырев // Вопросы философии. – 1999. – № 1. – С. 152–158.
266. Шикин Е. П. Факторы, определяющие эффективность норм права / Е. П. Шикин // Советское государство и право. – 1973. – № 5. – С. 104–107.
267. Ширший Г. А. О методологическом обосновании принципа оптимальности : автореф. дис. ... канд. филос. наук / Г. А. Ширший. – М., 1973. – 22 с.
268. Шлыков С. А. О содержании понятия эффективности правовых норм / С. А. Шлыков // Труды ВНИИСЗ. – М., 1977. – Вып. 8. – С. 18–26.
269. Штофф В. А. Проблемы методологии научного познания / В. А. Штофф. – М., 1978. – 270 с.
270. Шундииков К. В. Цели и средства в праве: общетеоретический аспект : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Шундииков Константин Валентинович. – Саратов, 1999. – 24 с.
271. Шундииков К. В. Правовые механизмы: основы теории / К. В. Шундииков // Государство и право. – М. : Наука, 2006. – № 12. – С. 12–21.
272. Шупилов В. П. О буржуазных теориях влияния правосознания на предупреждение преступности / В. П. Шупилов // Эффективность применения уголовного закона. – М. : Юрид. лит., 1973. – С. 87–97.

273. Эффективность гражданского законодательства: (актуальные вопросы) / [А. М. Белякова и др.] ; под ред. В. П. Грибанова. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1984. – 192 с.
274. Эффективность действия правовых норм / А. С. Пашков, Л. С. Явич, Л. И. Спиридонов и др. – Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1977. – 144 с.
275. Эффективность правовых норм / В. Н. Кудрявцев, В. И. Никитинский, И. С. Самощенко, И. С. Глазырин. – М. : Юрид. лит., 1980. – 280 с.
276. Юрашевич Н. М. Правосознание и право / Н. М. Юрашевич // Государство и право. – 2005. – № 7. – С. 69–74.
277. Юридическая энциклопедия / [Л. В. Тихомирова, М. Ю. Тихомиров. – 5-е изд., доп. и перераб.]. – М., 2006. – 972 с.
- 277-а. Юхимюк О. Співвідношення понять «правозастосування» та «застосування норм права» / Юхимюк О // Часопис Київського університету права. – 2011. – № 4. – С. 53–56.
- 277-б. Юхимюк О. Загальнотеоретична характеристика дотримання норм права / Юхимюк О // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія право. – Випуск 21. – Том 1. – Ужгород, 2013. – С.110–113.
278. Явич Л. С. К вопросу о предмете и методе правового регулирования / Л. С. Явич // Вопросы общей теории советского права : сб. ст. / под ред. С. Н. Братуся. – М., 1960. – С. 44–66.
279. Явич Л. С. Проблемы правового регулирования советских общественных отношений / Лев Самуилович Явич. – М. : Госюриздат, 1961. – 172 с.
280. http://ru.wiktionary.org/wiki/contra_legem.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Лепех Л. Л. Вимоги до правового регулювання. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2013. № 21. Ч. 1. С. 67–70.

2. Лепех Л. Л. Value characteristic features of law as a means of regulating social relations. *Международный научно-практический правовой журнал*. 2013. №9/2(261). С. 250–252.

3. Лепех Л. Л. Видова характеристика ефективності механізму правового регулювання. *Митна справа. Науково-аналітичний журнал*. 2013. №3. Ч. 2. Кн. 2. С. 271–278.

4. Лепех Л. Л. Зміст та особливості категорії «правове регулювання». *Митна справа. Науково-аналітичний журнал*. 2013. № 5. Ч. 2. Кн. 2. С. 314–321.

5. Лепех Л. Л. Ознаки правового регулювання (в контексті діалектики його соціальної та юридичної ефективності). *«Порівняльно-аналітичне право»*. *Електронне фахове видання*. 2013. № 3–2. С. 37–40.

6. Lepekh L. Problem of the correlation of the category «efficiency» and related concepts in the general legal theory. *REVISTA ȘTIINȚIFICĂ INTERNAȚIONALĂ «SUPREMAȚIA DREPTULUI»*. 2016. № 2. С. 200–203.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

7. Лепех Л. Л. До питання про об'єкт і предмет правового регулювання. *Теоретичні та практичні проблеми адаптації національного законодавства до світових стандартів правового регулювання: збірник тез міжнародна науково-практична конференція*. (м. Донецьк, 18–19 жовтня 2012 р.). Донецьк: Донецький університет економіки та права, 2012. С. 170–173.

8. Лепех Л. Л. Інститут втрати чинності нормативно-правових актів; проблемні питання. *Правова держава: історія, сучасність та перспективи формування в Україні*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, (м. Ужгород, 16–17 лютого 2013 р.). Ужгород: Ужгородський національний університет, 2013. С. 25–27.

9. Лепех Л. Л. Систематизація наукових підходів до розуміння ефективності у правовій сфері. *Пріоритети розвитку юридичних наук у XXI столітті*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції. (м. Одеса, 07–08 червня 2013 р.). Одеса: ГО «Причорноморська фундація права», 2013. С. 8–10.

10. Лепех Л. Л. Суб'єкти забезпечення соціальної цінності права. *Правові реформи в Україні: реалії сьогодення*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції. (м. Харків, 08–09 червня 2013 р.). Харків: ГО «Асоціація аспірантів-юристів», 2013. С. 11–14.

11. Лепех Л. Л. Роль правового моніторингу у підвищенні соціальної та юридичної ефективності правового регулювання. *Громадянське суспільство в Україні: проблеми забезпечення правотворчої діяльності*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції. (м. Донецьк, 25–26 травня 2013 р.). Донецьк: «Східноукраїнська наукова юридична організація», 2013. С. 9–11.

12. Лепех Л. Л. «Contra legem» в гармонізації соціальної та юридичної ефективності правового регулювання: проблемні питання. *Роль права у забезпеченні законності та правопорядку*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції. (м. Запоріжжя, 25–26 жовтня 2013 р.). Запоріжжя: «Запорізька міська громадська організація «Істина», 2013. С. 9–12.

13. Лепех Л. Л. Вияви цінності права для суспільства та держави. *Юридична наука України: історія, сучасність, майбутнє*: збірник тез міжнародної науково-практичної конференції. (м. Донецьк, 18–19 жовтня 2013 р.). Донецьк: Східноукраїнська наукова юридична організація, 2013. С. 5–7.

14. Лепех Л. Л. Загальна характеристика принципів правового регулювання. *Актуальні питання правової теорії та юридичної практики*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції. (м. Ужгород, 11–12 жовтня 2013 р.)

Ужгород: Державний вищий навчальний заклад Ужгородський національний університет, 2013. С. 17–19.

15. Лепех Л. Л. Зміст та особливості правових засобів в контексті дослідження механізму правового регулювання. *Проблеми правової реформи та розбудови громадянського суспільства в Україні: тези доповідей та повідомлень учасників звітної наукової конференції ад'юнктів, аспірантів та здобувачів.* (м. Львів, 27 вересня 2013 р.). Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. С. 37–38.